

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל" ג'

מרכז דדו
לחשיבה צבאית
בין-תחומית

מאמרי הגיליון
זמינים לקריאה גם
באתר מרכז דדו

בין הקטבים

גיליון 44

מלחמת "חרבות ברזל" ג'

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל" ג'

גיליון 44

אב התשפ"ה

אוגוסט 2025

אמ"ץ - תוה"ד - מרכז דדו לחשיבה צבאית בין-תחומית
משרד הביטחון - ההוצאה לאור

"Swords of Iron" war - Part C
Dado center for Interdisciplinary Military studies

מפקד מרכז דדו: תא"ל ד"ר איל פכט
עורך ראשי: סא"ל ד"ר איתי חימיניס
מנהל כתב העת ועורך: גל פרל
עורכי לשון: אריה שרביט, חוה ברטל, האלי סלומון
מעצב גראפי: יהודה סלומון

תמוות העטיפה: דובר צה"ל

© כל הזכויות שמורות
למדינת ישראל - משרד הביטחון
נדפס בישראל התשפ"ה - 2025
All rights reserved to ©
The Ministry of Defense, Israel
Printed in Israel

הגרסה הדיגיטלית פורסמה באתר מרכז דדו ביוני 2025

הספר יצא לאור באמצעות משרד הביטחון - ההוצאה לאור
אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או
אחר, כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג בחומר
הכולל בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

את מאמרי **בין הקטבים** ניתן למצוא באתר מרכז דדו (דרך אתר צה"ל)
או באמצעות עמוד ה־Facebook של מרכז דדו.
לפניות למערכת בכל נושא ובפרט בנוגע להצעות לפרסומים עתידיים:
dadocenter1@gmail.com

המאמרים אינם משקפים את עמדת צה"ל או מערכת הביטחון הישראלית
ומייצגים את דעת הכותבים בלבד.

תוכן העניינים

7	הקדמת רח"ט תוה"ד	
9	הקדמת העורכים	
11	שער ראשון מזרח תיכון משתנה	
13	הן עם לְבָדָד יִשְׁכַּן וּבְגוֹיִם לֹא יִתְחַשֵּׁב - ניתוח של קווי הדמיון בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל הרפובליקה האסלאמית של איראן	ר', סגן ראש אגף במשרד ראה"מ
33	מדינה קטנה ומעצמה אזורית	אל"ם (מיל') ד"ר גדי ישעיהו
67	ממלחמות ליברליות לשלום א־ליברלי: האם וכיצד ישנה הממשל החדש בווינגטון את העולם?	פרופ' בני מילר
77	שער שני אתגרי צה"ל בבניין ובהפעלת הכוח	
79	צה"ל לאחר "חרבות ברזל" - משמעויות לבניין הכוח בתקופה של אי־ודאות לגבי תרחיש המלחמה העתידית והאויב המרכזי	תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל ואלוף (מיל') מוטי ברוך
91	להוציא את ההרתעה מהמשוואה	נבו שפיגל
111	איפה התחבולה?	גל פרל
123	שער שלישי המצביאות בצה"ל	
125	הבנדיט, קווים לדמותו - מיהם הבנדיטים, למה נעלמו והאם אפשר להחזירם	סא"ל (מיל') אבירם הלוי
153	הרוח הבנדיטית עודה מנשבת	רס"ן (מיל') יותם הכהן
173	"במלחמה הרי אין מועד ב" - סקירת ספרו של רא"ל (מיל') שאול מופז	גל פרל
187	על הכותבים	

הקדמת רח"ט תוה"ד

גיליון זה רואה אור למעלה משנה וחצי לאחר פתיחתה של מלחמת "חרבות ברזל" - המערכה הרציפה, המתמשכת והמורכבת ביותר שידעה מדינת ישראל - ומיד בסיומו של מבצע "עם כְּלָבִיא", שבמהלכו התמודד צה"ל בהצלחה מול האיום האיראני. במהלך שנעשה בדיוק מבצעי, באחריות ובקור רוח, חידש צה"ל את ההרתעה והבהיר כי ישראל שומרת לעצמה את היכולת ליזום ולהכריע גם מול איומים מדינתיים רחוקים. בין שתי נקודות הקיצון הללו - הכישלון וההישג - בין מתקפת הפתע של חמאס בשבעה באוקטובר 2023 למכת הפתע של ישראל באיראן בשלושה עשר ביוני 2025 - נמצא אותו צבא, אשר נדרש לחשיבה מחודשת, ללמידה ולהשתנות מתמדת - תוך כדי לחימה.

הגיליון מתפרסם ברגע נדיר שבו מתקיימים בר־זמנית תחושת אחריות כבדה ופוטנציאל התחדשות עמוק. במובן זה, מלחמת "חרבות ברזל" אינה רק אתגר מבצעי - היא הזדמנות הכרחית לעצור ולבחון מחדש את מה שחשבנו שהוא מובן מאליו. היא מעמתת את צה"ל עם שאלות יסוד על הדרך שבה אנו פועלים, מקבלים החלטות, מובילים ולומדים. זהו רגע שבו חוזקות וחולשות נחשפות, ואנו נדרשים לזהות את הפערים, ללמוד מהם לעומק, ולפעול כדי להשתפר - במהירות, באחריות ובעקביות.

המאמרים בגיליון קוראים למבט שני, שלישי ולעיתים גם לא שגרתי - ניסיון לעורר שיח כן ומחייב על ההשתנות הנדרשת, אל מול הכישלון אך גם אל מול ההצלחה. כך, הקריאה לחידוש החשיבה התחבולנית איננה רק המלצה טקטית אלא עיסוק בליבת הרוח הישראלית, בזיהוי ההפתעה והיוזמה כמפתח להכרעה. הביקורת על תפיסת ההרתעה, כפי שעולה במאמרים שונים בגיליון, איננה שלילה של עצם הרעיון, אלא ניסיון לדייק את מיקומו ומאפייניו בקומה האסטרטגית ככלי קבלת החלטות מושכל. העיסוק בדמות ה"בנדיט" - לא רק כסמל לחייל או מפקד "שונה", אלא כמרחב ביקורתי חיוני בארגון ממוסד, המבקש לייצר יתרון דווקא מתוך היכולת לחרוג, לאלתר, ולאתגר את המובן מאליו.

מאמרים אלו מרכיבים יחד את השאלה הפיקודית הבסיסית של תקופתנו: האם אנו יודעים לא רק איך נלחמנו - אלא גם איך נרצה ונצטרך להילחם מחר? האם נדע לזהות את נקודות התורפה של האויב - אך גם את אלו שלנו? האם נהיה צבא שמפעיל עוצמה בלבד - או גם תחבולה? האם נהיה מערכת תגובתית - או מעצבת? בין אם מדובר בלמידה על כשלי המטה, על תפקוד מפקדים בשטח, על עומס

שגרתי החונק יוזמה, או על הצורך לאפשר יותר מחשבה חופשית - הגיליון שלפניכם מבקש להציע לא את המסקנה, אלא את הקריאה. לא את הסיכום - אלא את הפתיחה לשיח עמוק, ישיר, ביקורתי ומחויב.

אני מבקש להודות לכל מי שלקח חלק בגיבושו של גיליון זה - הכותבים, החוקרים, העורכים, והבוחרים לשאול ולא להסכים מראש. חשיבה צבאית אינה מותרות. היא תשתית הכרחית לעדכון מתמיד של אמנות אופרטיבית, של תרבות הביצוע ושל רלוונטיות המערכת.

תא"ל איתמר לסרי
ראש חטיבת תוה"ד

יולי 2025
תמוז התשפ"ה

הקדמת העורכים

גיליון זה ממשיך את סדרת הגיליונות המיוחדים של כתב העת המתמקדת בבחינה ביקורתית של היבטים שונים של מלחמת "חרבות ברזל".

הגיליון מתפרסם בסמוך לאחת מנקודות השיא של המלחמה, מבצע "עם כלביא" נגד איראן, המשלים את התהליך של פירוק הציר האיראני שהחל לאחר מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023. נראה כי צה"ל שב לעיקרון מוביל ששימש אותו שנים בעת שלחם במלחמות רב-זירתיות - הכרעה אופרטיבית בדירוג אסטרטגי. תחילה יצא צה"ל, בתגובה למתקפת החמאס, לתמרון יבשתי עצים במטרה לפרק את יכולותיו הצבאיות והשלטוניות של החמאס וליצור תנאים להשבת החטופים. בהמשך יצא למערכה בצפון כנגד חזבאללה שבמהלכה פגע במפקדים בכירים בחזבאללה, השמיד מערכי רקטות וטילים (במקביל למבצעי הביפרים ומכשירי הקשר), הרג את מזכ"ל הארגון, השייח' חסן נצראללה, ולבסוף יצא לתמרון יבשתי מוגבל בכדי להסיר את האיום בכפרי הכינוס, מהם יכול היה החזבאללה להוציא לפועל מתקפה דמוית 7.10 על יישובי הגליל. במקביל קרס משטר אסד בסוריה וצה"ל כבש את אזור החיץ ואת החרמון הסורי. כמו כן, צה"ל פעל כנגד הח'ותים בתימן ותקף פעמיים באיראן ובאופן רציף באיו"ש ובגבולות. עתה, ביוני 2025, כעבור כמעט שנתיים, ולאחר שצה"ל פגע קשות איום "טבעת האש" שהקימה איראן סביב ישראל, החל מבצע "עם כלביא" שמטרתו להסיר את איום הגרעין והטילים שנסקף מצד איראן.

הרמטכ"ל, אייל זמיר, תיאר את מהלך המערכה התחבולנית שהוציאו צה"ל ומערכת הביטחון לפועל וציין כי "בזכות מהלומת פתיחה חזקה ומפתיעה הגענו להישגים בלתי רגילים: חיסלנו את צמרת הפיקוד הבכיר של האויב, פגענו עמוקות ברכיבים מתוכנית הגרעין, פרצנו ציר אווירי לטהראן, איתרנו והשמדנו כמחצית ממשגרי טילים, חלקם דקות לפני שיגור". בהמשך לכך הצטרפה גם ארצות הברית למערכה, שהפכה בכך להיות מלחמת הקואליציה ההתקפית הראשונה של ישראל מאז מבצע קדש.

השינוי במאפייני המלחמה, כמעט שנתיים לאחר שהחלה, מאפשר לנו להמשיך ולהרחיב את היריעה לטובת התבוננות ביקורתית בהיבטים נוספים של המלחמה בהם לא עסקנו, אך גם לשוב לסוגיות שמצריכות בחינה נוספת. גיליון זה לכן שב לעסוק בשאלות יסודיות באסטרטגיה הצבאית שלנו, למשל מקומם של מושגים מכוננים כגון ההרתעה והתחבולה ובה בעת דן בשאלות בהן לא עסקנו עד כה, כגון

מה מלמדת המלחמה על המצביאות הצה"לית בעת הנוכחית?
 מאמרי גיליון זה, כמו גם גיליונות קודמים של כתב העת העוסקים במלחמה, נועדו להוות תשתית לדיונים הצפויים במהלך ובעקבות המלחמה, בראש ובראשונה על זהותו וצורות התפקוד של צה"ל בשנים הבאות. פעולותיו עד כה במלחמה שינו באופן משמעותי מאוד את מאזן הכוחות האזורי ועם דעיכת הלחימה יידרש הצבא לבחון מחדש הנחות יסוד מוקדמות ולהיערך למציאות ביטחונית ומדינית שונה מכפי שהכיר בעשורים האחרונים. העימות עם הציר האיראני היה המושך המרכזי של צה"ל בבניין ובהפעלת הכוח מאז דעיכת הסדר הערבי בתחילת העשור הקודם. במידה והמערכה באיראן תניב מציאות בת קיימא שתפחית משמעותית את האיום הנשקף מאיראן הרי שצה"ל יידרש לשורה של תהליכים והתאמות למציאות האזורית החדשה ולא מן הנמנע שתפקידו בביטחון הלאומי של ישראל עשוי להשתנות.

בין הקטבים ימשיך ללוות את הדיון התפיסתי בצה"ל ולספק לכם, הקוראים והקוראות, לא רק הזדמנות למבט ייחודי על הנעשה, אלא גם הזדמנות להצטרף לשיחה!

קריאה מועילה!

סא"ל ד"ר איתי חימיניס
סרן (מיל') גל פרל

שער ראשון

מזרח תיכון משתנה

הן עם לְבַדָּד יִשְׁכַּן וּבְגוֹיִם לֹא יִתְחַשֵּׁב ניתוח של קווי הדמיון בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל הרפובליקה האסלאמית של איראן¹

ר', סגן ראש אגף במשרד ראה"מ

מאמר זה בוחן את נקודות הדמיון והשוני בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן, מתוך ראייה היסטורית, תרבותית וגאופוליטית. חרף פערים מהותיים באתוס הלאומי, בדת ובעברן ההיסטורי, שתי המדינות גיבשו תפיסות ביטחוניות המבוססות על תחושות בידוד, רדיפה ואיום קיומי, אשר עיצבו בהן דפוסי הסתמכות עצמית, חתירה לעומק אסטרטגי ופיתוח יכולות הרתעה "שוברות שוויון". המאמר טוען כי הבנת השורשים התרבותיים העמוקים של תפיסות אלה יכולה לספק למקבלי ההחלטות בישראל מסגרת לעיצוב תגובה נבונה מול איראן, המשלבת לחץ מדיני-צבאי עם הבנה גישה של אופיו ושל מאפייניו של המשטר האיראני.

מבוא

בעשורים האחרונים הולכת ומתחזקת בקרב חוקרי ביטחון ומדינאים ההבנה כי תפיסת הביטחון הלאומית של מדינה אינה ניתנת להבנה במנותק מההקשרים ההיסטוריים והתרבותיים הייחודיים לה (Booth & Wheeler, 2008) (Williams, 2003) אף כי מבקרי גישת התרבות האסטרטגית מערערים לעיתים על מידת הדיוק שהיא מספקת, ניכר כי היא מציעה מסגרת ניתוחית ייחודית, המאפשרת בחינה שיטתית של דפוסי הפעולה והמניעים של מדינות לאורך זמן.

מאמר זה מתמקד בנייתוח הגורמים המרכזיים שעיצבו את התרבויות האסטרטגיות של מדינת ישראל ושל הרפובליקה האסלאמית של איראן, תוך ניסיון לזהות קווי דמיון מהותיים ביניהן. מטרתו אינה להציע השוואה ממצה בין שתי התרבויות, אלא להנגיש למקבלי ההחלטות בישראל - באמצעות פריזמה מוכרת - את שורשי התפיסות האסטרטגיות האיראניות. בכך, הוא שואף להציע כלי חשיבה אסטרטגי

¹ סביר כי גם למבצע "עם כלביא", שהתממש לאחר כתיבת מאמר זה, תהיינה השלכות מרחיקות לכת הן על המציאות הגאוגרפית של המזה"ת והן על התרבויות האסטרטגיות של איראן ושל ישראל.

שיאפשר גיבוש מענה אפקטיבי ומותאם יותר לאיומים שמציבה איראן בפני ישראל (Al-Rodhan, 2015).²

עם זאת, השוואה בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן מחייבת הבהרה מקדימה: אין מדובר בהשוואת ערכים או בלגיטימציה של מטרות. ישראל חותרת לקיום בטוח ויציב של העם היהודי במדינתו הריבונית, ואילו המשטר הנוכחי באיראן פועל בגלוי להשמדת ישראל ולשליטה אזורית באמצעות מנגנוני אלימות וחתרנות. השוואה זו עוסקת לא בתוכן המוסרי של השאיפות, אלא במנגנוני העומק התרבותיים שמעצבים את דרכי הפעולה של כל אחת מהמדינות.

"מדינה מוקפת אויבים", אסימטריה בסיסית

בסוף המאה ה-19, בשלבים הראשונים של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, התמודדו המתדיינים היהודים עם התקפות משמעותיות מצד תושבים ערבים. מצב זה הוביל בתחילה להסתגרות בתוך היישובים, אך כבר בתחילת המאה ה-20, עם הקמת ארגון "ההגנה" ואימוץ גישת "יציאה מהגדר", החלו יוזמות התקפות שהחליפו את ההסתפקות בהגנה בלבד.

מאז ימי העליות הראשונות, דרך הקמת המדינה ולאורך שנותיה, נחיתות מספרית הייתה דאגה מרכזית שעיצבה רבות מתפיסות הביטחון של ישראל – והגדירה את האיום מצד אויבים מרובים כאחד האתגרים האסטרטגיים העמוקים ביותר שעמדו בפניה. זאב ז'בוטינסקי הציג ב-1923 את תפיסת "קיר הברזל", שלפיה רק הכרה מצד הערבים בכך שלא ניתן להכניע את ישראל צבאית תוביל לשלום (ז'בוטינסקי, 1923). כשלושה עשורים לאחר מכן, דוד בן-גוריון הרחיב את הרעיון למסגרת של "הרתעה מצטברת" במסמך "18 הנקודות" (1953), והציג מענה לאי-שוויון הכמותי באמצעות רצף הצלחות צבאיות (בן-גוריון, 1953). בן-גוריון ציין מפורשות את החשש, כי כישלון בהגנה והצלחה ערבית תוביל להשמדתה של מדינת ישראל.

תחושת הנחיתות המספרית שעמדה ברקע החשיבה הביטחונית הישראלית, קיבלה בהדרגה גם ביטוי תודעתי רחב יותר – של בידוד מתמשך ביחס לסביבה האזורית והבין-לאומית: בישראל הלכה והתגבשה לאורך השנים תחושת "העולם כולו נגדנו" – תודעה עמוקה השואבת השראה לא רק מההיסטוריה המודרנית ומהאתוס הלאומי, אלא גם ממקורות מקראיים, כדוגמת "הָן עִם לְבַדָּד וְשָׁכַן וּבְגוֹיִם לֹא יִתְחַשֵּׁב" (במדבר כג, ט). ואולם, התנועה הציונית לא הסתפקה בהתמודדות עם תחושת הבידוד, אלא ביקשה גם לעצב זהות יהודית חדשה – יוזמת, עצמאית ולוחמת, כפי שכתב בן-גוריון: "שומה עלינו לקחת את גורלנו בידינו! זה דבר המהפכה היהודית" (בן-גוריון, 1939).

ההנחה כי הקהילה הבין-לאומית לא תסייע ליהודים חלחלה לתרבות האסטרטגית

² במסמך זה נתייחס ל"תרבות אסטרטגית" כאל ניסיון לשלב שיקולים תרבותיים, זיכרון היסטורי מצטבר והשפעותיהם בנייתו מדיניות הביטחון והיחסים הבינלאומיים של מדינות.

של המדינה שבדרך, ולאחר מכן של מדינת ישראל. אחד הביטויים לכך היה קידום התעשיות הביטחוניות: מתוך צורך מיידי ביכולות צבאיות בתקופת המנדט הבריטי, הוקמו בתי מלאכה מחתרתיים לייצור תחמושת, ומכאן צמחה תעשייה ביטחונית ענפה שסיפקה נשק במלחמת העצמאות ולאחריה - ועד היום. חרמות הנשק שהוטלו על ישראל בעקבות לחצים ערביים, בצד לקחי השואה, חיזקו את האמונה כי לא ניתן לסמוך על אומות העולם ושימשו קטליזטור להרחבת היכולות הביטחוניות (רובין, 2018).

כבר בשנות החמישים הפכה ההסתמכות העצמית לעקרון יסוד בתפיסת הביטחון הישראלית. כפי שכתב שמעון פרס, התעשיות הביטחוניות - בהן התעשייה האווירית, התעשייה הצבאית ורפא"ל - שימשו לא רק אמצעי להבטחת הביטחון, אלא גם סמל לריבונות ולעצמאות מדינית. ישראל פיתחה מערכות נשק מתקדמות, ובהן מערכות הגנה מפני טילים ומטוסי קרב, אשר תרמו ליתרונה האיכותי באזור (פרס, 1970). במקביל ובמישור אחר, כפי שיידון בהמשך, שימשו האסימטריה הביטחונית מול מדינות ערב, טראומת השואה, השאיפה לעצמאות מערכתית, והתחושה כי העם היהודי יכול לסמוך רק על עצמו - זרזים מרכזיים לשאיפתה של ישראל לפתח יכולת גרעינית.

טראומת השואה

האירוע שעיצב יותר מכול את התרבות האסטרטגית הישראלית - בעיקר ערב הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות - הוא שואת יהודי אירופה. הקשר בין השואה לבין תקומת העם היהודי נחרט בזיכרון הקולקטיבי בישראל, והשפעתו ניכרה בהתוויית מדיניות הביטחון והאסטרטגיה הלאומית לאורך השנים.

"לקחי השואה" הפכו לעקרון מנחה עבור מקבלי ההחלטות בישראל מכל קצות הקשת הפוליטית. הפחד שנוצר מהחיבור בין זוועות השואה לבין האיומים הביטחוניים של ישראל חיזק את התפיסה שלפיה המדינה חייבת להיערך לכל תרחיש של איום קיומי. כך, למשל, ב-1962 הזהיר דוד בן-גוריון במכתבו לנשיא ארצות הברית ג'ון קנדי: "מה שנעשה לשישה מיליונים מאחינו... עלול להתרחש לשני מיליוני היהודים בישראל אם צבא ההגנה לישראל יובס חס וחלילה" (כהן, 1996, עמ' 112).

מלחמת יום הכיפורים (1973) העמיקה את החשש מפני "שואה שנייה". בימיה הראשונים של המלחמה גברה תחושת איום קיומי חריף בקרב ההנהגה הישראלית, כאשר שר הביטחון משה דיין דיבר על "חורבן בית שלישי" והעלה אפשרות, על פי פרסומים זרים, של נקיטת צעדים קיצוניים - לרבות בתחום הגרעין (מלמן, 2010). החשש מהשמדה נוספת הפך למשמעותי ביותר בתרבות האסטרטגית הישראלית. המסר שהפך למרכזי היה: "אם לא נפעל - נחזור למחנות ההשמדה." גישה זו הדהדה באופן נרחב בזירה הפוליטית ושימשה מניע עיקרי לפעלתנות הביטחונית הישראלית;

שמעון פרס הניח ש"בהיעדר סיכוי לכך שבתקופה הנראית לעין ישתנו הערבים מעצמם - יש להשתית את בטחון ישראל על הסתמכות בעצמנו, מה-גם שהדבר אפשרי" (פרס, 1965) כך, למשל, לאורך השנים הרבה ראש הממשלה בנימין נתניהו להשוות בין איראן לבין גרמניה הנאצית - כדי להמחיש, בעיני גורמים ישראלים ובין-לאומיים כאחד, את חומרת האיום (דגוני, 2012).

תחושת האיום אינה נשענת רק על ההווה, אלא גם על תפיסה היסטורית רווחת בישראל בנוגע לעמדת העולם מול השואה. במשך עשרות שנים שלט בתרבות הפוליטית והחינוכית הישראלית נרטיב שלפיו, במהלך השואה לא רק שהעולם שתק, אלא אף פעל לעיתים למניעת ניסיונות הצלה של יהודים. כך, למשל, נטען כי בעלות הברית לא תקפו את מחנות הריכוז ולא עצרו את ההשמדה, וכי בריטניה מנעה מיהודים להימלט מאירופה ולהגיע לארץ ישראל. מסר זה שב והבליט את התחושה שברגעי מצוקה, ישראל אינה יכולה להסתמך על מדינות העולם.³ גם בשנים האחרונות נותרה גישה זו רלוונטית. בעקבות הסכם הגרעין עם איראן ב-2015, הצהיר שר הביטחון דאז, משה יעלון, כי "ישראל חייבת להגן על עצמה בכוחות עצמה" (יעלון, 2013).

תחושת הבדידות האסטרטגית, שעמדה גם ברקע של מאבק הגרעין מול איראן, קיבלה ביטוי עוצמתי נוסף באירועי 7 באוקטובר. הטבח שביצע חמאס ביישובי עוטף עזה עורר אצל רבים בחברה הישראלית את זיכרון השואה. לא רק בשל ממדי הזוועה אלא בעיקר בשל תחושת חוסר האונים הקיומי שחולל ונוכח תנאי החטופים בשבי בעזה. רבים בישראל חוו את חזרתם של דימויים "גלותיים" של יהודים נרדפים וחסרי מגן - הפעם בלב מדינת ישראל. ברי כי אירועים אלו צפויים להמשיך ולעצב את תפיסת הביטחון הלאומית ואת תחושת הפגיעות של ישראל בעתיד.

המתקפה ב-7 באוקטובר והמלחמה הרב-זירתית שבה בעקבותיהם, לצד מחלוקות עם בעלות הברית בנוגע להיקף התגובה הישראלית ועוצמתה והחלטות של מדינות המערב לצמצם את אספקת האמל"ח לישראל במהלך המלחמה, חיזקו את התחושות שלפיהן גם באירוע קיצון ישראל נותרת לבדה. למרות התמיכה הבין-לאומית ההתחלתית, גלי אנטישמיות עולמיים, הפגנות אנטי-ישראליות, צווים בינלאומיים נגד בכירים ישראלים ומגבלות באספקת אמצעי לחימה חיזקו בחלקים רחבים בציבור הישראלי את התחושה כי "שוב אנו לבד בין העמים".

³ כך, למשל, ב-1932, עוד לפני הקמת המדינה, הזכיר בן ציון דינור, אחד האינטלקטואלים והפוליטיקאים הבולטים של ראשית המדינה, כי "כל העולם מתקומם נגדנו, כל ארצות העולם מתקוטטות עלינו..." (דינבורג, 1932)

המעצבים המרכזיים של התפיסה האסטרטגית האיראנית

התרבות האסטרטגית של הרפובליקה האסלאמית של איראן היא מורכבת ורב-שכבתית, ונשענת על מארג רחב של מעצבים - היסטוריים, דתיים, גאוגרפיים, כלכליים, אתניים ואידיאולוגיים.⁴ שלושה נדבכים מרכזיים מעצבים את תפיסת עולמה האסטרטגית: המורשת האימפריאלית הפרסית, המסורת השיעית ותחושת ההשפלה והפגיעות שחוותה מצד מעצמות קולוניאליות במאות השנים האחרונות. נוסף על כך, לתפיסותיו המהפכניות של אייתאללה רוחאללה ח'ומייני - ובעיקר לרעיונות "ולאית פקה" (שלטון איש הדת) ותפיסת "ההתנגדות" - נודעת השפעה מהותית בעיצוב מדיניותה האסטרטגית של טהראן (מנשרי, 2009).

בהכללה, ניתן לומר כי האיראנים רואים את עצמם יורשים לאימפריות הפרסיות הגדולות, ששלטו במאה השישית לפנה"ס על שטחים שהשתרעו מלוב ועד הודו של ימינו. תפיסה זו, המעוגנת באתוס היסטורי עמוק, מדגישה את תחושת העליונות התרבותית וההיסטורית של איראן ביחס לסביבתה האזורית. מכאן נובעת גם השאיפה האיראנית להגמוניה - במיוחד כלפי העולם הערבי - שהתפתחה עם השנים למדיניות אקטיבית של ביסוס השפעה אזורית.

המורשת האימפריאלית נתפסת באיראן כפסגת עוצמתה ההיסטורית - החל באימפריות הקדומות (האחמנית, הפרתית והסאסאנית), דרך שושלת הצפויים, וכלה בקאג'ארים של המאה ה-19. תקופות אלו מעוגנות בזהות התרבותית האיראנית ומשמשות עדות לעליונותה. באתוס הלאומי האיראני, האימפריה הפרסית משמשת מודל לעוצמה ולעליונות אזורית, ותשוקת השיבה למעמד זה ממשיכה להכתיב את סדר היום האסטרטגי של טהראן (McInnis, 2015). עם זאת, ההנהגה האיראנית מביעה גם ביקורת כלפי תקופות הנתפסות ככאלו שצינו כניעה למעצמות זרות - במיוחד בתקופות הקאג'ארות והפהלויות - ביקורת המחזקת את הדחף להשיב את הכבוד הלאומי האבוד.

המהפכה השיעית

המשטר האסלאמי שואב במידה רבה את זהותו גם מתפיסה שונה בתכלית - ואף הפוכה - מזו האימפריאלית: גישת ה"קורבן", המושרשת עמוק בזהות השיעית המסורתית. אחד הסמלים המרכזיים של תפיסה זו הוא חסין, בנו של עלי הח'ליף

⁴ מייקל אייזנשטדט נמנה עם החוקרים המרכזיים של התרבות האסטרטגית האיראנית, ובמאמרו פורץ הדרך (2015) הוא מציע מיפוי שיטתי של מרכיביה הרעיוניים, הארגוניים והמבצעיים (Eisenstadt, 2015). אייזנשטדט מדגיש את תפקידה של תרבות ההקרבה, הנחישות והשהייה בעיצוב אסטרטגיה בתנאי נחיתות מערכתית, ומנתח את התרבות האסטרטגית האיראנית כמכלול של רעיונות, ערכים ודפוסי חשיבה המלווים את קבלת ההחלטות הביטחוניות. לדבריו, האסטרטגיה האיראנית משלבת יסודות של דת שיעית, פרגמטיזם פוליטי ושימוש בעוצמה רכה, במסגרת עימות מתמשך, ניהול סיכונים זהיר ופעולה עקיפה (פרוקסי, התשה, סייבר). איראן שואפת למנף יתרונות יחסיים, להתגבר על מגבלות, ולפעול בגמישות אופרטיבית לנוכח מציאות משתנה. לצד עבודתו של אייזנשטדט, גם מחקר של מתי'ו מק'אינס (McInnis, 2015) נחשב מהחשובים בתחום.

הרביעי ונכדו של מוחמד, שראה ביזיד הראשון שליט מושחת וסירב להישבע לו אמונים. סירוב זה הוביל לקרב כרבלאא' בשנת 680, שבו נהרג חסין עם אנשיו. זיכרון הקרבתו של חסין הפך לליבה של הזהות השיעית ומשמש עד היום מקור השראה לתפיסות של התנגדות והקרבה אל מול דיכוי.

המשטר באיראן משתמש ברטוריקה זו להצדקת מאבקו הפוליטי והאידיאולוגיים, תוך הדגשת ערכים של הקרבה אישית והתנגדות למדכאים. רטוריקה זו משמשת גם כלי לביסוס לגיטימציה, באמצעות הצגת אויבי איראן ככוחות דיכוי ואת עצמה כמגינת המדוכאים באשר הם - ובייחוד של הקהילות השיעיות ברחבי העולם. המהפכה האסלאמית של 1979 הדגישה את הקריאה לשיעים לקום ולהיאבק במדכאים - בין אם היו אלו שליטים סונים, כוחות מערביים, או יריבים אידיאולוגיים.⁵

רעיון "ייצוא המהפכה" עוצב, בין היתר, על ידי מי שהיה אמור לשמש כיוורשו של ח'מייני, איתאללה עלי מונטזרי. הרעיון מומש בשנות השמונים על ידי משמרות המהפכה, והורחב בשנות התשעים עם הקמת כוח קודס, שנועד להגביר את נוכחותה האזורית של איראן. עם השנים שימש "ייצוא המהפכה" גם בסיס למדיניות "הגנה קדימה" - הרחבת השפעה מחוץ לגבולות איראן לשם סיכול איומים מבעוד מועד (וראה בהמשך הרחבה בנושא עומק אסטרטגי) (Ostovar, 2016, p.104).

לפי גישה זו, איראן אינה רק מדינה, אלא מעצמה מהפכנית המחויבת להפצת רעיונות ההתנגדות, ההקרבה והגאולה - גם במחיר עימות תמידי עם הסדר הקיים. תפיסה זו מעוגנת בחוקה, אשר מקדשת את ערכי "ההתנגדות" ו"ההקרבה" ואת החובה להגן על המדוכאים.⁶

אחד הביטויים המרכזיים של תפיסת "ההתנגדות" הוא יחסה של איראן כלפי מדינת ישראל. האיבה של הרפובליקה האסלאמית לישראל נובעת משילוב של יסוד אידיאולוגי עמוק ודינמיקה אסטרטגית מצטברת. במישור האידיאולוגי, ח'מייני עצמו ביטא עמדות אנטישמיות חריפות עוד לפני המהפכה, כשהציג את היהדות ככוח חתרני הפועל בשירות האימפריאליזם המערבי ואת הציונות כהתגלמות של שחיתות מוסרית ופוליטית. ישראל, בתודעת המהפכה, אינה רק מדינה אלא סמל - ייצוג מוחשי של הסדר העולמי שמולו קמה המהפכה: משטרי חסות מערביים, חילוניות, והגמוניה סונית. בה בעת, לאורך העשורים האחרונים, הלכה והתעצמה

⁵ לצד ח'מייני, חשיבות רעיונית ניכרת הייתה גם לדמותו של עלי שריעתי, שנחשב לאחד האידיאולוגים המרכזיים שהציגו את המהפכה האסלאמית כדרך להשתחרר מהמונרכיה ומהאימפריאליזם.

⁶ וליאת פקיה, ספרו של ח'מייני משנת 1975 קובע, כי זוהי חובתו של כל מוסלמי במדינתו לסייע למהפכות האסלאמיות הפוליטיות על מנת שאלו תצלחנה. לתפיסתו, לאחר שיחל שרשרת של מהפכות אסלאמיות, אלו יביאו לשינוי של הסדר הבינלאומי, במסגרתו הדיכוי של המוסלמים בידי המערב ייפסק. המבוא לחוקה מדגיש במפורש את איראן מחויבת לייצוא המהפכה האסלאמית מחוץ למדינה בקובעו כי "החוקה מספקת את הבסיס הדרוש להבטיח את המשך המהפכה בבית ומחוצה לה". לפי סעיף 154 בחוק, איראן "תומכת במאבקים הצודקים של המדוכאים נגד המדכאים בכל פינות העולם". לדברי ח'מייני, "נייצא את המהפכה לעולם כולו... עד אשר 'אין אלוהים אלא אללה ומחמד הוא שליחו' יישמע בעולם כולו".

הדינמיקה של האיבה בין המדינות אשר חיזקו את מרכזיות ישראל כאויב. האיבה הפכה כך לא רק לביטוי של זהות, אלא גם לכלי מגייס ומלכד, שהמסטר מתקשה להרפות ממנו בלי לפגוע בליבת הלגיטימיות שלו (Litvak, 2020). הרטוריקה של הגנה על המדוכאים ועל השיעים והאיבה כלפי ישראל נותרה כלי מרכזי בלגיטימציה לפעולות האזוריות של איראן, אך בפועל היא ממנפת את שלוחותיה האזוריות ככלים במשחק שחמט אסטרטגי וכאמצעי להימנע מהתנגשות ישירה עם אויבים. בכך הצליחה טהראן לרוב להרחיק את העימותים מגבולותיה, לשמר גמישות מול יריבים חזקים כישראל וארה"ב, ולהרחיב את השפעתה.

לבד, ונרדפים

הירידה במעמדה של איראן במאתיים השנים האחרונות, בשילוב עם התערבות תכופה של מעצמות זרות בפוליטיקה הפנימית שלה, הותירה בתרבות האסטרטגית האיראנית תחושות עמוקות של טינה וחשד כלפי המערב וכלפי רוסיה, וכן תחושת היעדר ביטחון לאומי מתמשכת. פרקים היסטוריים כגון ההתערבות של רוסיה, טורקיה ובריטניה בתקופה הקאג'ארית, המלכת רזא שאה על ידי בריטניה ורוסיה והחלפתו בבנו, וכן מעורבותה הישירה של ארצות הברית בתקופת מוחמד רזא שאה פהלווי - ממחישים את תודעת אובדן הריבונות האיראנית. תחושות אלו התעצמו בעקבות כיבוש חבלי ארץ במלחמות העולם והקמת רפובליקות חסות בצפון-מערב המדינה.

אחד האירועים המרכזיים שהעמיקו את תחושת העוול מצד זרים היה "הפיכת מוצדק" בשנת 1953. לאחר שמוחמד מוצדק נבחר לראשות הממשלה ב-1951 ופעל להלאים את חברת הנפט האנגלו-איראנית (AIOC), יזמו ארצות הברית ובריטניה הפיכה צבאית שהובילה להפלתו והשיבה את השאה לשלטון תוך חיזוקו בסיוע אמריקני. לזיכרון אירוע זה היה תפקיד מרכזי בעיצוב הרטוריקה של מהפכת 1979, והוא נותר עד היום אחד המניעים העמוקים לאיבה האיראנית כלפי המערב.⁷

בבסיס התרבות האסטרטגית האיראנית מצויה תחושת בידוד קיומית, הנובעת הן מניכור היסטורי כלפי המערב והן ממיקומה של איראן כמדינה פרסית-שיעית בלב סביבה ערבית-סונית. איראן רואה את עצמה כעומדת לבדה מול עולם עוין - בין אם מדובר במדינות ערב, בישראל או בארצות הברית. גם רוסיה, בת-ברית לכאורה בהווה, נתפסת כשותפה זמנית בלבד, שאין לסמוך עליה לאורך זמן.

ברוח זו, אחד המסרים המרכזיים של ח'ומייני לאחר המהפכה היה קריאה ל"עיקור שורשי הקולוניאליזם האמריקני, הסובייטי, הבריטי והציוני". הוא הדגיש

⁷ חברת Anglo-Iranian Oil Company (AIOC), שהייתה בבעלות בריטית-איראנית, הולאמה ב-1951 על ידי מצדק, ובעקבות כך הפכה ל-National Iranian Oil Company (NIOC) לאחר ההפיכה ב-1953. כיום, NIOC משמשת לא רק כזרוע המרכזית של איראן בתחום חיפוש נפט וגז והפקתם, אלא גם ממלאת תפקיד מרכזי בעקיפת הסנקציות הבינלאומיות על ידי שימוש בחברות קש, עסקאות מתווכים, ותיאום אסטרטגי עם מדינות כדוגמת סין, ונצואלה ורוסיה (Maloney, 2015).

כי עצמאות מלאה תחייב סילוק כל השפעה זרה – צבאית, כלכלית או פוליטית. מטרת המהפכה לא הייתה יצירת בידוד אלא בניית מוקד כוח ריבוני ובלתי מזהה, שיהווה מקור השראה לעמים מדוכאים. ואולם בפועל, במידה מסוימת כנבואה שהגשימה את עצמה, דווקא המדיניות התוקפנית של המשטר – ששילבה רטוריקה עוינת כלפי המערב, ישראל ושכנות סוניות – העמיקה עוד יותר את בידודה האסטרטגי של איראן, והותירה אותה עם קומץ בעלי ברית, שחלקם תלויים בה לא פחות משהיא תלויה בהם.

טראומת המלחמה

מלחמת איראן-עיראק, המכונה באיראן "המלחמה הכפויה" והתרחשה בשנים הראשונות לאחר המהפכה, נחשבת לטראומה הלאומית המרכזית של המשטר האיראני – ובמיוחד בקרב ההנהגה הביטחונית הנוכחית, שרבים מחבריה היו אז מפקדים צעירים. עבור רבים מהם הייתה זו לא רק טראומה אישית אלא גם חוויה מעצבת שאפשרה את עלייתם לצמרת (Riedel, 2020).

המלחמה החלה בספטמבר 1980 ונמשכה שמונה שנים, עד אוגוסט 1988. הרפובליקה האסלאמית בהנהגת ח'מייני ראתה בה מלחמת קודש – חרף היותה "כפויה". במהלך הלחימה נפגעו 64 ערים איראניות, נהרגו כחצי מיליון בני אדם ונפצעו כמיליון נוספים. כ-50,000 אזרחים נפגעו מנשק כימי – המספר הגבוה ביותר מאז מלחמת העולם השנייה. מנקודת מבטה של איראן, המלחמה שימשה עדות חותכת לבידודותה בזירה הבינלאומית: במהלך שמונה שנות הלחימה ניצבה איראן מול חרם צבאי ממושך ושתיקה בינלאומית, חרף השימוש הנרחב של עיראק בנשק כימי – מה שהעמיק את תחושת חוסר האמון כלפי מדינות המערב והארגונים הבינלאומיים. תחושת בגידה זו ממשיכה לעצב את עמדות המשטר גם כיום.

מבחינת ההנהגה האיראנית, המלחמה נתפסה כתוצר של קנוניה אמריקנית, אשר העניקה "אור ירוק" לסדאם חוסיין לפלוש לאיראן במטרה להפיל את המשטר. מעבר לתמיכה המודיעינית שארצות הברית סיפקה לעיראק, גם "מלחמת המכליות" והפלת מטוס הנוסעים האיראני ביולי 1988 בידי חיל הים האמריקני העמיקו את תחושת הבגידה.⁸ מכלול זה, ובמיוחד המחיר הקשה של הלחימה, הביא את ח'ומייני להסכים להפסקת אש – צעד שכינה "שתיית כוס התרעלה" (Razoux, 2015). החלטה זו סימנה תפנית פרגמטית בגישת ההנהגה, לאחר תקופה של עמידה בלתי מתפשרת.

בהקשר זה, ובמקביל להתמודדות עם המלחמה, החל להתגבש בשנות השמונים עיקרון מרכזי בתרבות האסטרטגית האיראנית – "מצלחת אינזאם" (אינטרס

⁸ "מלחמת המכליות" החלה לאחר שעיראק תקפה מסוף ומיכליות נפט באיראן ב-84'. ברקע לכך, עניין עיראקי לאתגר את האיראנים ולגרום להם לחסום את מיצרי הורמוז, ובכך לעודד התערבות אמריקנית מלאה במלחמה. אמנם איראן נמנעה מסגירת המיצרים, אך פתחה בתקיפות נגד מיכליות נפט עיראקיות.

השיטה). עיקרון זה איפשר סטייה מעקרונות הלכתיים או אידיאולוגיים כאשר שימור המשטר עמד על הפרק. ח'ומייני הבהיר בסוף שנות ה-80 כי סמכות המנהיג העליון גוברת על כל פסיקה הלכתית אם היא מתנגשת עם אינטרס השלטון.⁹ כפי שמדגיש מייקל אייזנשטט, התרבות האסטרטגית האיראנית מתאפיינת בשילוב ייחודי בין מסרים אידיאולוגיים עמוקים לבין פרגמטיזם מושכל, המאפשר התאמות מדיניות משמעותיות גם תחת תנאים של עימות מתמשך. לדבריו, יכולת זו מהווה מרכיב יסודי המאפשר לאיראן לנהל סיכונים בצורה זהירה ולהמשיך במימוש יעדיה למרות מגבלות מבניות משמעותיות (Eisenstadt, 2015, p.7).

דפוס זה של פרגמטיזם מהפכני בא לידי ביטוי לא רק בהחלטתו של ח'מיני לסיים את מלחמת איראן-עיראק, אלא גם בצעדים אסטרטגיים קריטיים של ח'אמנהאי בשנים מאוחרות יותר: עצירת תוכנית "אמאד" בסוף 2003, נוכח איום מוחשי בתקיפה אמריקנית לאחר הפלישה לעיראק (Albright, 2018, Pp.2-3) ותמיכתו ב-2015 בהסכם הגרעין (JCPOA) במהלך שכונה "הגמישות ההירואית" (Eisenstadt, 2015; Khamenei.ir, 2013)¹⁰. בשלושת המקרים הללו בחרה המנהיגות האיראנית להקריב עקרונות אידיאולוגיים מוצהרים לטובת הישרדות המשטר, תוך עטיפת הוויתורים ברטוריקה מהפכנית המדגישה עמידה איתנה ולא כניעות. גם במועד כתיבת שורות אלו ניכרים סימנים כי גורמים בסביבתו של ח'אמנהאי פועלים להכשרת שינוי במדיניות כלפי ממשל טראמפ, במטרה לאפשר חידוש ערוצי משא ומתן דיפלומטיים בנושא הגרעין, מתוך שמירה על תדמית של איתנות ולא של חולשה.

לצד הבחירה בפרגמטיזם זהיר מול מעצמות, נקטה איראן גם גישה אופרטיבית יזומה בזירות שבהן נפתחה בפניה הזדמנות להרחבת השפעתה – ובראשן עיראק לאחר הפלישה האמריקאית ב-2003. הפלישה, אף שלא נחשבה טראומטית באותה מידה כמו מלחמת איראן-עיראק, סימנה בעיני טהראן איום חדש. קריסת שלטונו של סדאם חוסיין אפשרה לאיראן להעמיק את נוכחותה בעיראק באמצעות תמיכה במיליציות שיעיות, ובכך לחזק את מעמדה האזורי. עם זאת, הפלישה נתפסה גם כחלק ממגמה אמריקאית רחבה לשינוי משטרים במזרח התיכון – מגמה שחזקה את החשש שהיעד הבא יהיה טהראן. בתגובה, פעלה איראן נגד הנוכחות האמריקאית

⁹ עקרון "אינטרס השיטה" הינה התפתחות מאוחרת יחסית במחשבתו של ח'אמנהאי, כפי שהביע אותה במכתבים שכתב לנשיא איראן חתאמי בשנות ה-80'. גישה זו, המאפשר להתעלות לעתים מעל התפיסות הדתיות המקובלות, עוגנה בחוקה האיראנית והובילה להקמת "המועצה לקביעת האינטרס" – אחראית על זיהוי האינטרס הלאומי וכבוררת בין הגופים הממשלתיים השונים.

¹⁰ המונח "גמישות הרואית" שואב השראה ממשורת שיעית של פרגמטיזם, שהתגבשה נוכח הצורך לשרוד פוליטית בעולם סוני עוי. מהלך הפיוס של חסן בן עלי עם מועאויה בשנת 661 לספירה, שבמסגרתו ויתר על תביעתו לחליפות כדי למנוע מלחמת אזרחים, הפך בדורות מאוחרים לסמל לגישה של ריאלי-פוליטיק שיעי – הקרבה טקטית בשם ערכים מוסריים ושמירה על הקהילה. מסורת זו מתקיימת לצד מסורת מלווה ואף מתחרה, המזוהה עם חוסיין בן עלי בקרב כרבאל, שמייצגת אידיאל של התנגדות לעולל גם במחיר מוות. חכמי הדת השיעים לדורותיהם ניווטו בין שתי המסורות, וב-2013 השתמש ח'אמנהאי במושג זה כדי להצדיק את המעבר לדיפלומטיה מול המערב בהקשר הלכתי, המשלב גמישות טקטית עם עמידה עקרונית.

באמצעים עקיפים, תוך מאמץ לרכוש השפעה מבלי להיגרר לעימות ישיר. בסיכומו של דבר, הפלישה נתפסה בעיני איראן כ"ברכה מעורבת": מחד גיסא - הזדמנות אסטרטגית להתבסס בזירה שכנה; מאידך גיסא - מקור לאיום חמור ולחוסר יציבות אזורי מתמשך (Heiran-Nia, 2023).

הסתמכות עצמית

תפיסת ההסתמכות העצמית הפכה לאבן יסוד באסטרטגיה הלאומית של איראן, ובמיוחד בתחום הביטחוני. לאחר המהפכה האסלאמית - ובעקבות הבידוד הבינאי-לאומי והאמברגו על ייצוא נשק - נאלצה איראן לפתח תעשיות צבאיות מקומיות. בתקופת השאה הייתה תלויה כמעט לחלוטין ביועצים ובספקים מערביים, אך לאחר הנתק הפתאומי - וביתר שאת במהלך מלחמת איראן-עיראק - פנתה לרכש ממדינות חלופיות (כגון סין, קוריאה הצפונית והגוש הסובייטי), ובהדרגה החלה לבסס יכולות ייצור עצמאיות. כיום מייצרת איראן טילים בליסטיים, מערכות נ"מ מתקדמות וכטב"מים - המשמשים להרחבת השפעתה האזורית. עם זאת, הפיתוח העצמי נבע לא רק מאידיאולוגיה, אלא בעיקר מכורח אסטרטגי - שהפך בדיעבד לרכיב מרכזי בזהות הביטחונית הלאומית.

איראן הקימה שבע תעשיות ביטחוניות מרכזיות תחת משרד ההגנה, המייצרות טילים בליסטיים וטילי שיוט, כטב"מים, נגמ"שים, טנקים ואף צוללות. בין המערכות הבולטות ניתן למנות את טילי "שאהאב-3" ו"פאתח-110", המאפשרים תקיפה לטווחים ארוכים, ואת הכטב"מים מסוג "שהד-136" - ששולבו בתקיפות נגד ישראל במהלך מבצע "חרבות ברזל", ושימשו גם קודם לכן באוקראינה על ידי רוסיה. הישגים אלו הגבירו את החשיפה ליכולות התעשייה הצבאית של איראן, ועוררו עניין מצד מדינות כגון ארמניה וסודאן. עם זאת, הישגים אלה מלווים בנחיתות טכנולוגית משמעותית - במיוחד בתחומים שבהם איראן אינה מסוגלת לפתח יכולות מקומיות, כגון מטוסי קרב (Taleblu & Syeh, 2024).

מעבר לתחום הביטחוני, עקרון "ההסתמכות העצמית" לחל גם לתחומים אזרחיים - ובמיוחד לחקלאות - מתוך ניסיון להבטיח ביטחון תזונתי ולהפחית תלות ביבוא. גישה זו, שזוהתה עם תפיסת "כלכלת התנגדות", נועדה להעמיק את עצמאותה הכלכלית של איראן ולהפחית את פגיעותה לסנקציות, בין היתר באמצעות גיוון שווקים והעדפת מסחר עם מדינות שאינן כפופות להשפעה מערבית. עם זאת, ההצלחה בתחום זה הייתה מוגבלת - בשל ניהול לקוי, שחיתות, ושינויי אקלים שפגעו בתפוקה. לא אחת, ההישענות העצמית הייתה פחות תוצאה של בחירה אידיאולוגית ויותר אילוץ שנבע מהבידוד המדיני-הכלכלי (Mostajabi, 2019).

המענה האסטרטגי של איראן ושל ישראל - בקווים מקבילים

התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן התפתחו לאורך השנים מתוך שורה של מעצבים היסטוריים, דתיים וגאופוליטיים ייחודיים, שעיצבו את ראייתן האסטרטגית. אף שקיימים ביניהן הבדלים עמוקים, ניתן לזהות גם קווי דמיון מהותיים - ובראשם תחושת הבידוד והרדיפה ששתי המדינות נושאות עימן.

בישראל, תחושת האיום הקיומי נובעת מחוויות רדיפה היסטוריות - ובראשן השואה - ולצידן האיום המתמשך שהשתרש בעקבות מלחמות ישראל. במשך עשרות שנים התמקד הנרטיב המרכזי של התרבות האסטרטגית הישראלית בסכנה לעצם קיום המדינה. אף שמוקדם לקבוע זאת בוודאות, סביר להניח כי המתקפה של ה-7 באוקטובר 2023 תעמיק תחושה זו בחברה הישראלית ותחזק את הדחף להתמודד עם מציאות קיומית מאיימת.

באיראן, תחושת הבידוד ושבריריות המשטר נטועות בשני נרטיבים מרכזיים: תחושת ההשפלה הכרוכה במעורבות זרה בתקופת הקולוניאליזם וזיכרון רדיפת השיעים בידי הסונים לאורך ההיסטוריה. שני נרטיבים אלו התעצמו בעקבות טראומת מלחמת איראן-עיראק, שבה נאלצה איראן להתמודד כמעט לבדה מול עיראק והקהילה הבינלאומית.

ברובד אחר מסתמן דמיון במרחב שונה לגמרי. נדמה כי דווקא מתוך עומק הטראומה ההיסטורית, ביקשו שני הפרויקטים המהפכניים - הציוני והשיעי - לחולל טרנספורמציה עמוקה בדמות הקולקטיבית של עמם: לא רק לשרוד, אלא להשתנות.

בדומה לפרויקט הציוני שביקש לעצב את דמותו של "היהודי החדש" - חופשי, ריבוני ואקטיבי - כך גם המהפכה האסלאמית ביקשה לחולל טרנספורמציה בזהותו של המאמין השיעי. לא עוד שיעי פסיבי, השקוע באבל ההיסטורי ובציפייה לגאולה, אלא מאמין יוזם, מהפכני ולוחם צדק, המגלם את רוח כרבלא בזירה הפוליטית והחברתית. ואולם, בניגוד למהפכה הציונית, שלעתים ביקשה להתנתק מן העבר הדתי או להחליפו, המהפכה השיעית חיזקה והעמיקה את יסודות הדת הקיימים במסורת השיעית - ובראשם את רעיון המאבק כנגד עריצות - מבלי להמציא זהות חדשה לגמרי.

אולם ניכר הבדל תודעתי מהותי בין שתי התרבויות האסטרטגיות: בעוד שישראל רואה את קיומה כמאבק הישרדותי, והקרנת העוצמה משמשת בה כאמצעי לווה, איראן שואפת לעוצמה לשם בכורה אזורית - יעד העומד בזכות עצמו, הנתמך בתחושת "זכות היסטורית" לגדולה. תודעה זו נשענת על מורשת אימפריאלית ותחושת עליונות תרבותית, וגורמת לטהראן לראות בעצמה כוח מוביל במזרח התיכון. המשטר האיראני מגייס לסירוגין את נרטיב הרדיפה ואת המורשת האימפריאלית - בהתאם לצורכי השעה ולצרכים פנימיים או חיצוניים.

הסתמכות עצמית

כנגזרת של תחושת הבידוד, גם ישראל וגם איראן שותפות לתחושת אי-אמון עמוקה כלפי מדינות העולם - הנתפסות ככאלה שנטשו את שני העמים ברגעיהם הקשים ביותר: השואה עבור ישראל ומלחמת איראן-עיראק עבור איראן. שתיהן רואות בארגונים הבינלאומיים - דוגמת האומות המאוחדות, בתי המשפט הבינלאומיים וסבא"א - גופים לא אובייקטיביים המוטים לרעתן. בהתאם לכך, אימצו אתוס של קביעת עובדות בשטח ופיתוח יכולות עצמאיות, שיאפשרו להן להגן על עצמן מפני איומים עתידיים.

על רקע זה, פיתחו ישראל ואיראן אתוס אסטרטגי דומה במובנים מסוימים, המושתת על ההנחה שלא ניתן להסתמך על גורמים חיצוניים לצורכי ביטחון. אף שאינן אוטרקיות ושתיהן נעזרות בסיוע חיצוני, תודעת הבידוד - ההיסטורית-קיומית בישראל, והמהפכנית-פוליטית באיראן - הפכה את עקרון ההסתמכות העצמית לאבן יסוד של תפיסותיהן.

השונות הגאופוליטית בין שתי המדינות הובילה לפיתוחים שונים בתעשיות הצבאיות, אך בשני המקרים נבנו תשתיות ביטחוניות נרחבות מתוך הבנה עמוקה כי הסתמכות מלאה על שותפים חיצוניים - ובעיקר על ספקי נשק - עלולה להיות מסוכנת.

יכולת שוברת שוויון

גם ישראל וגם איראן חיפשו, וממשיכות לחפש, דרכים להתמודד עם תפיסות האיום על קיומן. שתיהן פיתחו לאורך השנים תפיסה אסטרטגית עמוקה, שהתבססה על תחושת בידוד וחולשה יחסית מול סביבה עוינת. תפיסה זו הובילה את שתיהן - במרחק של כשלושים שנה זו מזו - לגבש רעיון אסטרטגי דומה: פיתוח "יכולות שוברות שוויון" - כלים שנועדו לאזן את חולשותיהן ולהרתיע את אויביהן באמצעות עוצמה חריגה (Peres, 1995; אהרונסון, 1999).

בישראל, על פי פרסומים זרים, הפחד הקיומי מפני השמדה - שהתעצם בעקבות השואה ואיומי מדינות ערב - עמד בבסיס החתירה של דוד בן-גוריון ליצירת אופציה גרעינית. לפי אותם הפרסומים כבר בשנות החמישים, תחת הנחייתו ובסיוע שמעון פרס, החלה ישראל לפתח את "האמצעי הטכנולוגי" - נכס אסטרטגי שנועד לשבור את האסימטריה מול מדינות ערב ולמנוע מלחמות כוללות. פרס הדגיש כי הבדידות ההיסטורית של העם היהודי מחייבת עוצמה ישראלית עצמאית, אך מקורביו הוסיפו גם את חוסר האמון ביכולת המערב להגן על ישראל (Kimche, 1963; פרס, 1970). באיראן, החשיבה על יכולת גרעינית החלה כבר בתקופת מוחמד רזא פהלווי, שנים לפני המהפכה. השאה קידם תוכנית גרעין אזרחית שאפתנית, וכבר ב-1974 רמז כי אם מדינות שכנות יחזיקו בנשק גרעיני, לא תוכל איראן להישאר מאחור - כחלק משאיפתו למעמד אסטרטגי אזורי (Milani, 2010).

עם המהפכה האסלאמית ב־1979, האידיאולוגיה החדשה שינתה את הדגש - אך לא מחקה את השיח. ח'מייני הסתייג מנשק להשמדה המונית מסיבות מוסריות והלכתיות, אך במקביל הדגיש את הצורך בעוצמה שתאפשר לאיראן לעמוד מול "כוחות דיכוי מערביים" (Rezaei & Seliktar, 2018).

מלחמת איראן-עיראק שימשה זרז להעמקת הדיון ביכולות גרעיניות. לקראת סיומה, שיגר מפקד משמרות המהפכה דאז, מחסן רצ'אאי, מכתב לח'מייני שבו קרא להשקיע בטכנולוגיות מתקדמות, ובהן גם טכנולוגיות גרעיניות, כהכרח להבטחת הישרדות הרפובליקה (Nafisi, October, 2006).

לאחר מותו של ח'מייני הנהיג ח'אמינהאי, יחד עם הנשיא אכבר האשמי רפסנג'אני, מהלך לחיזוק תוכנית הגרעין.¹¹ לדברי חסן רוחאני, כל הנהגת איראן הסכימה על פיתוח תוכנית העשרה וטכנולוגיות בליסטיות, במטרה ליישם את לקחי המלחמה (Rezaei, 2017). כך הונחו היסודות ל"פרויקט אמאד", שנועד לפיתוח נשק גרעיני תחת מעטה חשאיות - ואף כלל יעד מוגדר של ייצור חמש ליבות גרעיניות (Albright et al., 2018).

פרויקט אמאד נעצר בראשית שנות האלפיים מחשש לתקיפה אמריקנית - ביטוי מובהק נוסף להעדפת "אינטרס המשטר" על פני דבקות טכנולוגית. מאז אימצה איראן את דוקטרינת "הסף הגרעיני": פיתוח יכולות וטכנולוגיות המקרבות אותה להשגת נשק גרעיני מבלי לחצות את הסף בפועל. למרות הצהרות על מטרת אזרחיות, התוכנית המשיכה להתקדם תחת מעטה של עמימות (Eisenstadt, 2015). במהלך מלחמת "חרבות ברזל", ובצל חשש מפני תקיפה ישראלית של מתקני הגרעין באיראן, הזהירו בכירים איראנים - ובהם הקצין הבכיר במשמרות המהפכה אחמד חק טלב (אפריל 2024) - כי איראן תשקול לשנות את דוקטרינת הסף. גם כמאל חרזי, שר החוץ לשעבר ויועצו של ח'אמנהאי, טען (מאי 2024) כי מול איום קיומי, איראן עלולה לשנות את מדיניותה הגרעינית (ממרי, 2024).

עומק אסטרטגי

על אף ההבדלים הגאוגרפיים התהומיים בין ישראל לאיראן, בשיח הביטחוני של שתייהן בולט החשש מפני "היעדר עומק אסטרטגי". שתי המדינות חוששות מחדירה של כוחות זרים לשטחן ומהצבת איום ישיר על מרכזי אוכלוסייה - אך הפתרונות שפיתחו מול איום זה שונים בתכלית. בשתייהן, זיכרון המלחמות, כיבוש חבלי ארץ בידי אויבים והפחד מפגיעה באזרחים עיצבו את השאיפה להרחיק את הלחימה מגבולות המדינה. בישראל, תפיסת היעדר העומק הגאוגרפי והחשש מפני השמדה הניעו כבר בשנות ה־50 וה־60 את גיבוש עיקרון פעולה מרכזי: העברת המלחמה

¹¹ האשמי רפסנג'אני, ששימש כנשיא איראן בין 1989 ועד 1997, היה מרכזי בהחלטה האסטרטגית להתניע את התכנית. שני האישים האיראנים שתחתיו הובילו את קבלת ההחלטות האסטרטגיות לשם קידום התכנית היו שר ההגנה דאז, האדמירל עלי שמח'אני, ומזכיר המועצה העליונה לבטחון לאומי דאז - ונשיא איראן כיום - חסן רוחאני (Rezaei & Seliktar, 2018).

לשטח האויב באמצעות תמרון מהיר לעומקו. כך כתב האלוף אהרן יריב ב־1979: "משיקולי רווח והפסד חיוני לנו שהמלחמה לא תתנהל כלל בשטחה של מדינת ישראל, אלא יש להעבירה מהר ככל האפשר לשטח האויב. זוהי תורה אותה הורה עוד שר הביטחון הראשון דוד בן גוריון ז"ל, ואשר חיוניותה לא פגה כהוא זה" (יריב, 1979, עמ' 15).

איראן, ששטחה עולה על מיליון וחצי קמ"ר, נתפסת כבעלת עומק אסטרטגי טבעי – לפחות בעיניים ישראליות. ואולם חוויות מודרניות כמו תקופות של כיבוש קולוניאלי ומלחמת איראן-עיראק ערערו את הדימוי העצמי של חסינות טריטוריאלית. מאז מלחמה זו, שואפת איראן בעקביות להרחיק את הלחימה מגבולותיה.

האסטרטגיה האיראנית של "העברת המלחמה לשטח האויב" נשענת לא על תמרון של כוחות סדירים, אלא על תפיסת "הגנה קדימה": רשת של שלוחים הלוחמים מטעמה בחתימה נמוכה, רחוק ככל הניתן משטחה, בשילוב שימוש גובר בטילים בליסטיים (Azizi, 2021; Eisenstadt, 2015). שילוב זה נועד להרחיק את הלחימה, להעסיק את האויב ולהרתיעו – תוך שמירה על מידה של הכחשה סבירה (McInnis, 2015).

תפיסה זו זכתה ללגיטימציה פומבית מצד ההנהגה העליונה באיראן. כך קבע ח'אמנהאי באוגוסט 2019: "אין אנו יכולים להגביל את עצמנו לגבולותינו שלנו. חובתנו היא לזהות איומים שמעבר לחוותינו ולהתייצב מולם" (Toğa, 2025). גם אבראהים ראיסי ציין אז כי "גבולה של הרפובליקה האסלאמית הוא מה שהיא מגדירה כ'עומק אסטרטגי' – תימן ואפריקה הן גבולותינו" (Tabnak, 2019). באותה שנה הדגיש סגן מפקד כוח קודס דאז, עבאס נילפורושאן (שנהרג ב־2024 בתקיפת צה"ל על הבונקר של מזכ"ל חזבאללה חסן נצראללה), כי העומק האסטרטגי של איראן "הועתק מערבה – לים התיכון ולצפון ישראל – והעומק האסטרטגי הזה הוא בעל ערך רב [נגד ישראל]" (Tasnim, 2019).

ואולם בדיעבד, דבריהם של ח'אמנהאי, ראיסי ונילפורושאן ממחישים את גודל הפער שנוצר בשנה החולפת בתפיסת הביטחון האיראנית: הגישה שלפיה פעילות בעלות הברית נגד ישראל מרחיקה את הסבירות לתקיפה ישראלית על אדמת איראן קרסה ואף התהפכה במהלך מלחמת "חרבות ברזל". בחודשים האחרונים הארכיטקטורה האזורית שאיראן בנתה בעמל רב ספגה מכה קשה – ואף ייתכן שהתערערה אנושות. חזבאללה, הנכס האסטרטגי המרכזי של איראן בלבנט, נפגע בצורה חסרת תקדים – ועתידו כזרוע הרתעה מוטל בספק.¹² גם חמאס ספג אבדות כבדות, כשל בהיערכות לתמרון צה"ל ואיבד רבים ממפקדיו הבכירים. המיליציות העיראקיות לא נרתמו למערכה – וייתכן שמעולם לא התכוונו לכך באופן מלא. במקביל, ישראל הוכיחה יכולות פעולה בעומק איראן – לרבות תקיפות שחתרו ללב מערך המשטר.

¹² במועד כתיבת שורות אלה שב עולה בלבנון השיח אודות פירוק הארגון מנשקו. ראו למשל: ("Exclusive: Facing Calls to Disarm, Hezbollah Ready to Discuss Weapons If Israel Withdraws, Senior Official Says", 2025)

סביר כי מלחמת "חרבות ברזל" תהפוך לנקודת מפנה בשיח האסטרטגי - הן בישראל והן באיראן. היא ערערה את תחושת החסינות בשתי המדינות, וחשפה את מגבלות "העומק האסטרטגי" כמענה מספק לחשש הקיומי.

מגיני השיעים והיהודים בעולם

המחויבות של ישראל כלפי העם היהודי, ושל איראן כלפי הקהילות השיעיות, אינה רק רגשית או רעיונית - אלא ממלאת תפקיד מובהק בתפיסת הביטחון של שתיקה: במובן מסוים, גם התפוצות - הקהילות היהודיות והשיעיות ברחבי העולם - משמשות נדבך משלים בעומק האסטרטגי של שתי המדינות. העיקרון דומה, אך אופני המימוש שונים בתכלית.

בשיח הביטחוני הישראלי נתפסת מדינת ישראל כאחראית לביטחונם של יהודי התפוצות - אחריות הנובעת מן הרעיון הציוני להקים מקלט לאומי לכל העם היהודי.¹³ תחושת האחריות ההדדית מבוססת על מסורת יהודית עמוקה ("כל ישראל ערבים זה בזה") וממשיכה למלא תפקיד חשוב בחיי הקהילה היהודית ובמדיניות החוץ של ישראל. מאז הקמת המדינה, הממסד המדיני והביטחוני רואה עצמו אחראי לביטחון יהודי העולם - באמצעות גופים כמו הסוכנות היהודית והמוסד, הפועלים בתחומי הצלה, הדרכה ואבטחה של קהילות יהודיות ברחבי העולם (לפיד, 2017).

באיראן, המשטר האסלאמי רואה עצמו אחראי לביטחונן של קהילות שיעיות, ומגן על מקדשיהן בעיראק, סוריה, לבנון, אפגניסטן, פקיסטן ומדינות המפרץ. הוא מסייע להן להתמודד עם איומים, ולעיתים גם חותר תחת המשטרים הסוניים שבתוכם הן פועלות. עם זאת, בניגוד לישראל, טהראן נוקטת בגישה אינסטרומנטלית יותר: היא רואה בקהילות השיעיות נכס אסטרטגי, ומפעילה אותן ככוח לוחם מטעמה. מיליציות שיעיות בלבנון, עיראק וסוריה שימשו לאורך השנים כזרועות ביצועיות של איראן, המאפשרות לה להקרין השפעה אזורית תוך הפחתת סיכון ישיר לשטחה. כך, בישראל ובאיראן, הקהילות שמעבר לגבולות נתפסות לא רק כשותפות אלא גם כמשאב ביטחוני - אולם בעוד ישראל שואבת מכך אחריות מגוננת, איראן רואה בכך מנוף להקרנת עוצמה ולקידום יעדיה האזוריים.

¹³ כך למשל, במסמך קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל כותבים גדי איזנקוט וגבי סיבוני, כי "...יש להעצים את הקשר עם יהדות התפוצות. הייעוד של ישראל הוא להיות הבית הלאומי של העם היהודי. ישראל פתוחה בפני כל יהודי ובה בעת היא מסתייעת ביהדות התפוצות במלחמה המתמדת על קיומה. הקשר ההדדי הזה בין ישראל ליהדות התפוצות היה ונותר עוגן חשוב בביטחון הלאומי של המדינה" (קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2019); כך למשל, לפי סקר שהתפרסם ב־2025, כ־63% מן הנשאלים בסקר "מדד הקשר לתפוצות" סבורים כי למדינת ישראל מוטלת גם אחריות ישירה לביטחונם הפיזי של יהודי התפוצות, ולא רק למחויבות מוסרית או תרבותית כלפיהם (פרבר, 2025).

סיכום והמלצות

הניתוח התרבותי-היסטורי זה נועד להציע יותר מהבנה של תפיסת עולמה של איראן: הוא שואף להניח תשתית להחלטות מדיניות הנשענות גם על הבנות עומק ולא רק על מנופים צבאיים. המצב האסטרטגי של איראן בעת כתיבת שורות אלה – תולדה ישירה של מלחמת חרבות-ברזל – משקף שינוי עומק במבנה הכוח האזורי. הפגיעה הקשה בשלוחות המרכזיות של איראן, ובראשן חמאס וחזבאללה, בצד קריסתו של משטר אסד, ששימש עורק ראשי להזרמת אמל"ח לחזבאללה, אמנם לא חיסלו את היכולות האיראניות לפעול בעוצמה נגד ישראל, אך ערערו את התשתית שעליה נשענה תפיסת הביטחון ההתקפית של טהראן. התקיפות המדויקות של צה"ל בלב שטחה¹⁴ המחישו את שבריריות מודל "ההגנה קדימה" והציבו את המשטר בעמדה חשופה מתמיד.

בעת הזו, כשהמשטר האיראני מתמודד עם חולשה אזורית, מחאה פנימית, משבר כלכלי ואי-ודאות פוליטית – גוברת הסבירות שתחושת איום מצטברת תוביל אותו להאיץ את מאמציו להשגת נשק גרעיני כערובה לשרידותו וככלי הרתעה מפני קריסה פנימית או תקיפה חיצונית.

עם זאת, מציאות זו מזמנת גם הזדמנות לישראל. התרבות האסטרטגית של איראן, כפי שהודגם במאמר, מתאפיינת במתח קבוע בין אידיאולוגיה לפרגמטיזם, מתח שמתחדד במיוחד תחת איום קיומי. בעיתות סכנה ממשית, ובמיוחד תחת איום של תקיפה אמריקנית, ידע המשטר לבחור בגמישות על פני קיצוניות, בתנאי שהוצע לו – כהמלצת ההוגה המלחמה הסיני סון טסו – נתיב מכובד לנסיגה.

מכאן נגזרת המלצה מרכזית למדיניות הישראלית: גם בעיצומו של עימות יש להותיר בידי איראן "פתח נסיגה" ממש. ישראל נדרשת להבהיר את קווי הגבול שלה, אך מומלץ לא לסגור את הדלת לחלוטין. בשבועות האחרונים מתקיים מו"מ בין ממשל טראמפ לבין איראן; תמיכתה העקרונית של ישראל במהלך דיפלומטי שימנע מאיראן התקדמות לנשק גרעיני, בין היתר תוך דרישה על פיקוח קפדני, עשויה לאפשר לאיראן לסגת ממסלול הגרעין בלי לפגוע במראית עין של ריבונות וכבוד לאומי. לשם כך, חיוני שישראל תפעל מול ארצות הברית להבטיח מנופי לחץ אפקטיביים – ולמנוע פשרות חפזות שיחלישו את ביטחונה ארוך הטווח.

ואם למרות כל זאת תיסגר הדלת הדיפלומטית – דווקא אז נדרשת אופציה צבאית יציבה, לא כתחליף למדיניות אלא כהשלמה מחושבת לה. אם המסלול הדיפלומטי ייכשל, ואם הממשל האמריקאי יבחר בהפעלת כוח, על ישראל להיות ערוכה לממש אופציה צבאית כחלק ממערך אזורי-בינלאומי רחב, בתיאום אמריקאי הדוק. יעד המהלך – ניטרול היכולת הגרעינית בפועל – מחייב תכנון מוקפד והיערכות להסלמה רב-חזיתית, תוך שמירה על לגיטימציה בינלאומית ועמידות אסטרטגית.

עם זאת, מתוך הבנה עמוקה של התרבות האסטרטגית האיראנית, חשוב להדגיש:

¹⁴ הכוונה לתקיפות חה"א באיראן באפריל ובאוקטובר 2024.

תקיפה שתיתפס כהשפלה מוחלטת ותפגע באופן נרחב באוכלוסייה עלולה לעורר תהליך של התלכדות לא רק סביב המשטר אלא סביב רעיון ההגנה על האומה הפרסית עצמה - תוצאה שעלולה לפגוע בהישג מדיני לאורך זמן ועלולה להנציח את האיבה בין ישראל לבין העם האיראני.

כך או כך, אין בכוחו של מהלך צבאי לבדו לפתור בעיה אסטרטגית מורכבת כל כך. גם בתרחיש של תקיפה, חיוני כי ישראל תפעל כבר כעת לתיאום עם ארצות הברית ומדינות המערב לשם תרגום של הישג צבאי פוטנציאלי לשינוי במציאות המדינית-אסטרטגית. זהו תנאי לעיצוב הסכם עתידי שיחסום לאורך זמן את הדרך האיראנית לנשק גרעיני - אך גם יותיר בידי טהראן את מראית העין של כבוד לאומי. המאמר הצביע על קווי דמיון מפתיעים בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן - דמיון הנובע דווקא מתוך טראומות לאומיות, תחושת בידוד עמוקה, והצורך לפעול לבד מול עולם עוין. שתי המדינות גיבשו תפיסות ביטחוניות המבוססות על הסתמכות עצמית, בניית עומק אסטרטגי חלופי ופיתוח יכולות הרתעה שוברות שוויון.

העימות בין ישראל לאיראן הוא הרבה מעבר למאבק גרעיני: זוהי התנגשות בין שתי תפיסות ביטחון שנוגדות מתוך בדידות, טראומה ותחושת פגיעות עמוקה. שתיהן חוו רדיפה ודחייה, אך בעוד ישראל ביקשה לבנות חומות מגן בדרכה לשילוב מחדש במשפחת העמים, באיראן - שבמרכז משטרה הנוכחי עומדת תפיסת "התנגדות" - מבקשת להשיב לעצמה את תפארת העבר גם במחיר של עימות תמידי. מאבק זה אינו רק על עוצמה - אלא גם על פרשנות, על ערכים, על זהות ועל היכולת להבין לעומק את עולמו של היריב.

המאבק עם איראן לא ייעלם, אך נכון להתמודד עמו בתבונה - לא מתוך חולשה, אלא מתוך עליונות אסטרטגית: הכרה במתח הפנימי שמאפיין את תרבות הביטחון האיראנית והצבת גבולות ברורים, אך גם הותרת נתיב לנסיגה. בעידן כאוטי ורווי חוסר יציבות, הבנה מערכתית מעמיקה של אויבינו אינה מותרות אלא יתרון אסטרטגי ראשון במעלה.

רשימת המקורות

- אהרונסון, שלמה (1999). **בן-גוריון - מנהיג הרנסנס ששקע**. ירושלים: מאגנס.
- בן-גוריון, דוד (1953). "צבא ומדינה". **מערכות**, גיליונות 279-280.
- בן-גוריון, דוד (2023). "ציווי המהפכה היהודית". בתוך אבי בראלי (עורך), **המחשבה הפוליטית של דוד בן-גוריון** (עמ' 465). המכון למורשת בן-גוריון.
- דגוני, רן (6 במרץ 2012). "נתניהו: 'גם המשרפות באושוויץ לא הופצו מחשש לנקמה'". **גלובס**.
- דינבורג, בן-ציון (17 באוגוסט 1932). "לחשבונו היובל". **דבר**.
- בינדמן, רחלי (23 ביוני, 2015). "היסטוריה: הסכם גרעין בין איראן למעצמות" (14 ביולי 2015). **כלכליסט**.
- ז'בוטינסקי, זאב (1923). "על קיר הברזל (אנחנו והערבים)". מכון ז'בוטינסקי.
- יריב, אהרן (אוקטובר 1979). "עומק אסטרטגי - השקפה ישראלית". **מערכות**, גיליונות 270-271, עמ' 11-15.
- יעלון, משה (2013). נאום לרגל יום העצמאות בבית חיל האוויר.
- כהן, אבנר (1996). "קנדי, בן-גוריון והקרב על דימונה: אפריל-יוני 1963". **עיונים בתקומת ישראל**, 6, עמ' 110-146.
- לפיד, אהוד (2017). **לוחמי הסתר: המודיעין הישראלי - מבט מבפנים**. משכל.
- מלמן, יוסי (7 באוקטובר 2010). "האם 'המהלך המטורף של גולדה' במלחמת יום כיפור כלל נשק גרעיני?". **הארץ**.
- סביון, אילת וקטיראג'י, נ. (25 באפריל 2024). "בכירים במשטר האיראני מאיימים בפריצה לגרעין צבאי". *The Middle East Media Research Institute (MEMRI)*.
- מנשרי, דוד (2009). "שלטון חכם ההלכה באיראן במבחן הביקורת הפוסט-מהפכנית". בתוך דינה שחר ומרב הנדלמן-בעבור (עורכות), **איראן** (עמ' 17-46). הקיבוץ המאוחד.
- פרס, שמעון (1965). **השלב הבא**. תל אביב: הוצאת עם הספר.
- פרס, שמעון (1970). **קלע דוד**. תל אביב: הוצאת עם הספר.
- פרבר, יענקי. (26 במרץ 2025). "71% מהציבור בישראל רואים ביהודי התפוצות 'אחים'". **כל רגע**.
- אייזנקוט, גדי וסיבוני, גבי. (ספטמבר 2019). "קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל" (4 באוקטובר 2019). **המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)**.
- רובין, עוזי (17 ביוני 2018). "התעשיות הביטחוניות של ישראל: מבתי מלאכה חשאיים למפעלי ענק עולמיים". *JISS - המכון הירושלמי לאסטרטגיה ולביטחון*.
- Albright, David (20 November 2018). *Iran's Nuclear Archive: Impressions and Implications*. Institute for Science and International Security.
- Albright, David, Heinonen, Olli & Stricker, Andrea (20 November 2018). "The Plan: Iran's Nuclear Archive Shows it Planned to Build Five Nuclear Weapons by mid-2003". *Institute for Science and International Security*.
- Al-Rodhan, Nayef (22 July 2015). "Strategic Culture and Pragmatic National Interest". *Global Policy*.
- Azizi, Hamidreza (February 2021). "The Concept of 'Forward Defence': How Has the Syrian Crisis Shaped the Evolution of Iran's Military Strategy". *Geneva Centre for Security Policy*.

- Bassam, Laila, Perry, Tom & Gebeily, Maya (8 April 2025). "Facing calls to disarm, Hezbollah ready to discuss weapons if Israel withdraws, senior official says". *Reuters*.
- Booth, K., & Wheeler, N. J. (2008). *The Security Dilemma: Fear, Cooperation and Trust in World Politics*. Palgrave Macmillan.
- Eisenstadt, Michael (November 2015). "The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran: Religion, Expediency, and Soft Power in an Era of Disruptive Change". *The Washington Institute for Near East Policy*.
- Heiran-Nia, Javad (20 March 2023). "Retrospective: US Invasion of Iraq was a Mixed Blessing for Iran". *Stimson Center*.
- International Atomic Energy Agency (2 December 2015). *Final Assessment on Past and Present Outstanding Issues regarding Iran's Nuclear Programme*. IAEA.
- Khamenei.ir (7 June 2013). "Heroic Flexibility". *Khamenei.ir*.
- Kimche, J. (Ed.). (February 2, 1963) "An Independent Deterrent for Israel". In *Jewish Observer and Middle East Review*.
- Litvak, Meir (2020). "Modern Antisemitism in Iran: Old Themes and New Trends". In Armin Lange, Kerstin Mayerhofer, Dina Porat & Lawrence H. Schiffman (Eds.), *Confronting Antisemitism from the Perspectives of Christianity, Islam, and Judaism* (pp. 301–320). De Gruyter.
- Maloney, S. (2015). *Iran's Political Economy Since the Revolution*. Cambridge University Press.
- McInnis, J. Matthew (May 2015). *Iran's Strategic Thinking: Origins and Evolution*. American Enterprise Institute.
<https://www.aei.org/research-products/report/irans-strategic-thinking-origins-and-evolution/>
- Milani, Abbas (29 December 2010). "The Shah's Atomic Dreams". *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2010/12/29/the-shahs-atomic-dreams/>
- Mostajabi, Mahmoud (9 July 2019). "Iran's Troubled Quest for Food Self-Sufficiency". *Atlantic Council*.
- Nafisi, Rasool (October 2006). "The Khomeini Letter, Rafsanjani, and the Nuclear Issue". *Iranian.com*.
- Ostovar, Afshon. (2016). *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards*. Oxford University Press.
- Peres, Shimon (1995). *Battling for Peace: A Memoir*. Edited by Steven Gandolfi. Orion.
- Razoux, Pierre (2015). *The Iran–Iraq War*. Translated by Nicholas Elliott. Belknap Press of Harvard University Press.
- Rezaei, Farhad (2017). "Nuclear Proliferation and Rollback: The Complex Case of Iran". *Korean Journal of Defense Analysis*, 29(1), 75–93.
- Rezaei, Farhad & Seliktar, Ofira (2018). *Iran, Israel, and the United States: The Politics of Counter-Proliferation*. Palgrave Macmillan.

- Riedel, Bruce (9 January 2020). "How the Iran-Iraq War Shaped the Trajectories of Figures Like Qassem Soleimani". *Brookings*.
- Tabnak (30 June 2019). "محسن هاشمی به زندان اوین رفت/کنایه منتجب‌نیا به حجاریان/سردار". *Tabnak*. "انقادی: انقلاب به ساحل مدیترانه رسیده است/خرید و فروش رأی معتادها با ۲۰۰ هزار تومان". <https://www.tabnak.ir/fa/news/906281>
- Taleblu, Behnam Ben & Sayeh, Janatan (13 August 2024). "Iran is Creeping into the International Arms Market". *The National Interest*.
- Tasnim (28 September 2019). "گفتگو: خبرگزاری تسنیم". *Tasnim News Agency*. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/07/06/2100000>
- Toḡa, Oral (March 7, 2025). *Iran's Forward Defense Doctrine and the Evolution of Its "Long Arm" Strategy*. IRAM Center. Retrieved 6 May 2025.
- Defense Intelligence Agency. (2019). *Iran military power: Ensuring regime survival and securing regional dominance* (Unclassified). Washington, DC: U.S. Department of Defense.
- Williams, Michael C. (2003). "Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics". *International Studies Quarterly*, 47(4), 511–531.

מדינה קטנה ומעצמה אזורית¹

אל"ם (מיל") ד"ר גדי ישעיהו²

האם מדינה קטנה יכולה לשמש גם כמעצמה אזורית? בעולם שבו מעצמות אזוריות מזוהות לרוב עם עוצמה גאוגרפית ודמוגרפית, ישראל מציבה פרדוקס מעניין: מדינה קטנה בגודלה, אך בעלת השפעה אזורית ניכרת. על בסיס ניתוח הספרות הקיימת בתחום היחסים הבין-לאומיים העוסקת בכוח (Power) ומעצמות אזוריות, נטען כי אף שישאל קטנה בממדיה, היא ניחנת באיכויות של מעצמה אזורית ובכך מהווה מקרה ייחודי של מדינה קטנה שהנה מעצמה אזורית. מעבר לתרומה התיאורטית, המאמר מבקש לעורר דיון אסטרטגי-מעשי על מקומה של ישראל במערכת האזורית והגלובלית המשתנה, תוך בחינת המשמעויות המעשיות של מעמדה על עיצוב מדיניות החוץ והביטחון שלה בעשורים הקרובים.

מבוא

"העיתון האמריקני "הוול סטריט ג'ורנל" פרסם הלילה (בין שני לשלישי) פרטים חדשים על ה"ברית השברירית שיצרה ארה"ב כדי להדוף את המתקפה האיראנית על ישראל וגם על חלקן של סעודיה ואיחוד האמירויות בהדיפת המתקפה. על פי הדיווח, מדינות ערביות העבירו מתחת לפני השטח מידע מודיעיני על התוכניות של איראן, ולצד זאת – היו גם כאלה ששיתפו נתונים מהמכ"מים" (ynet, 2024).

זה למעלה מעשור אנו עדים לשיח נרחב בקרב ראשי מדינות, מדינאים בכירים מישראל ומהעולם, אנשי מערכות ביטחון, כותבי דעות בתקשורת הישראלית והבין-לאומית ואנשי אקדמיה המתמחים ביחסים בין-לאומיים, בדבר מעמדה של מדינת ישראל כמעצמה אזורית במזרח התיכון (להלן: "האזור"). בשיח הזה זיהינו שתי

¹ הגרסה הדיגיטלית של המאמר פורסמה באתר מרכז דדו ב-7.5.25.

² אל"ם (מיל") ד"ר גדי ישעיהו, חוקר ומרצה באוניברסיטת לונדון המתמחה בתחום המשברים הבינ"ל. חוקר בכיר בפורום המזרח התיכון וצפון אפריקה בקיימברידג' ועמית מחקר במכון לחקר הטרור באוניברסיטת רייכמן.

אסכולות מתחרות: הראשונה מבטאת במוצהר את התפיסה העצמית של ישראל כמעצמה מובילה באזור, ובתחומים מסוימים כמו טכנולוגיה - אף כמעצמה עולמית. האסכולה האחרת טוענת מנגד, כי מדינת ישראל היא לכל היותר מדינה קטנה וחזקה, אך אינה נכללת במועדון המעצמות האזוריות. שתי האסכולות אינן חלוקות בשאלת היתרון המשמעותי של ישראל על מדינות האזור, המחלוקת ביניהן נסובה סביב שאלת התכלית והסיבה להתעצמות שישראל מקרינה על האזור.

האסכולה הראשונה, שכותב מאמר זה נמנה עליה, מאמינה כי תהליך המעצמיזציה של ישראל הוא תהליך התפתחות טבעי שאינו מבוסס רק על יסודות ביטחוניים. משום כך, לא בלבד שהנהגת ישראל מכירה בעצמה כמעצמה, היא אף מצהירה על כך. האסכולה השנייה סבורה לעומתה, כי שטחה הגאוגרפי והיקף אוכלוסייתה הקטנים של ישראל אינם מאפשרים לה להיתפס כמעצמה אזורית, וכי יתרונה הצבאי היחסי באזור נובע מאיומים ביטחוניים מתמשכים. לפיכך, ההכרה העצמית בעוצמתה הביטחונית של ישראל ביחס לאזור חשובה, אך הצהרות פומביות בדבר מעמדה כמעצמה אינן משקפות את המציאות נכוחה.

מאמר זה החל להיכתב לפני טבח שבעה באוקטובר כשאלה פתוחה המבקשת לבחון את מעמדה של ישראל בזירה האזורית והבין-לאומית. יהיו שיטענו ובצדק, כי טבח שבעה באוקטובר חשף את חולשתה של ישראל, ודי בתוצאותיו ההרסניות של הטבח ובמלחמה הרב-זירתית המתמשכת כדי לסתום את הגולל על שאלת היותה של ישראל מעצמה אזורית. מנגד יהיו שיטענו, כי אין חולק בדבר חולשתה של ישראל כפי שהשתקפה בטבח שבעה באוקטובר. אולם באותה נשימה הם יוסיפו, כי יכולתה של ישראל להתמודד במשך כ-19 חודשים במלחמה רב-זירתית מורכבת מעידה על עוצמתה. זאת בין היתר, בזכות הישגים מבצעיים ואסטרטגיים משמעותיים ביותר, ובהם פגיעה בטבעת האש האירנית, בפרויקט הטילים הבליסטיים של איראן ובעמודי התווך של הצי - חיזבאללה, חמאס ובעקיפין גם סוריה. אם כך ואם אחרת, שאלת עוצמתה של ישראל כפי שהיא משתקפת ממלחמת חרבות ברזל, ממשיכה להתקיים, ואף מחדדת את המחלוקת בין שתי האסכולות. אולם הסקת מסקנות בדבר עוצמתה או חולשתה של ישראל תוך כדי המלחמה ולפני פרסום התחקירים הרבים הקשורים אליה היא בוסרית. המחבר יטען כי מלחמת חרבות ברזל היא נדבך אחד מיני רבים המחזק את מסקנת המאמר, שלפיה ישראל היא מעצמה אזורית.

במהלך כתיבת המאמר נשאלתי לא אחת, מהי התועלת או הכדאיות בבחינת שאלת מעמדה של ישראל כמעצמה? שהרי ההיסטוריה של מדיניות החוץ והביטחון הלאומי בתהליכי קבלת ההחלטות בישראל מלמדת, כי כישרוננו הלאומי הוא להתחמק מדיון עקרוני או תפיסתי שאין בו ערך מעשי. נטייה זו נובעת בין היתר מגישת התגובה של מדיניות החוץ והביטחון של ישראל, המבקשת להסתגל לנסיבות המתפתחות בעת היווצרותן ולא לדון בהן מבעוד מועד. לגישתי, שאלת היותה של

ישראל מעצמה אינה תאורטית. יש לה השלכות ישירות על אסטרטגית מדיניות החוץ והביטחון של ישראל, והיא פותחת פתח לדיון נרחב במחקרים עתידיים ויישום בתכניות רב שנתיות. מחקרים אלה יבחנו שאלות מוגדרות על מימוש מעמדה של ישראל כמעצמה, ובהן: כיצד על ישראל לשמר או לפתח את מעמדה כמעצמה אזורית בשלושים השנים הבאות? האם עליה להתמקד בהתעצמות צבאית או טכנולוגית? מהי האסטרטגיה הנדרשת כדי לשמר את מעמדה כמעצמה (למשל באמצעות בריתות, השקעות, התעצמות והתחמשות)? ומהי האסטרטגיה הרחבה הראויה שעליה לאמץ בהתנהלותה מול מעצמות העל והמעצמות האזוריות המתחרות. השאלות יובאו בהרחבה בפרק הסיכום.

למיטב ידיעת המחבר, זהו המאמר הראשון שעיקר עיסוקו מתמקד בשאלת מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית.³ המתודולוגיה שנבחרה לניתוח שאלת מעמדה של ישראל כמעצמה היא איכותנית, ומבוססת על שילוב של שתי שיטות עיקריות. השיטה האחת היא בוחן של מקרה משמעותי (Crucial case method), המתמקד בשאלה אם ישראל עומדת במבחן המעצמה האזורית. המתודולוגיה השנייה היא איתור תהליכים או מעקב אחריהם (Process tracing), ככלי אנליטי להסקת מסקנות, פיתוח תאוריות וזיהוי קשרים סיבתיים, זאת באמצעות ראיות אבחנתיות הנגזרות מרצף אירועים או תופעות לאורך זמן (Collier, 2011). מתודולוגיה זו כוללת בין היתר בחינה של השערות קודמות. במקרה שלנו – מהם הקריטריונים להגדרת מדינה כמעצמה אזורית. זאת במקביל לגילוי השערות חדשות ולהערכת קשרים סיבתיים חדשים, כמו השאלה אם גודלה של המדינה הוא תנאי סף להגדרתה כמעצמה. מסקנת המאמר היא, שישראל היא מקרה ייחודי של מדינה קטנה היכולה להיתפס כמעצמה אזורית. המאמר מציג גם ניתוח השוואתי בין ישראל למעצמות אזוריות מתחרות, תוך שימוש במחקר היסטורי השוואתי, וחלק מהנתונים האמפיריים המוצגים בו, משווים בין ישראל למעצמות אזוריות אחרות באזור (Mahoney and Thelen, 2015).

המאמר מחולק לארבעה פרקים: הפרק הראשון יציג סקירה תאורטית של המעצמות, כפי שהן מתוארות במחקרים מתחום היחסים הבין-לאומיים. בפרק זה יוצגו ההבדלים בין סוגי מעצמות והקריטריונים שהתפתחו במחקר להגדרת מעצמה אזורית. הפרק השני יבחן את מקרה הבוחן הישראלי על פי שמונה מבחנים שזוהו במחקר על מעצמות אזוריות. המאמר יתבסס בעיקר על המבחן המשולש של קירסה קליין ועמיתיה (Kirssa Cline et al., 2011), הקובע כי מדינה תיחשב למעצמה אזורית אם תוכיח יכולות יוצאות דופן בשלושה מישורים: יכולות, נכונות להפעיל

³ יש להדגיש, כי מאמרים נוספים דנו בעקיפין בשאלת מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית זאת כפי שיפורט בהמשך. במאמרים אלו מוצגות ארבע מדינות, שנתפסות או נבחנות, בדרך כלל, כמעצמות באזור, והן: איראן, טורקיה, ערב הסעודית וישראל. לפיכך, חלק מהנתונים האמפיריים שאספתי על ישראל, יופיעו לצד נתונים של אותן מדינות. במובן זה תתקיים השוואה בין ישראל למעצמות אזוריות נוספות באזור.

יכולות וייחוס סטטוס (הכרה עצמית והצהרתיות). לשם כך יוצגו נתונים אמפיריים המעידים על יכולותיה יוצאות הדופן של ישראל בשלושת המישורים: כוח ועוצמה צבאיים וכלכליים, יכולות ונכונות להפעילם והכרה עצמית. הכוח והעוצמה ייבחנו על סמך נתונים אמפיריים של מכוני מחקר ושל גופי תקשורת המתמחים בדירוגי עוצמות של מדינות, נוסף על מחקרים אמפיריים מסוימים שבחנו את מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית. מבחן ההכרה העצמית יבחן לראשונה נתונים אמפיריים העולים מתפיסתם ומהצהרותיהם של מקבלי החלטות בישראל ובעולם ושל הפקידות הבכירה בישראל. נתונים אמפיריים נוספים יתייחסו למבחנים נוספים, כגון מבחן השלטת הסדר האזורי (Volgy et al., 2017) ומבחן הגורם המייצב (Schoeman, 2003).

הפרק השלישי יציג את האסכולה השוללת את היותה של ישראל מעצמה ואת טענותיי כלפי גישה זו. בפרק זה אבחן את הטענות על כך שהשטח הגאוגרפי והיקף האוכלוסייה הקטנים של ישראל חוסמים את ההכרה בה כמעצמה אזורית, ואתמודד עם טענות אלו. הפרק האחרון יסכם את המאמר ויצג את המסקנה, שעל אף מגבלותיה הגאוגרפיות של מדינת ישראל, ולמרות היקף אוכלוסייתה הקטן, ישראל היא מקרה ייחודי של מדינה קטנה שהיא גם מעצמה אזורית.

פרק א: מעצמות אזוריות בספרות

סיומה של המלחמה הקרה והמעבר מעולם דו־קוטבי לחד־קוטבי ולעולם של אזורים, היווה כר פורה למחקרים מעמיקים אודות הסדר הבין־לאומי, הסדר האזורי, הגמוניות, מדינות חלשות, מעצמות בינוניות, מעצמות אזוריות ומחקרים נוספים, שניסו להסביר את הדינמיות והדינמיקות המעצבות את המערכת הבין־לאומית (ראו למשל: Neumann, 1992; Acharya, 2007; Nolte, 2010; Fuller and Arquilla, 1996; Ayoob, 1999; Lemke, 2002; Buzan and Waever, 2003; Destradi, 2010; Frazier and Stewart-Ingersoll, 2010; Pedersen, 2002; Wigell, 2016; Volgy et al., 2017; Mearsheimer, 2023).

המחקרים האקדמיים העוסקים במעצמות, מבחינים בין שש קטגוריות של מעצמות על פי המדרג הבא: מעצמת־על (Super Power); מעצמה גדולה (Great Power); מעצמה בהתהוות (Emerging Power); מעצמה אזורית (Regional Power); מעצמת ביניים (Middle Power); ומדינה מאתגרת (Challenging State) (ראו למשל את מחקריהם של: Flesmes, 2007; Hurrell, 2006).

אין זה המקום להרחיב על הגדרתן של סוגי המעצמות שצוינו לעיל. עם זאת, מצאתי לנכון לאפיין בקצרה שתיים מביניהן: מעצמת־על ומעצמה בהתהוות, שלשתיהן יש זיקות משמעותיות למעצמות אזוריות. המונח מעצמת־על הוא נדבך משמעותי ומעצב בזירה הבין־לאומית. מילר גורסת, כי מעצמת־על היא מדינה שיש לה יכולת להקרין כוח, שליטה והשפעה על כל מקום בעולם, ולעיתים על יותר מאזור אחד של הגלובוס

בו־זמן. השליטה וההשפעה מאפשרות לאותה מדינה למצב את עצמה במעמד של הגמון עולמי (Miller, 2005). במענה לשאלה – מהם המרכיבים המאפשרים למדינה לשלוט ולהשפיע בכל מקום בעולם, וכיצד ניתן לכמת את המרכיבים, עונה מילר, כי יש לאמוד את המרכיבים הבסיסיים של כוח על פני ארבעה צירים: צבאי, כלכלי, פוליטי ותרבותי (או "רֶךְ"). מילר מציינת, כי במשך מאתיים השנים האחרונות, מועדון מעצמות-העל כלל את בריטניה הקולוניאליסטית, את ברית המועצות, את ארצות הברית ולאחרונה אף את סין.

קטגוריה נוספת במדרג המעצמות היא מעצמה בהתהוות או כוח עולה (Emerging Power), קטגוריה זו התפתחה לאחר המלחמה הקרה בעידן הנאו־ליברלי. בשונה ממעצמת-על המאופיינת בראש ובראשונה ביכולות צבאיות, המאפיין הבסיסי של מעצמה בהתהוות הוא היותה כלכלה מתפתחת. דוגמה בולטת למעצמות מתפתחות אפשר לראות במדינות BRIC – ברזיל, רוסיה, הודו וסין, שסווגו בתחילת שנות האלפיים כמעצמות עולות. יש הרואים במועדון המדינות החברות בג'7 – (G7) The Group of Seven מעצמות עולות, בראש ובראשונה בשל יכולותיהן הכלכליות והפוליטיות המשמעותיות (Hurrell, 2006; Tammen, 2006; Soares de, 2006).

הקטגוריה הבאה במדרג המעצמות היא מעצמה אזורית (Regional Power). השאלה מהי מעצמה אזורית ומהן אמות המידה להגדרתה החלה להיחקר בתום המלחמה הקרה. אף שחוקרים רבים הציגו קריטריונים מגוונים ואופרטיביים להגדרת מעצמה אזורית (ראו למשל: Lemke, 2002; Buzan and Wæver, 2003; Lake, 1997), במחקריהם נעדר מענה שיטתי לזיהוי מעצמות אזוריות. בהתאם לכך, המחקרים שהתפתחו באותה תקופה נעו בין התעלמות מוחלטת מבעיית הזיהוי לזיהוי על סמך הידע המקובל (Destradi, 2010 לדוגמה) או לזיהוי המתבסס על מדד יחיד, כגון יכולות צבאיות או כלכליות (Lemke 2002; Cooper et al., 2007).

בספרות המחקר נמצאו שמונה מבחנים להגדרת מעצמה אזורית: מבחן הכוח הקלאסי (ביטחוני וכלכלי); מבחן ההכרה העצמית; מבחן ההקשר ההיסטורי; מבחן היכולות הפוטנציאליות והעתידיות; המבחן המשולב; מבחן הגורם המייצב; מבחן השלטת הסדר; והמבחן המשולש, הכולל יכולות, נכונות וייחוס סטטוס.

בק, אחד החוקרים המובילים בתחום, הגדיר מעצמה אזורית כ:

"שחקן (בדרך כלל מדינה) שהעוצמה שלו באזור עולה משמעותית על זו של שחקנים אחרים באותו אזור, ובמידה רבה, הוא שחקן מוביל ומנהיג באזור" (Beck, 2008, תרגום מאנגלית: ג"י).

האתגר העיקרי בהגדרתו של בק הוא היעדר פירוט מדויק. בק אינו מבהיר בהגדרתו מהו ה"כוח" ומהן ה"יכולות" שעליהם הוא מדבר. האם אלו יכולות צבאיות? כלכליות? פוליטיות? או רכות? או שמא שילוב של כמה מהן? חוסר בהירות זה מקשה על הבנת ההגדרה ועל יישומה.

בשונה מהמבחן הקודם, בוזן וויור מאפיינים מעצמות אזוריות באמצעות מבחן חד-ערכי (Buzan and Wæver, 2003). לשיטתם, מעצמה אזורית נבחנת על בסיס כוחה הצבאי. אומנם גישה זו מאפשרת ניתוח פשוט וברור, אך היא מתעלמת מגורמים משמעותיים אחרים, כמו יכולות כלכליות או יכולות לייצר בריתות והשפעה בין-לאומית. את המזרח התיכון בוזן וויור מאפיינים כאזור רווי במדינות טוטליטריות בעלות כלכלות חלשות מחד, אך עם יכולות ביטחוניות משמעותיות מאידך. לגישתם, שילוב זה הוא כר פורה למשברים ולמלחמות שאפיינו את המזרח התיכון מאז קריסתה של האימפריה העות'מנית, שלדעתם, הייתה המעצמה האזורית האחרונה באזור.⁴ את מצרים, איראן, עיראק, ישראל, ערב הסעודית וטורקיה הם מזהים כמדינות בעלות פוטנציאל להיחשב מעצמות אזוריות במזרח התיכון. ראוי לציין, כי מחקרם של בוזן וויור פורסם לפני כעשרים שנה, ואינו מתייחס לתמורות ולשינויים הגאופוליטיים שעברו מאז על המזרח התיכון, כגון ההשתנות בעירק, האביב הערבי, הסכמי אברהם ונפילת משטרו של אסד בסוריה.

דוגמה נוספת למחקר שמתמקד במבחן חד-ערכי המבוסס על יכולות כלכליות של מדינה הוא המחקר של קפל (Kaplan, 2014). מניתוח המעצמות האזוריות במזרח התיכון קפל מגיע למסקנה, כי ישראל היא מעצמה אזורית חלקית ("A Partial Regional Power in the Middle East"). גישה זו מאפשרת כאמור ניתוח פשוט וברור, אך היא מתעלמת מגורמים משמעותיים אחרים כגון יכולות צבאיות, יכולות לייצר בריתות והשפעה בין-לאומית.

שירם מתמקד בזווית הפנים מדינתית ומדגיש את חשיבותן של הצהרות והכרה עצמית (Schirm, 2010). לטענתו, מעבר למשאבים החומריים והארגוניים הדרושים להקרנת כוח בזירה האזורית והבין-לאומית, מדינה המבקשת להיתפס כמעצמה אזורית מעצבת כללים, נדרשת להצהיר על כך מפורשות ובפומבי. גישתו גורסת כי שאיפה להגמוניה, הצהרתיות (דקלרטיביות), השפעה פוליטית ומועילה באזור, וכן תמיכה מצד מעצמות-על, הם תנאים הכרחיים להגדרת מדינה כמעצמה אזורית.

פוסט מציגה את מבחן ההקשר ההיסטורי ומרחיבה את הגדרת מעצמה אזורית מעבר להצהרות רשמיות (Fawcett, 2022). לטענתה, יש לבחון את שאיפות ההגמוניה וההצהרות במשך זמן רב, על מנת לקבוע אם מדינה אכן ראויה להיחשב כמעצמה אזורית. במחקרה היא בוחנת את מידת התאמתן של הודו ואיראן להיכלל בקבוצת המעצמות האזוריות על פי מבחן ההקשר ההיסטורי. במחקר נוסף שהציגה בשנת 2011 טוענת פוסט, כי ישראל במובנים מסוימים היא בודאית מעצמה אזורית ["Israel is in some sense an 'obvious regional great power'". (Fawcett, 2011)].

במטרה להתגבר על המגבלות של מבחנים חד-ממדיים נעזר נולט ברכיבים מתאוריות שונות ביחסים בין-לאומיים: ריאליזם: לבחינת הזווית הביטחונית, תוך התמקדות ביכולות צבאיות, השפעה גאופוליטית ויכולת הרתעה; ליברליזם: לבחינת

⁴ מאמר מעמיק על היעדרן של מעצמות אזוריות במזרח התיכון פרסם לוסיק (Lustick, 1997).

בסיס הכוח הכלכלי, רמת ההשפעה הכלכלית באזור ויכולת השפעה על סחר בין-לאומי; קונסטרוקטיביזם: לבחינת תפקידיה של המדינה והאינטראקציה שלה עם מדינות אחרות באזור, נורמות וערכים שהיא מקדמת, ויכולתה להשפיע על תפיסות ועל דימויים באזור (Nolte, 2012).

מאפייניה של מעצמה אזורית לשיטתו כוללת בין השאר: אוכלוסייה גדולה יחסית, תמ"ג (תוצר מקומי גולמי) גבוה, כוחות צבא חזקים ואף נשק לא קונבנציונלי. לגישתו, תנאי הסף לסיווגה של מדינה כמעצמה אזורית הם: הצהרה או יומרה להיות מעצמה אזורית מובילה; הצגת משאבים חומריים (צבאיים, כלכליים, דמוגרפיים, ארגוניים ואידאולוגיים) להקרנת כוח; השפעה רבה בעיניים אזוריים (פעילויות ותוצאות); קשרים כלכליים, פוליטיים ותרבותיים באזור; השפעה משמעותית על התיחום הגאופוליטי ועל ההבנייה הפוליטית-רעיונית של האזור; הובלת סדר יום ביטחוני אזורי; הכרה של מדינות אחרות במעמדה כמעצמה אזורית, הן בתוך האזור והן מחוצה לו.

חסרונו של המבחן המשולב של נולט הוא שבשונה מהמבחנים החד-ערכיים המצומצמים, הוא משקף את הקיצוניות ההפוכה, שיש בה מדדים רבים מדי, ולדעתי הוא בגדר "תפסת מרובה לא תפסת". יתרה מזאת, מתעורר קושי בכימות המשקל הניתן לכל פרמטר במבחן. האם היכולות הצבאיות חשובות יותר מהיכולות הכלכליות? האם שטח ודמוגרפיה משמעותיים יותר מיכולות גרעיניות? שאלות אלו נותרות ללא מענה חד-משמעי, והן מקשות על הערכת כוחן היחסי של מדינות שונות. לצד זאת, בחינתה של ישראל על פי הקריטריונים של נולט מלמדת, כי ישראל עומדת ברוב הקריטריונים שהוא הציב, למעט גודל אוכלוסייתה. לא בכדי בחר נולט לסווגה כמדינה בעלת פוטנציאל להיתפס כמעצמה אזורית. הקריטריון שמשך את תשומת ליבי הוא הקרנת כוח אזורית (הרתעה) והעובדה שעל ישראל להיתפס כמעצמה אזורית על ידי מדינות אחרות בתוך האזור ומחוצה לו. דוגמה מתאימה לתפיסת האיום על ידי מעצמות אזוריות מתחרות אפשר ללמוד מתפיסת האיום של איראן, שמרבית החוקרים בתחום רואים בה מעצמה אזורית. כך בתגובה לאיומים שהשמיעו בכירים ישראלים לפעול נגד מתקני הגרעין של איראן, הצהיר ע'לאמעלי רשיד, מפקד המפקדה המרכזית על שם ח'אתם אל-אנביאא': "המשטר הציוני עומד בראש סדר העדיפויות כאיום על הביטחון הלאומי של איראן" (Tasnim News, 2022).

דוגמה נוספת המשקפת את תפיסת האיום הישראלי על ידי איראן, היא סקר שפרסם המכון למחקרים בין-לאומיים בטהראן בינואר 2022. הסקר קובע כי 67 אחוזים מהעם האיראני רואים ב"משטר הציוני" בישראל איום על איראן כמדינה ולא רק על המשטר בטהראן (סגל, 2022). המשמעות היא שאם איראן נתפסת כמעצמה אזורית ומדינת ישראל נתפסת על ידה כאיום הביטחוני המשמעותי ביותר, הרי שישראל היא מעצמה אזורית.

אוסטרוד מציג גישה נוספת לאפיון מעצמה אזורית, המתמקדת בפוטנציאל העתידי (Osterud, 1992). הוא מבקש לבחון לא רק את יכולותיה העכשוויות של מעצמה אזורית, אלא גם את יכולותיה העתידיות. לשיטתו, מדינה תיתפס כמעצמה אזורית אם יש לה השפעה רבה בעניינים אזוריים, ואם היא מסוגלת לעמוד מול כל קואליציה של מדינות אחרות באזור. לעניין זה יהיו שיטענו, כי עמידתה של ישראל במהלך מלחמת חרבות ברזל מול הציר האיראני ושלוחותיו מעידה על יכולותיה להתמודד מול קואליציות אזוריות. גם הפוטנציאל להרחבת הסכמי אברהם עם מדינות נוספות כגון ערב הסעודית משקף את יכולותיה הפוטנציאליות העתידיות של ישראל.

שומן מציע את מבחן הגורם המייצב (Schoeman, 2003). לשיטתו, רק מדינה שהדינמיקה הפנימית שלה מאפשרת לה למלא תפקיד מייצב ומוביל באזור, תיתפס כמעצמה אזורית. מדינה כזו צריכה להפגין נכונות לשמש בתפקיד של מנהיגה אזורית ושל גורם מייצב הפועל לשכן שלום, וכמובן גם להפגין את יכולותיה בכך. ביחס לכך טענת המחבר היא, כי החל משנת 2011 ניתן לזהות במזרח התיכון שלושה צירים מרכזיים המתחרים על חלוקת הכוח, המשאבים וההשפעה על האזור. הראשון הוא הציר השיעי הפונדמנטליסטי בראשות איראן; השני – ציר האחים המוסלמים בראשות טורקיה וקטר; והשלישי – ציר הסכמי אברהם בראשות ישראל. המחבר יטען, כי הגל הראשון של הסכמי השלום עם מצרים ועם ירדן, החתימה על שלב א' של הסכמי אברהם והמאמצים לקדם את הגל השני של הסכמי אברהם, מעידים על כך שישראל נתפסת כגורם מייצב באזור, מכיוון שהיא מבססת יחסי שלום עם שחקנים רבים ומשמעותיים וחותרת אליהם. חיזוק לדברים אלו אנו מוצאים בדבריו של קפל שהובאו במאמרה של מלני קרינה שמו: "ישראל היא אחת מהמייצבים היחידים באזור ("Israel is one of the few stabilizers of the region...")", (Schmoll, 2016).

וולגי ועמיתיו מציגים מבחן דומה (Volgy et al., 2017). במחקרם המתמקד באזורים שיש בהם תחרות על ההגמוניה, הם מציעים את מבחן השלטת הסדר האזורי כמבחן הקובע להכרה במדינה כמעצמה אזורית. הם מניחים שמעצמות אזוריות מבקשות לעצב ארכיטקטורה אזורית שתייצר סדר באזורן באמצעים ביטחוניים, ביישוב סכסוכים ובשיתופי פעולה. המחבר יטען, כי ברית ההגנה האזורית בין ישראל למדינות ערב בחסות ארה"ב ובריטניה, שבאה לידי ביטוי בהדיפת מתקפת הטילים האיראנית על ישראל באפריל 2024, משקפת נכוחה את מעמדה של ישראל כמעצבת סדר אזורי באמצעים ביטחוניים (Winter, 2004). ברית זו אינה ייחודית, והיא המשך לחתירתה של ישראל לשיתופי פעולה אזוריים מאז הקמתה, כדוגמת ברית הפריפריה שנחתמה בין ישראל, טורקיה, איראן ואתיופיה בשנות החמישים של המאה הקודמת.

מחקרם של קליין ועמיתיה הוא אחד המחקרים האמפיריים והמקיפים בתחום

המעצמות האזוריות (Cline et al., 2011). לשיטתם, מדינה תיתפס כמעצמה אזורית, אם היא תוכיח הישגים יוצאי דופן בשלושה מישורים: יכולות, נכונות להפעלתן וייחוס סטטוס (להלן: "המבחן המשולש" ג"י). ממד היכולות מתייחס בעיקר ליכולות צבאיות וכלכליות גבוהות ביחס לאזור. הוא קובע שכלל שעוצמתן הצבאית והכלכלית של מדינות גבוהה יותר משל מדינות האזור, הן תיחשבנה למעצמות אזוריות. הממד השני הוא ממד הנכונות של מדינות לכפות בכוח על מדינות אחרות לקיים שיתופי פעולה והסכמים, או לפתות אותן בכך כדי לקדם את האינטרסים שלהן. הממד השלישי הוא ממד הסטטוס, ובמילים אחרות - כיצד נתפסת מדינה הרואה את עצמה כמעצמה בשלושה רבדים: בעיני מעצמות העל ומדינות מובילות בעולם, בעיני המעצמות האזוריות המתחרות ובעיני המדינה עצמה.⁵

ייחודיות מחקרם של קליין ועמיתיה היא השימוש בנתונים אמפיריים לתמיכה בתזה שלהם. לצורך הצגת תוצאות אמפיריות מדויקות הם מדדו למשל את היכולות הצבאיות של מדינה מסוימת על פי שני מדדים עיקריים: הוצאותיה על התקציב הצבאי ומימוש יכולותיה הצבאיות בעימותים ובמלחמות. שילובם של שני המדדים מאפשר הערכה יותר של עוצמתה הצבאית של מדינה.

ישראל היא מקרה מיוחד, טוענים קליין ועמיתיה, בשנת 2011, שבה פורסם המחקר, עמדה ישראל רק בשניים מהמבחנים: יכולות ונכונות להפעילן, אך היא לא עמדה בתנאי הסטטוס והשאיפות ההצהרתיות להיתפס כמעצמה. בהסתמך על הממצאים שיובאו בפרק ב', יציג מחקר זה לראשונה את הצהרותיהם של מנהיגי ישראל החל משנת 2010, ויטען כי ישראל עומדת גם במבחן הסטטוס והשאיפה להיתפס כמעצמה אזורית, ובכך היא עומדת במבחן המשולש של קליין ועמיתיה.

לסיכום, פרק זה ביקש לסקור את המחקר התאורטי הקיים על מעצמות אזוריות. הפרק סקר את הספרות האקדמית הענפה בתחום המעצמות האזוריות מחד, ואת היעדרו של קונצנזוס בנוגע להגדרה מדויקת של מעצמה אזורית מאידך. הסקירה הציגה בסך הכול שמונה מבחנים להגדרת מעצמה אזורית, את יתרונותיהם ואת חסרונותיהם.

המחבר סבור כי המבחנים לאפיון מדינה כמעצמה אזורית מצטברים ומשלימים זה את זה. עם זאת, מאמר זה יתמקד במבחן המשולש שהציגו קליין ועמיתיה, כמבחן יעיל לבחינתה של מעצמה אזורית נוסף על מבחנים משלימים.

⁵ לעניין זה סיפקו קליין ועמיתיה נתונים אמפיריים המתייחסים רק לשני הרבדים הראשונים, כגון: מספר נציגויות ושגרירויות בחו"ל, ביקורי אחמ"ם, הסכמי סחר ועוד. ביחס לשאיפה העצמית ולהצהרות להיתפס כמעצמה אזורית (בדומה למבחן הדקלרטיבי של שירם), הם לא סופקו נתונים אמפיריים.

פרק ב: ישראל כמקרה בוחן

פרק זה יתבסס על מבחן המשולש שהציגו קליין ועמיתיה - יכולות, נכונות להפעילן וייחוס סטטוס - לבחינת המקרה הישראלי. בהתאם לכך תוצג סקירה אמפירית של עוצמתה הצבאית, הכלכלית והטכנולוגית של ישראל, על פי נתונים ממכוני מחקר בין-לאומיים המתמחים בדירוגים בין-לאומיים של כוח ועוצמה של מדינות שונות בעולם.

מטוסי קרב מסוג F-35 (אדיר) של חיל האוויר הישראלי, (צילום: דובר צה"ל)

יש כמה מכוני מחקר המתמחים במחקר צבאי וביטחוני, והם אף מקיימים מחקרים אמפיריים המדרגים יכולות צבאיות של מדינות. ביניהם המכון הבין-לאומי למחקרים אסטרטגיים (IISS); המכון הבין-לאומי לחקר השלום בשטוקהולם (SIPRI); המרכז למחקרים אסטרטגיים ובין-לאומיים (CSIS); תאגיד רנד (RAND); המרכז לביטחון אמריקאי חדש (CNAS); והמכון לחקר המלחמה (ISW). מכוני אלה מתמחים בדירוג עוצמה צבאית של מדינות ומעמיקים בהם. הדירוגים מתבססים בדרך כלל על נתונים אמפיריים מגוונים, ובהם: התוצר הלאומי הגולמי (GDP - תל"ג), התקציב הצבאי השנתי, מספר הלוחמים, כלי הטיס, הצוללות והטנקים, מצב העימותים והמלחמות, הסכמי הסחר והשלום שיש לאותן מדינות ונתונים רבים נוספים.

נוסף על כך קיימים כתבי עת, כגון US News & World Report; Business insider; Newsweek; Global Fire Power ועוד, שמדי שנה מדרגים עוצמה

צבאית של מדינות. מטבע הדברים, דירוגים אלו מתמקדים בנתונים כמותיים ונעדרים נתונים איכותניים ברמת פירוט גבוהה יותר כגון: איכות הלוחמים, טווח ההכשרות והאימונים שלהם, יכולות מודיעיניות וסייבר, יכולות רכות ומגוון נוסף של נתונים שקשה לאמוד. יחד עם זאת, בתחומים הניתנים למדידה עולה, כי ישראל מדורגת תדיר בעשירון העליון של מדד העוצמה.

ראו למשל את ה"מיליטרי בלנס" (The Military Balance) היוקרתי, המתפרסם על ידי המכון הבינ-לאומי ללימודים אסטרטגיים (IISS). הוא נחשב למדד השוואתי יוקרתי ומעמיק להערכת כוחות צבאיים, המתמחה בהערכתם באמצעות מחקר איכותני. בדו"ח זה הוא קובע כי ישראל היא מעצמה אזורית מוגבלת: "כוחות ההגנה של ישראל (צה"ל) מאורגנים להגנה טריטוריאלית, להתערבויות קצרות טווח במדינות שכנות ולהקרנת כוח אזורית מוגבלת" (The Military Balance, 2024).

כפי שצינו בפרק הקודם, אחד מהקריטריונים המשמעותיים לבחינת כוח הוא סעיף ההוצאות על התקציב הצבאי (Cline et al, 2011). עיון בטבלה מס' 1 של ההוצאות הצבאיות השנתיות של מדינות בעולם שמנהל המכון הבינ-לאומי לחקר השלום בשטוקהולם (SIPRI), מעלה בבירור, שמבין המדינות הנחזות למעצמות אזוריות באזור (איראן, טורקיה, ערב הסעודית וישראל), ישראל ניצבת במקום השני (לפני איראן וטורקיה) בהוצאה השנתית הממוצעת שלה על הצבא.

טבלה מספר 1: השוואה בין תקציבי הצבא (הוצאות ביטחוניות במיליארד דולר ארה"ב) של ארבע המעצמות האזוריות בשנים 2020-2023⁶

מספר	מדינה	2020	2021	2022	2023
1	ערב הסעודית	64558.40	63194.67	70920.00	75813.33
2	ישראל	21816.57	24340.98	23406.07	27498.53
3	טורקיה	17478.41	15567.41	10779.90	15827.85
4	איראן	3335.72	5679.96	7334.04	10283.08

המכון למחקרים אסטרטגיים (ISA) דירג את ישראל בעשירון העליון של המדינות החזקות בעולם, מבלי להתעלם ממספר תושביה ומגודלה הקטן. הוא היטיב לתאר זאת בהסברו הקצר: "המדינה עם האוכלוסייה הקטנה ביותר בדירוג שלנו של 25 המדינות החזקות ביותר בעולם. ישראל נהנתה מהיותה בעלת אחת מהכלכות

⁶ טבלה זו מבוססת על בסיס מאגר הנתונים של המכון הבינ-לאומי לחקר השלום בשטוקהולם (SIPRI).

הטכנולוגיות המתקדמות ביותר בעולם וגם מצבא חזק. עם זאת, אילוצים דמוגרפיים וסביבתיים מעידים כי יקשה על ישראל להתקדם הרבה יותר בדירוג הזה" (ISA, 2022).

ראו למשל את הדירוג של ישראל בשנת 2024 ב־*US News & World Report* שבו דורגה ישראל במקום השלישי בעולם מבחינת עוצמה צבאית. אומנם המחקר בכתב עת זה אינו איכותני ומעמיק, אך הוא מבסס את הדירוג על שבעה קריטריונים שיכולים לתמוך בדירוגים האיכותניים שהוצגו. (US News, 2023).

בטבלה 2 תמצאו לראשונה סקירה של מכוני מחקר וכתבי עת בין־לאומיים, המדרגים בכל שנה את המעצמות ואת הצבאות החזקים בעולם. יודגש כי חלק מהדירוגים נבחנו בשנים 2022–2025, והם מביאים בחשבון גם את מלחמת חרבות ברזל.

בחינת עוצמתה הכלכלית של ישראל מציגה תמונה דומה לזו של עוצמתה הצבאית. על פי מדד אטלס המורכבות הכלכלית של אוניברסיטת הרווארד, הכנסתה של ישראל גבוהה, והיא מדורגת במקום ה־12 בעולם מבחינת תוצר מקומי גולמי לנפש (GDP per capita) מתוך 146 מדינות שנחקרו. התוצר לנפש של 9.55 מיליון תושביה עומד על 54,967 דולר (52,548 דולר לפי כוח קנייה שווה לשנת 2022), וצמיחת התמ"ג לנפש הסתכמה בממוצע ב־2.6% בחמש השנים האחרונות, הרבה מעל הממוצעים האזוריים ואלה של המעצמות האזוריות המתחרות (The Atlas of Economic Complexity, 2025).

עיון במדד הפיתוח האנושי של האו"ם (Human Development Index – HDI), המעריך הישגים ממוצעים בבריאות, בחינוך וברמת חיים, מעלה כי ישראל מדורגת במקום ה־25 בעולם ומובילה בפער משמעותי ביחס למעצמות אזוריות מתחרות, כגון ערב הסעודית המדורגת במקום הארבעים בעולם, טורקיה המדורגת במקום ה־48 בעולם ואיראן המדורגת במקום ה־78 בעולם (Human Development Index, 2024). על פי חלק מהמדדים של ה־OECD (הארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי – Organization for Economic Co-operation and Development), שישראל חברה בו משנת 2010, ישראל מובילה בחלק מהפרמטרים. תוחלת החיים בישראל למשל, עומדת על כ־83 שנים – כשנתיים יותר מהממוצע של המדינות החברות ב־או־א־י־סִידִי, העומד על 81 שנים. גם בתחום ההשכלה ישראל מובילה בהוצאות על חינוך ביחס לתמ"ג בדירוג המדינות החברות ב־או־א־י־סִידִי. השקעה גבוהה זו משקפת את המחויבות של המדינה לחינוך.

גם במדדים של יכולות רכות, כגון טכנולוגיה, מו"פ (R&D), חדשנות וסייבר, ישראל מדורגת בין המדינות המובילות בעולם ומתקדמת בפער ניכר מהמעצמות האזוריות המתחרות. ישראל מוכרת בעולם כמעצמה טכנולוגית מהשורה הראשונה, ומדורגת בעקביות לצד מדינות כמו ארצות הברית, שווייץ, קוראה הדרומית וסינגפור. היא מצטיינת בתחומים שונים, כגון חדשנות, מחקר ופיתוח, ייצוא טכנולוגי, מערכות אקולוגיות של חברות הזנק ויכולות אבטחת סייבר.

טבלה מספר 2 - דירוגים בין-לאומיים המדרגים עוצמה של מדינות לשנת 2022-2025

ביזנס אינסיידר (2023)	דירוג כוחות האוויר העולמיים (2025)	דירוג עוצמה של מדינות ISA,) (2022)	דירוג עוצמה לפי "יו-אס ניוז" (2023)	ניוזוויק (2022)	Global Fire Power (2024)
1. ארה"ב	1. ארה"ב	1. ארה"ב	1. ארה"ב	1. ארה"ב	1. ארה"ב
2. סין	2. רוסיה	2. סין	2. סין	2. רוסיה	2. רוסיה
3. רוסיה	3. הודו	3. הודו	3. רוסיה	3. סין	3. סין
4. גרמניה	4. סין	4. רוסיה	4. גרמניה	4. הודו	4. הודו
5. בריטניה	5. יפן	5. יפן	5. בריטניה	5. יפן	5. קוריאה הדרומית
6. קוריאה הדרומית	6. ישראל	6. צרפת	6. קוריאה הדרומית	6. קוריאה הדרומית	6. בריטניה
7. צרפת	7. צרפת	7. בריטניה	7. צרפת	7. צרפת	7. יפן
8. יפן	8. בריטניה	8. ברזיל	8. יפן	8. בריטניה	8. טורקיה
9. ערב הסעודית	9. הדרומית	10. קנדה	9. ערב הסעודית	9. ברזיל	9. פקיסטן
10. איחוד האמירויות	10. איטליה	11. ערב הסעודית	10. איחוד האמירויות	10. פקיסטן	10. איטליה
11. ישראל	11. אוסטרליה	12. אוסטרליה	11. ישראל	11. טורקיה	11. צרפת
12. הודו	12. ברזיל	13. קוריאה הדרומית	12. הודו	12. איטליה	12. ברזיל
13. קנדה	13. ערב הסעודית	14. טורקיה	13. קנדה	13. מצרים	13. אינדונזיה
14. אוקראינה	14. פקיסטן	15. איטליה	14. אוקראינה	14. איראן	14. איראן
15. טורקיה	15. גרמניה	16. אינדונזיה	15. טורקיה	15. גרמניה	15. מצרים
16. איטליה	16. טורקיה	17. מקסיקו	16. איטליה	16. אינדונזיה	16. אוסטרליה
17. אוסטרליה	17. מצרים	18. ספרד	17. אוסטרליה	17. ערב הסעודית	17. ישראל
18. איראן	18. אלג'יריה	19. ניגריה	18. ברזיל	18. ספרד	18. אוקראינה
19. ברזיל	19. ספרד	20. פולין	19. ספרד	19. אוסטרליה	19. גרמניה
20. ספרד	20. קנדה	21. איראן	20. שווייץ	20. ישראל	20. ספרד
	21. שוודיה	22. ישראל	21. קטר	21. ישראל	21. פולין
	22. איחוד האמירויות	23. מצרים	22. שוודיה	22. ישראל	22. וייטנאם
					23. ערב הסעודית

על פי מדד החדשנות העולמי (WIPO), ישראל מדורגת בעקביות בעשירייה הראשונה בעולם. בשנת 2023 דורגה ישראל בחדשנות במקום החמישי בעולם ובמקום הראשון בצפון אפריקה ומערב אסיה. דירוג זה משקף את מגזר החדשנות החזק שלה, את הוצאותיה למחקר ופיתוח ואת מגזר ההיי-טק האיתן שלה (Global Innovation Index, 2023).

על פי מדד החדשנות של בלומברג, ישראל מדורגת במקום השני בעולם במו"פ, ובמקום הרביעי בעולם במספר אנשי מחקר במו"פ (The Bloomberg Innovation Index, 2024).

נוסף על כך, בדירוג התחרותיות הדיגיטלית העולמית של IMD, ישראל מדורגת במקום ה-16 בעולם. מיקום הנובע ממערכת החינוך המתקדמת שלה, יכולות המחקר המרשימות וסביבת החדשנות החזקה של חברות הזנק (World Digital Competitiveness Ranking, 2024).

מדד המערכות האקולוגיות העולמיות של חברות הזנק היוקרתי משנת 2024 (Global Startup Ecosystem Report 2024) מציג ניתוח מקיף של המצב הנוכחי בסביבות חדשנות של חברות הזנק ברחבי העולם. על פי הדו"ח, תל אביב מדורגת במקום הרביעי בעולם אחרי עמק הסיליקון, ניו-יורק ולונדון, ובשנים האחרונות היא מופיעה בעקביות בין עשר סביבות החדשנות המובילות בעולם חברות הזנק. נתון זה משקף נכוחה את הגדרתה של ישראל כ"אומת הסטארט-אפ" (Startup Genome, 2024).

לעניין מבחן הנכונות להפעיל את היכולות, ניתן לומר בקצרה כי בין השנים 2010 ועד היום ישראל אינה מהססת להפעיל את יכולותיה הצבאיות והטכנולוגיות בין בסבבי לחימה בעזה ובלבנון ובין במסגרת המערכה שבין המלחמות המב"מ" הכוללת בין היתר פעולות חשאיות בחתימה נמוכה ובכלל זה תקיפות אוויריות של כנגד יעדים ומתקנים אסטרטגיים, סיכולים ממוקדים, לוחמת סייבר ופעולות של יחידות מיוחדות.

לאחר הצגת נתונים אמפיריים בדבר עוצמתה הצבאית והכלכלית של ישראל, יוצג מבחן ייחוס הסטטוס של קליין ועמיתיה, המתייחס לשאיפה העצמית ולהצהרות להיתפס כמעצמה אזורית (בדומה למבחן ההצהרתיות של שירם). נדגיש שוב כי זהו המחקר הראשון המציג את ההצהרתיות של ההנהגה הישראלית ואת שאיפתה להיתפס כמעצמה. את ניצני ההצהרתיות של אסכולת "ישראל כמעצמה" אנו פוגשים לראשונה בהצהרות של מדינאים ישראלים בשנת 2010, בהובלת ראש הממשלה בנימין נתניהו. בנאום שנשא נתניהו בינואר 2010 בכינוס אשדוד לקליטת עלייה הוא אמר: "בחזון שלי ישראל קולטת עלייה היא מעצמה כלכלית אזורית. מה שמונע מאנשים או לא הם נושאים כמו כלכלה, דור, תעסוקה וגם ביטחון" (Yent, 2010). ביולי 2015 שב ראש הממשלה נתניהו על התפיסה בדבריו: "ישראל היא מעצמה כלכלית... אני לא מפריז בזה, כי בדברים מסוימים אנחנו מעצמה עולמית, לדוגמה

בתחום הגנת הסייבר. כל המדינות הללו, בלי יוצאת מן הכלל, מעוניינות להעצים את שיתוף הפעולה איתנו בתחום הזה וגם בתחומים רבים אחרים בגלל הטכנולוגיה, בגלל היזמות, בגלל היצירה" (ויסמן, 2015).

נתניהו אינו ראש הממשלה היחיד שתופס את ישראל כמעצמה ומצהיר על כך. בראיון לעיתון "טיימס" הבריטי, שהתקיים באוקטובר 2021, אמר ראש הממשלה נפתלי בנט: "יש לנו מלחמה קרה עם איראן... במשך שלושים שנה איראן התמקמה מסביב כדי להסיח את דעתנו... יש מעצמה אזורית שקוראים לה איראן ויש מעצמה אזורית שקוראים לה ישראל" (Pfeffer, 2021).

גם מחליפו יאיר לפיד המשיך בקו ההצהרתי, התופס את ישראל כמעצמה, בהצהרה משותפת שלו ושל נשיא ארה"ב ג'ו ביידן בעת ביקורו של האחרון בישראל בחודש יולי 2022, הוא אמר: "ההצהרה המשותפת מציבה את ישראל בחזית החדשנות העולמית ומבססת את מעמדה כמעצמה טכנולוגית מובילה..." (לפיד, 2022).

אהוד ברק, ששימש כשר הביטחון בין השנים 2007-2013, תמך גם הוא באסכולת ישראל כמעצמה. בטקס הפתיחה של הסלון האווירי בפריז בשנת 2011 הציג ברק את ישראל כ: "מעצמה ביטחונית שנמצאת בחזית הטכנולוגיה" (ברק, 2011). בנאומו בכנס הרצליה בשנת 2018 הרחיב ברק את היריעה באומר: "ישראל יכולה להביט אחורה בצירוף של סיפוק וגאווה... אנחנו מעצמת הייטק וחברים OECD ישראל היא המדינה החזקה ביותר באזור מבננזי ועד טהרן, והיא תישאר כזו בכל טווח הנראה לעין, צבאית, אסטרטגית, כלכלית, ואם נפעל נכון מול ארה"ב - גם דיפלומטית ומדינית" (ברק, 2018).

בביקור שקיים בהודו שר הביטחון לשעבר בני גנץ בחודש יוני 2022 הוא אמר: "הודו היא מעצמה תעשייתית, וישראל מעצמה טכנולוגית. שיתוף הפעולה בין המדינות יכול להביא לחיזוק יכולתן להתמודד עם האתגרים שלפתחן" (ליס וקובוביץ, 2022).

גם חבר הכנסת אביגדור ליברמן, שכיהן לאחרונה כשר האוצר ובעשור האחרון כיהן כשר החוץ וכשר הביטחון, מגדיר את ישראל כמעצמה אזורית: "הביטחון הלאומי צריך לעמוד בראש סדר העדיפויות מתוך הבנה שעצם קיום המדינה, שלמותה וביטחון אזרחיה מאוימים באורח ממשי על ידי אויביה. מדינת ישראל היא מעצמה אזורית" (ליברמן, 2022).

בנאום שנשא בשנת 2019 חבר הכנסת צבי האוזר, שכיהן כמזכיר הממשלה, כיושב ראש ועדת החוץ והביטחון וכיושב ראש ועדת המשנה למודיעין ולשירותים החשאיים, הוא אמר: "שינוי גבולות המזרח התיכון הוא תהליך היסטורי הכרחי, גם אם הוא רק בראשיתו, ועל ישראל, כמעצמה מזרח תיכונית, להוביל את השיח האסטרטגי בתפיסת עולם חדשה זו" (האוזר, 2019).

במאמר שפרסם לאחרונה עופר שלח, שכיהן בעבר כחבר כנסת, הוא מסביר את ההיגיון בבסיס תפיסתה של ישראל כמעצמה אזורית: "בעשורים האחרונים,

במעשינו ובמחדלי אחרים, נבנה פה כוח שהוא בלי ספק מעצמה אזורית. ברדיוס של 1,500 ק"מ לפחות אין מדינה שכוחה המדיני, הצבאי, הכלכלי והחברתי דומה לזה של ישראל. בעשור האחרון המזרח התיכון מתרסק סביבנו, ואנחנו עולים כפורחים" (שלח, 2021).

תפיסתה של ישראל כמעצמה ותיוגה ככזו, אינם מתקיימים רק בזירה המקומית, אלא עולים בתדירות רבה גם בדבריהם של מדינאים שונים בעולם. דוגמה לכך נשמעה בנאומו של נשיא ארה"ב לשעבר ביל קלינטון בעצרת המרכזית לציון עשרים שנה לרצח ראש הממשלה יצחק רבין בכיכר רבין. באותה עצרת הוא אמר: "מדינת ישראל היא כבר מעצמת גילויים טכנולוגיים ושגשוג, מדינה מדהימה של אנרגיה עצומה, לפיד של דמוקרטיה באזור שיש מעט מדי ממנו..." (חי, 2015).

גם באסיה נשמעים קולות של מנהיגים חשובים המכירים בעוצמתה של ישראל. ראו למשל את דבריו של ראש ממשלת הודו נרנדה מודי משנת 2017: "אני שותף לדעה הרווחת בקרב רבים מבני עמי לגבי ישראל. בהודו ישראל נתפסת כמעצמה טכנולוגית וכמדינה שהתמודדה באומץ עם אתגרים רבים".

אפילו מעצבי דעת קהל כמו יושב ראש תאגיד התוכנה מיקרוסופט ביל גייטס, אחד האנשים העשירים בעולם, שותפים לתפיסתה של ישראל כמעצמה. בביקור שקיים בישראל הוא אמר: "ישראל היא מעצמת הייטק עולמית. הדבר הכי ברור בה הוא השימוש העמוק בטכנולוגיות בקרב האוכלוסייה וכוחן של האוניברסיטאות הישראליות בתחומי המדע והמחשבים" (גייטס, 2005).

יהיו שיטענו כי תהליך ה"מעצמיזציה" של ישראל הוא בבחינת "נחתום המעיד על עיסתו" - ניסיון להעצים את הישגיה. הדבקים בטיעון הוביסטי או מקיאוויליסטי זה יטענו בנינות, כי כל תכלית הווייתם של פוליטיקאים במשטרים דמוקרטיים, שבהם הם עומדים לבחירת הציבור, היא להציג הישגים משמעותיים על מנת להיבחר שוב. לפיכך תיוגה של ישראל כמעצמה על ידי פוליטיקאים עלול להתפס כמהלך יחצ"ני שמטרותיו פוליטיות ואמינותו מוטלת בספק.

מסיבה זו ביקשנו להרחיב את היריעה ולהציג את מגמת החלחול של תודעת המעצמה למעגל נוסף וניטרלי יותר - הדרג המקצועי או המעגל הפקידותי הבכיר. דוגמה בולטת לכך ניתן לראות בדבריו של ראש המוסד לשעבר יוסי כהן: "אני מקווה שנמשיך להמשיך את השגשוג ולוודא את היותה של ישראל מעצמה אזורית וביטחונית" (אורבך, 2021).

בראיון לחדשות ג'י-די-אן (JDN) שהעניק לאחרונה ראש המועצה לביטחון לאומי לשעבר, מאיר בן שבת, הוא אמר: "ישראל היא מעצמה טכנולוגית, אומת סטרט־אפ... כל המדינות שמסביבנו מבינות את הפוטנציאל ורוצות להתחבר אלינו" (קרמרסקי, 2022).

בדברים שנשא בכנס של בית מורשה הרמטכ"ל לשעבר רא"ל (מיל') משה (בוגי) יעלון, הוא אמר: "מדינת ישראל נמצאת במאבק מתמיד על עצם קיומה, ולמרות

עוצמתה כמעצמה אזורית היא נאבקת בזירה הבין-לאומית על הלגיטימציה של קיומה כמדינה יהודית במזרח התיכון" (ערוץ 7, 2006).

דברים דומים צוטטו גם מפי רא"ל (מיל") דן חלוץ: "ההתמודדות עם איראן צריכה להיעשות על ידי מעצמת-על כמו ארה"ב. ישראל היא מעצמה אזורית בלבד" (רוחקס, 2021).

בטקס הענקת פרס ישראל לביטחון תשע"ז אמר מנכ"ל משרד הביטחון אלוף (מיל") אודי אדם: "מדינת ישראל הינה מעצמה טכנולוגית מובילה בעולם" (התעשייה האווירית, 2017).

בהערכה אסטרטגית לישראל 2022, שפרסם המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), טוען ראש האגף המדיני-ביטחוני במשרד הביטחון דרור שלום כי: "בראייה כוללת ישראל נתפסת כמעצמה אזורית חזקה, בעיקר עקב עוצמותיה המבצעיות - עליונותה הברורה בתחומי המודיעין (והסייבר), האוויר וההגנה האקטיבית (כיפת ברזל)" (שלום, 2022).

לסיכום, הנתונים האמפיריים שהובאו לעיל מציגים תמונה ברורה, שממנה עולה כי ישראל עומדת במבחן המשולש של קליין ועמיתיה.

בנוסף קיימים גם מחקרים אקדמיים ומאמרים פובליציסטיים הבוחנים בין היתר את מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית. ב-1992 היה בוטנשון הראשון שעסק בשאלת מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית. הוא טען כי אין אפשרות לקיים דיון רציני בשאלת מאזני הכוח במזרח התיכון מבלי לבחון לעומק את שאלת הכללתה של ישראל. אף שהגיע למסקנה כי באותה תקופה (1992) ישראל לא עמדה בקריטריונים המגדירים מעצמה אזורית, הוא ציין, שיש לה הפוטנציאל להפוך לכזו (Butenschön, 1992).

כעשור לאחר מכן פרסמו בכנס הרצליה 2001 קבוצת חוקרים ישראלים מובילים בראשות פרופסור שלמה בן-עמי נייר עמדה, המתייחס לעתיד מדיניות החוץ של ישראל - הגדרת יעודה ועיצוב דרכי פעולתה. בנייר העמדה הם קבעו כי: "ישראל נחשבת מעצמה צבאית בהקשר המזרח תיכוני ומדינה בעלת עוצמה אפילו בקנה מידה בינלאומי..." (בן-עמי ש', 2001).

קפל טוען במאמרו, כי במזרח התיכון לא קיימת מעצמה אזורית המייצבת את האזור. בנוגע לישראל הוא טוען, כי עצם היותה של ישראל הדמוקרטית היחידה באזור, המצליחה להתמודד עם עוינות גבוהה תוך שהיא נשענת על בעלת בריתה ארה"ב, מציב אותה במעמד של מעצמה מבודדת או מעצמה חלקית (Kappel, 2010). בשנת 2011 פרסם מכון רנד היוקרתי עבור הממשל האמריקאי מחקר שכותרתו "ישראל ואיראן: יריבות מסוכנת". המחקר יוצא מנקודת הנחה ששתי המעצמות האזוריות במזרח התיכון הן ישראל ואיראן (Dassa Kaye, Nader and Roshan, 2011). במאמר נוסף שפרסם המכון בשנת 2018 ישראל מוזכרת בשורה אחת עם טורקיה, איראן וערב הסעודית כמעצמות אזוריות באזור (Clarke and Tabatabai, 2018).

אחד החוקרים המובילים בתחום המחקר של מעצמות אזוריות במזרח התיכון

הוא בק (Beck, 2008; 2010; 2020). עיון במחקרו משנת 2010 מלמד, כי בק מזהה בישראל מדינה העומדת בחלק מקריטריונים המגדירים מעצמה אזורית. הוא מציין: "מצרים, עיראק (בשנות ה-80), איראן, ישראל, ערב הסעודית וטורקיה... בעלות יכולות כוח גבוהות משמעותית מאלה של מדינות אחרות במזרח התיכון... ולכן הן זכאיות להיחשב כמעצמות אזוריות פוטנציאליות" (Beck, 2010).

במאמר המשך שפרסם בשנת 2020, הוא מפרט את השינויים שחלו באזור לאחר הסכמי אברהם, ומציין, כי נכון לאותה תקופה קיימות באזור שלוש מעצמות אזוריות המתחרות על ההגמוניה: ישראל וערב הסעודית כשלוחות ובעלות ברית של ארה"ב מחד ושל איראן מאידך. בק מסביר כי לאחר שארה"ב משכה את ידיה מהאזור, ישראל וערב הסעודית לקחו על עצמן את המאבק נגד איראן.

במאמר שפרסם המגזין "מידה" בשנת 2015, הנושא את הכותרת: "מצע מידה: מדיניות חוץ", טוען כי ישראל היא מעצמה אזורית ומעמדה כמעצמה הוא פועל יוצא של נקיטת יוזמה ושל החלטה פנים ישראלית: "על ישראל לחדש את ימיה כמעצמה אזורית, כך שכל שחקן באזור יהיה חייב להתחשב בעוצמתה" (אתר מידה, 2015).

בכנס השנתי של מכון מתווים בשנת 2019, שעסק בהערכת המצב השנתית של מדיניות החוץ האזורית של ישראל, עלתה לדיון שאלת מעמדה של מדינת ישראל כמעצמה אזורית. בדיונים נטען כי: "ישראל, למרות היותה מעצמה אזורית, מתנהגת כמדינה במאבק הישרדותי" (מתווים, 2019).

במאמר שפרסם לאחרונה אלוף (מיל") יעקב עמידרור, הוא מציב את שאלת יכולתיה של ישראל כמעצמה אזורית כשאלה פתוחה: "האם ישראל בנויה להתמודד עם המצבים החדשים כ"מעצמה אזורית" – זו שאלה מורכבת..." (Amidror, 2022). במאמרו "ישראל היא מעצמה בהתהוות אבל צריכה להיזהר מגאוות יתר", יאיר שלג מתקדם צעד נוסף ומכיר בקיומה של ישראל כמעצמה בהתהוות. מנגד הוא טוען כי: "אנחנו לכל היותר ראש לשועלים, מעמד שבהחלט יש לו ערך, אבל בין האריות המקסימום האפשרי לנו הוא לכשכש קצת בזנב. שלא נתבלבל" (שלג, 2022).

במאמרו של רחמן, שפורסם במכון ברוקינגס ועוסק בהשלכות ההתקרבות בין ישראל לאיחוד האמירויות, נטען שישראל נתפסת כמעצמה אזורית יציבה (Rahman, 2021).

במאמרו: "תמיד הייתה כוח מרכזי במזרח התיכון, עתה ישראל במרכז הבמה" (Always a major Middle Eastern power, Israel now takes Centre stage), שפורסם בכתב העת Modern Diplomacy, העוסק אף הוא בהשלכות של הסכמי אברהם על מעמדה של ישראל, קובע ג'יימס דורסי כי ישראל היא מעצמה אזורית (Dorsey, 2022). גם דיוויד אוטווי ממכון וילסון, ששימש במשך שנים ככתב לענייני המזרח התיכון בעיתון וושינגטון פוסט, מציג את ישראל כאחת מארבע המעצמות האזוריות במזרח התיכון: ערב הסעודית, איראן, טורקיה וישראל (Ottaway, 2022).

במאמר העדכני והמפורט שנכתב עד כה ביחס לישראל: "ארבע ועוד אחת:

The Four Plus One: The) הפוליטיקה המשתנה של הכוחות במזרח התיכון" (Changing Power Politics of the Middle East Krasna and Meladze), טוענים קרסנה ומלדזה כי ישראל היא אחת מארבע המעצמות האזוריות במזרח התיכון (2021). בקבוצה זו נכללות: טורקיה, איראן, ערב הסעודית וישראל. מה שהופך את המחקר של קרסנה ומלדזה למשמעותי הוא השילוב של היבטים איכותניים וכמותיים המבוססים על נתונים אמפיריים התומכים בטענותיהם. בחרתי להציג חלק מהטבלאות שלהם על מנת להמחיש את ההשוואה הכמותית בין ישראל לשלוש המעצמות האזוריות המתחרות בשלושה מישורים: דמוגרפי, כלכלי⁷ וביטחוני.

לעניין מבחן הנכונות להפעיל את היכולות, ניתן לומר כי הנתונים המופיעים בטבלה 5 משקפים את תמונת הפעלת הכוח של ישראל בזירות השונות. מהנתונים שהוצגו עולה כי ישראל אינה מהססת להפעיל את יכולותיה הצבאיות והטכנולוגיות בין בסבבי לחימה בעזה ובלבנון ובין במסגרת המערכה שבין המלחמות המב"מ הכוללת בין היתר פעולות חשאיות בחתימה נמוכה ובכלל זה תקיפות אוויריות של כנגד יעדים ומתקנים אסטרטגיים, סיכולים ממוקדים, לוחמת סייבר ופעולות של יחידות מיוחדות.

לסיכום, פרק זה הציג את הממצאים האמפיריים המאפיינים את תהליך המעצמיזציה שעברה ישראל מאז שנת 2010. לשם כך השתמשנו במבחן המשולש שהציגו קליין ועמיתיה - יכולות, נכונות וייחוס סטטוס (הצהרתיות) - כפי שהם משתקפים בדירוגים בין-לאומיים, בהצהרות הדרג המדיני והפקידותי הבכיר בישראל ובמחקרים אקדמיים ופובליציסטיים העוסקים בשאלת מעמדה של ישראל כמעצמה. מהממצאים עולה כי ישראל עומדת במבחן המשולש של קליין ועמיתיה מבחינת יכולות צבאיות, כלכליות והצהרתיות.

מטבע הדברים, הממצאים האמפיריים התומכים במבחן המשולש של קליין ועמיתיה אינם הסמן היחיד. אליהם נוספים מבחנים שהוצגו בפרק הקודם, כגון מבחן הגורם המייצב של שומן (Schoeman, 2003) או מבחן השלטת הסדר האזורי של וולגי ועמיתיו (Volgy et al., 2017).

⁷ יודגש כי בניגוד לטבלה 1 שבחנה את הוצאות ההגנה משנת 2020-2023 כל הנתונים במאמר של קרסנה ומלדזה הם משנת 2018 ומבוססים על מקורות מה־CIA, ספר העובדות העולמי; IISS, המאזן הצבאי, SIPRI; 2019.

טבלה מספר 4: מארג היחסים בין מעצמות אזוריות למעצמות אחרות⁸

	איראן	טורקיה	ישראל	ערב הסעודית	מצרים	ארצות הברית	רוסיה	סין
סין	■	■	■	■	■	■	■	
רוסיה	■	■	■	■	■	■		■
ארצות הברית	■	■	■	■	■		■	■
מצרים	■	■	■	■		■	■	■
הסעודית	■	■	■		■	■	■	■
ישראל	■	■		■	■	■	■	■
טורקיה	■		■	■	■	■	■	■
איראן		■	■	■	■	■	■	■

■ אויב; ■ בעל ברית; ■ ברית אינטרסים או יחסים חיוביים; ■ יחסים שליליים; ■ יחסים ניטרליים.

⁸ טבלה זו מבוססת על הטבלה המקורית של קרסנה ומלדזה, אך הוספתי לה כמה רכיבים חשובים. בראש ובראשונה צירפתי את סין כמעצמת-על עם אינטרסים באזור. נוסף על כך, היא מתייחסת למארג היחסים בין המדינות כפי שהוא בא לידי ביטוי לאחרונה, ובכלל זה הסכם שנחתם לאחרונה בין ערב הסעודית לאיראן.

טבלה מספר 5: משברים וקונפליקטים של ארבע המעצמות האזוריות
 טבלה זו ממחישה היטב את מבחן המעורבות ואף הנכונות להפעיל כוח של ארבע המעצמות

	מצרים	ישראל	ערב הסעודית	טורקיה	איראן
סאהל/קונ אפריקה/ ים סוף	◆◆◆	◆	◆◆ (אירוד האמירויות ◆◆◆)	◆◆	◆◆
עיראק	◆	◆◆	◆◆	◆◆	◆◆◆
איראן - מפויץ	◆	◆◆◆	◆◆	◆	◆◆◆
עזה	◆◆◆	◆◆◆	◆	◆◆◆	◆◆◆
תימן	◆◆◆ חותים	◆◆◆ חותים	◆◆◆	◆	◆◆◆
לוב	◆◆◆	◆	◆◆ (אירוד האמירויות ◆◆◆)	◆◆◆	◆
סוריה	◆	◆◆◆	◆	◆◆◆	◆◆◆

◆ מעורבות גבוהה
 ◆ מעורבות משמעותית (שחקן משני או עקיף חשוב)
 ◆ מעורבות נמוכה או ללא מעורבות

פרק ג: "מדינה קטנה מתחמקת מצרה... בעולם כל כך קשה להתבלט זה לא יפה"

מילות השיר "מדינה קטנה" שכתב בשנת 1976 דני סנדרסון, סולן להקת כוורת, מבטאות במדויק את הנרטיב של האסכולה הלעומתית, הרואה בישראל מדינה קטנה וחזקה אך לא מעצמה. הטיעון המרכזי מאחורי אסכולת המדינה הקטנה והחזקה מבוסס על המניעים שהביאו את ישראל למעמדה הנוכחי. תומכי האסכולה הזו מאמינים שישראל מתעצמת על מנת לשרוד, ושמדיניות החוץ והביטחון שהיא מנהלת באזור ובזירה הבין-לאומית הן פועל יוצא של אינסטינקט הישרדותי גרידא, ולא של שאיפות הגמוניות באזור.

שורשי אסכולת המדינה הקטנה נעוצים בנרטיב היהודי העתיק של "עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב" (במדבר כג, ט). השקפה זו הפכה לנרטיב של האבות המייסדים של הציונות, שראו בישראל מדינה קטנה ומבודדת על סף הכחדה, הצריכה להתעצם על מנת לשרוד. בן-גוריון נתפס, ובצדק, כדובר מובהק של מחנה פרנויית ההכחדה. כשנשאל מה הדיר שינה מעיניו, הוא ענה: "לא יכולתי לישון בלילה, אפילו לא לשנייה אחת. היה לי פחד אחד בלבד: ממתקפה משולבת נגדנו על ידי כל צבאות ערב". לא פעם הוא הזכיר את הדימוי "הסירה הישראלית" המטפורית השטה ב"ים הערבי" האכזרי והסוער (Shlaim, 2014).

אסכולת ישראל הקטנה והחזקה מבוססת על שני טיעונים, השוללים לגישה את תפיסתה של ישראל כמעצמה. הראשון, סובייקטיבי מטבעו ומבטא את אמביציית המעצמה שהוגדרה לעיל כמבחן ההכרה העצמית וההצהרתיות (Schirm, 2010). בהתאם לכך, אסכולת ישראל הקטנה והחזקה נוטה להקיש בין ישראל לטורקיה ולאיראן. לטענתה, בשונה מהשאיפה של טורקיה ושל איראן לראות בעצמן מעצמות, ושלא כמו ההכרה הסובייקטיבית שלהן בעצמן כמעצמות, המבוססת על היסטוריה הגמונית באזור (טורקיה - האימפריה העות'מנית בין השנים 1299-1922, ואיראן - ממלכת פרס האחמנית או האימפריה האחמנית בין השנים 539-331 לפני הספירה), למדינת ישראל אין היסטוריה הגמונית באזור. דברים אלו דומים לגישה של פוסט, שטוענת כי יש לבחון שאיפות היסטוריות ומעשים לאורך זמן על מנת לקבוע אם מדינה אכן ראויה להיחשב כמעצמה אזורית (Fawcett, 2022).

דוגמה טובה לכך ניתן למצוא בדוקטרינה הנאו-עות'מנית, שהיא הבסיס האידאולוגי של מפלגת השלטון הטורקית איי-קיי-פי (AKP). את הדוקטרינה הציג לראשונה פרופסור אחמד דאבוטולו, ראש ממשלת טורקיה בין השנים 2014-2016, ומטרתה לעצב את מדיניות החוץ הטורקית על בסיס האידאולוגיה העות'מנית. זיקה היסטורית זו שואפת "להשיב עטרה ליושנה", ובכך קושרת קשר היסטורי רציף בין המעצמה הטורקית בשנת 2025 לימי זוהרה של האימפריה העות'מנית (Davutoğlu, 2001).

ביטוי להצהרתיות ולהכרה של טורקיה בעצמה כמעצמה ניתן למצוא בתמצית

מסמך מדיניות החוץ של טורקיה "מדיניות החוץ היזמית וההומניטרית של טורקיה 2022" (Türkiye's Enterprising and Humanitarian Foreign Policy), כפי שהיא מוצגת באתר הרשמי של משרד החוץ הטורקי: "מדיניות החוץ של טורקיה שואפת... להניח את היסודות למדיניות כוללנית ומקיפה כלפי אסיה ואזור האוקיינוס השקט, ביתן של המעצמות העולות של המאה ה-21... טורקיה ממוצבת ככוח רחום" (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs website, 2022).

דוגמה נוספת לשאיפותיה של טורקיה להפוך לשחקן עולמי מוביל, עולה מנאום הניצחון שנשא ארדואן לאחר ניצחונו הדחוק בבחירות בשנת 2018. בנאום הבטיח ארדואן לבוחריו כי יהפוך את טורקיה למעצמה עולמית ולאחת מעשר המעצמות הגדולות בעולם (The new Arab, 2018).

מהדברים עולה בבירור, כי מדיניות החוץ ההצהרתית של טורקיה מגדירה את עצמה בראש ובראשונה כמעצמה עולה עם שאיפות להשפיע על כל פינה בעולם. גם מאיראן נשמעו אין ספור הצהרות בדבר שאיפותיה האימפריאליסטיות. בחרנו להביא שני ציטוטים המבטאים את ההכרה העצמית ואת ההצהרתיות שלה על מעמדה כמעצמה. הציטוט הראשון הוא מפי אבי המהפכה האייתוללא חומייני, הנחשב לסמל של הרפובליקה של איראן ומבטא עד היום את רעיון ייצוא המהפכה: "אנו נייצא את המהפכה שלנו לכל העולם. עד אשר תישמע הקריאה 'אין אלוהים מבלעדי אללה' בכל רחבי העולם, המאבק יימשך... הקמת המדינה האסלאמית ברחבי העולם נמנית עם מטרותיה הגדולות של המהפכה" (Ayatollah Ruhollah Khomeini, 1979).

הציטוט השני הוא מדבריו של שר החוץ האיראני מנוצ'הר מותפי, שנאמרו בפגישה עם מקבילו האיטלקי בשנת 2009: "איראן מתעצבת כמעצמה אזורית לנוכח תפקידה הגובר של טהראן בעניינים בין-לאומיים" (UPI, 2009).

את השאיפות האימפריאליסטיות של איראן היטיב לבטא ראש המוסד לשעבר שבתי שביט. בספרו "ראש המוסד" הוא מציג את נקודת מבטו האישית על האיראנים: "בבואנו לסכם את האופי הפרסי מומלץ על קריאת הספר 'עלילותיו של חאג'י באבא' המהווה אנציקלופדיה להבנת הפרסים כגזע, כעם וכיחידים. הפרסי האופייני גאה במורשתו האימפריאלית, גאה בגזעו הארי... (שבטי, 2018).

עם זאת, על אף חשיבותו של מבחן הזיקה ההיסטורית, הספרות מכירה במעצמות אזוריות גם אם אין להן היסטוריה הגמונית או אימפריאליסטית. דוגמאות טובות לכך הן ערב הסעודית, דרום אפריקה וקוראה הדרומית, המוכרות כמעצמות אזוריות. נוסף ונטען, כי רוב החוקרים העוסקים בתחום המעצמות האזוריות אינם מתנים את מבחן ההצהרתיות וההכרה העצמית של מעצמה בהיסטוריה שלה ככזו.

הטיעון השני שעליו מתבססת אסכולת ישראל הקטנה והחזקה, הוא טיעון אובייקטיבי המתייחס לכמות האוכלוסייה ולגודלה הגאוגרפי. בשונה מהטיעון ההצהרתי ההיסטורי שפורט לעיל, סוגיית גודל האוכלוסייה ושטח המדינה היא

עובדתית ומקשה על אסכולת ישראל כמעצמה, במיוחד לנוכח הנתונים של יתר המעצמות האזוריות. עיון בטבלה מספר 4 ממחיש עד כמה ישראל קטנה ביחס לשלוש המעצמות האזוריות האחרות. כך למשל, שטחה של איראן עומד על כ-1,648,195 קמ"ר ואילו שטחה של ישראל קטן פי-75 משטחה של איראן ועומד על כ-21,975 קמ"ר. מעיון בטור המתייחס לגודל האוכלוסייה עולה בבירור, כי אוכלוסיית ישראל, המונה כ-8.4 מיליון תושבים, היא הקטנה ביותר מבין הארבע. בהשוואה לאיראן ולטורקיה, אוכלוסיית ישראל קטנה פי עשרה - אוכלוסיית איראן מונה כ-83 מיליון נפש, ואוכלוסיית טורקיה כ-81.3 מיליון נפש.

את חשיבותה של הגאוגרפיה היטיב לתאר הסופר טים מרשל בספריו "Prisoners of Geography" (2015) ו-"The Power of Geography" (2021). לשיטתו, גאוגרפיה היא המפתח לעיצוב יכולותיו של המין האנושי: "אכן, פוליטיקאים הם שחקני מפתח בזירה הבין-לאומית, אך הגאוגרפיה חשובה יותר" (Marshall, 2021). במאמרו "להתיש את החתול" מציג אורטל את תפיסתו לגבי האסטרטגיה הישראלית הראויה להתמודדות עם האיום האיראני. אורטל עורך השוואה גאוגרפית ודמוגרפית בין ישראל לאיראן, ומתייחס לגודל כגורם מרכזי. בכך הוא מבקש לערער על הקביעה שישראל היא מעצמה אזורית. הוא כותב: "כיצד נבחן מעמד מהסוג של 'מעצמה אזורית'? ראשית, הגודל הגאוגרפי שמכתיב את 'טביעת הרגל' הגאופוליטית של המדינה. שנית, היקף האוכלוסייה שמבטא את הפוטנציאל הכלכלי והצבאי... ישראל היא ללא ספק מדינה חזקה, אך עם כל עוצמותיה היא עדיין אינה מעצמה אזורית..." (אורטל, 2022).

דברים דומים היטיב לבטא לאחרונה עורך "כלכליסט" יואל אסתרן במאמרו "דרוש: בוסטר של צניעות ב-2022": "בביטחון, אנחנו לא יכולים, לא באמת, לתקוף את איראן בלי כל העוצמה של ארצות הברית לצדנו, לכן אין טעם בהתרברבות של בכירי מערכת הביטחון, ואין שום הגיון בעימות של ראש ממשלת ישראל עם נשיא ארצות הברית. קצת צניעות של מדינה קטנה של תשעה מיליון בני אדם לא תזיק" (אסתרן, 2021).

עמדה דומה מובאת במאמרו של אמיר בר-שלום "ערב יום העצמאות ה-74, האם ישראל היא באמת מעצמה אזורית?" (2022). לגישתו: "בשורה התחתונה, ישראל לא עונה לשום הגדרה מדעית, מדינית או היסטורית של מעצמה אזורית, אבל לצד זה ולמרות הביקורת, היא עדיין מה שכינה אהוד ברק בתחילת שנות ה-2000: וילה בג'ונגל" (בר-שלום, 2022).

מנגד נטען, כי הגודל אכן חשוב, אך הוא רק אחד מבין מאפיינים רבים המגדירים מעצמה אזורית. בהתאם לדיון שהוצג בפרק א', קביעת מעמדה של מדינה כמעצמה אזורית מתבססת בראש ובראשונה על המבחנים המשולבים שהתפתחו במחקר. מבחנים מצטברים בדרך כלל וכוללים בין היתר יכולות כלכליות וצבאיות גבוהות, הצהרתיות, יכולת השפעה, יצירת בריתות באזור ועוד. אף לא אחד מהמחקרים

האלו מגדיר את הגודל כקריטריון מכריע. בעניין זה ראוי להפנות שוב לטבלה מספר 2 המסכמת את דירוגי המדינות החזקות בעולם לשנת 2022. מנתוניה עולה, כי על אף גודלה הזעיר של ישראל, היא מדורגת בעשירון העליון של המדינות החזקות בעולם. המכון למחקרים אסטרטגיים (ISA) היטיב לנסח זאת: "המדינה [ישראל, ג"י] עם האוכלוסייה הקטנה ביותר בדירוג 25 המדינות החזקות ביותר בעולם..."

חיזוק נוסף לאמור נמצא בדבריו החשובים של החוקר בוטנשון משנת 1992 על היותה של ישראל מעצמה: "ובכל זאת, שום חוקר לא יכחיש כי לישראל כיום יש עוצמה פוליטית-צבאית, ישירה או עקיפה, המאזנת לפחות את יריבותיה הערביות באזור, וכי התפקיד שהיא ממלאת בפוליטיקה העולמית, חשוב יותר מכפי שגודלה ועושרה של המדינה היו אמורים לרמז..." (Butenshon, 1992).

לפיכך המסקנה שעליה מבוססת אסכולת "ישראל הקטנה והחזקה", השוללת את מעמדה של ישראל כמעצמה בשל שטחה הקטן, היא, לעניות דעתי, שגויה ואינה תואמת את המחקר העדכני בתחום המעצמות האזוריות.

דוגמה בולטת למתח בין האסכולות התגלתה בשנת 2022, לאחר שישראל נתבקשה לתווך בין הצדדים בשלבים הראשונים של מלחמת אוקראינה-רוסיה. בקשת התיווך עוררה ויכוח בקרב מקבלי ההחלטות בישראל, והיא משקפת לדעתנו את המחלוקת בין שתי האסכולות. מצד אחד מקבלי החלטות, כגון שר האוצר דאז אביגדור ליברמן, טענו כי על ישראל להיזהר משיגעון גדלות מעצמתית: "אנו לא צריכים להידחף בכוח לכל סכסוך שמתקיים בעולם. יש לנו מספיק סכסוכים סביבנו. בהקשר לרוסיה ואוקראינה צריכים לשמור על פרופיל נמוך, ובעיקר לחשוב על עצמנו. העסק מורכב מכל בחינה: סוריה מצד אחד, עולים מאוקראינה ורוסיה שחיים בישראל מצד שני. ובכלל אנו מאוד מעורבבים. חשוב שלא נפתח שגעון גדלות, כאילו ישראל יכולה הכול ושאלנו מעצמה עולמית" (זרחיה, 2022).

מהצד האחר היו מי שבחרו להעצים את אסכולת ישראל כמעצמה באמצעות אימוץ תפקיד המתווך, כפי שביקש לעשות ראש הממשלה נפתלי בנט. דבריו לעיתון הטיימס הבריטי לפיהם: "יש מעצמה אזורית שקוראים לה ישראל" (Pfeffer, 2021) ומעורבותו הפעילה בניסיון לפשר בין שתי המדינות, לא הותירו מקום לספק כי, לפחות בעינינו, ישראל היא מעצמה הנמצאת בעמדה חזקה דיה כדי לתווך בין שתי היריבות. זוהי כמובן דוגמה עדכנית להתנגשות התפיסתית בין אסכולת ישראל כמעצמה לאסכולת ישראל כמדינה קטנה וחזקה.

לסיכום פרק זה, הוויכוח הפנים-ישראלי בין שתי האסכולות בדבר מעמדה של ישראל כמעצמה הוא דיון פורה, רצוי ומעשיר. כשם שחלקים נרחבים בעולם הפוליטי, הבירוקרטי, התקשורתי והאקדמי בארץ ובעולם רואים בישראל מעצמה כלשהי (אזורית, צבאית, טכנולוגית או כלכלית), קיימים גם קולות ישראליים מהתחום המדיני-ביטחוני, המבקשים לצנן את ההתלהבות מהמעצמיזציה של ישראל. הם

רואים בה לכל היותר מדינה קטנה, חזקה ומשפיעה, אך לא מעצמה אזורית. לדידם, אומנם מצבה של ישראל טוב לאין שיעור ממצבה בדורות קודמים, אולם מצבה הדמוגרפי מורכב ומאתגר, ולפיכך יש להתייחס לישראל כאל שחקן חזק ומשמעותי אך לא כאל מעצמה אזורית.

צוללת של חיל הים הישראלי עולה מהמעמקים, (צילום: דובר צה"ל)

מסקנות

מאמר זה מבקש לענות על השאלה אם ישראל היא מעצמה אזורית. בפרק הראשון הוצגה סקירה תאורטית של המחקרים העוסקים במעצמות אזוריות, תוך מיקומה של המעצמה האזורית במדרג המעצמות וסקירת מאפייניה. בפרק הוצגו שמונה מבחנים להגדרת מעצמה אזורית, ורובם תומכים בטענה, כי מדינת ישראל עומדת כיום בקריטריונים האלה.

על פי מבחן התפיסה הביטחונית האזורית של בוזן וויור, היכולות הצבאיות של ישראל הן מהגבוהות באזור, ובתחומים מסוימים הן מהגבוהות בעולם. ביטוי לכך נמצא בטבלה מספר 2, שבה מוצגים הדירוגים של מדינות וצבאות בעולם. מהטבלה עולה, כי על פי מרבית הדירוגים ועל אף גודלה הזעיר של ישראל, היא מדורגת בעשירון העליון של המדינות העוצמתיות בעולם. ראו למשל את דירוג חילות האוויר החזקים בעולם, שעל פיו ישראל מדורגת במקום השישי. לא ניתן להתעלם מהעובדה שעל פי פרסומים זרים, מדינת ישראל מחזיקה במאגר נשק גרעיני משמעותי, עובדה המציבה אותה ברמה אחת מעל יתר המעצמות האזוריות במזרח התיכון.

המבחן השני הוא מבחן היכולות הפוטנציאליות והעתידיות של אוסטרוד. על פי

מבחן זה, מדינה תיחשב מעצמה אזורית אם היא משפיעה משמעותית על עניינים אזוריים ומסוגלת להתמודד מול כל קואליציה של מדינות אחרות באזור. לטענת המחבר, מדינת ישראל הוכיחה במשך שנות קיומה כי היא מסוגלת להתמודד מול כל קואליציה משמעותית באזור, החל מהעיזן הפן-ערביסטי בראשות נאצר וכלה בקואליציית הציר בראשות איראן. יתר על כן, לגישת המחבר, יכולותיה של ישראל אינן מסתכמות רק בעמידה איתנה מול קואליציות באזור, אלא גם ביכולותיה לגבש קואליציות מנגד. דוגמאות לכך ניתן לראות בקואליציה של ישראל עם איראן וטורקיה בכינון הברית הפריפריאלית בשנת 1956, בהסכמים עם יוון, קפריסין, מצרים ואיטליה במסגרת פרויקט צינור הגז "איסט-מד" (EastMed) ובמימוש אלמנטים הגנתיים במסגרת הסכמי אברהם עם המדינות הסוניות נגד איראן באפריל 2024. יכולת זו לגבש קואליציות אזוריות תואמת את מבחן "הגורם המייצב" של שומן (Schoema, 2003). לפי מבחן זה, מדינה שהדינמיקה הפנימית שלה מאפשרת לה למלא תפקיד של מייצבת ומובילה באזור, תיחשב מעצמה אזורית. בהתאם לכך, ישראל הפגינה את יכולותיה לקבל על עצמה בנושאים מסוימים את התפקיד המנהיגותי הפועל כגורם מייצב או מאזן.

הפרק השני נעזר במבחן המשולש של קליין ועמיתיה כדי לסקור סקירה אמפירית של יכולותיה הצבאיות, הכלכליות וההצהרתיות של ישראל. בפרק זה מוצגת סקירה מקיפה של עוצמתה של ישראל בהתבסס על נתונים ממכוני מחקר בין-לאומיים המתמחים בין היתר בדירוגים בין-לאומיים של כוח צבאי, עוצמה כלכלית ויכולות רכות, ועל כתבי עת המתמחים בדירוג. בין הגופים שנסקרו: המכון הבין-לאומי למחקרים אסטרטגיים (IISS); המכון הבין-לאומי לחקר השלום בשטוקהולם (SIPRI); המרכז למחקרים אסטרטגיים ובין-לאומיים (CSIS); תאגיד רנד; דירוג כוחות האוויר העולמיים; המרכז לביטחון אמריקאי חדש (CNAS); המכון לחקר המלחמה (ISW); מדד דירוגי עוצמה של מדינות של המכון למחקרים אסטרטגיים (ISA); מדד אטלס המורכבות הכלכלית של אוניברסיטת הרווארד; מדד ה-א-י-סי-די - הארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי (OECD); מדד הפיתוח האנושי של האו"ם (HDI); מדד החדשנות העולמי (WIPO); מדד החדשנות של בלומברג; דירוג התחרותיות הדיגיטלית העולמית של אי-אם-די; מדד המערכות האקולוגיות העולמיות של חברות הזנק משנת 2024 (Global Startup Ecosystem Report 2024) ועוד. מניתוח כל הנתונים עולה תמונה ברורה כי מדינת ישראל מדורגת בעקביות בעשירון העליון העולמי של מדינות בעלות כוח צבאי, כלכלי וטכנולוגי (ראו טבלה מספר 2).

נוסף על כך הוצגו לראשונה נתונים אמפיריים המלמדים על ההצהרתיות ועל ההכרה העצמית בקרב מקבלי ההחלטות הפוליטיים ודרג הפקידות הבכירה בישראל. גורמים אלה מצהירים בפומבי על מעמדה של ישראל כמעצמה. היו שהגדירו אותה כמעצמה טכנולוגית, מעצמת היי-טק או מעצמה ביטחונית או כלכלית, אך מרביתם הצהירו כי ישראל היא מעצמה אזורית (ראו טבלה מספר 3).

רובד נוסף שנבחן מתמקד בכתיבה הפובליציסטית ובמחקר האקדמי הענף שנערך בין השנים 1992-2022 והתמקד בשאלת מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית. בהתאם לכך נסקרו כחמישה עשר מאמרים אקדמיים, ניירות עמדה ומחקרים של מכוני מחקר ישראליים ובין-לאומיים, שעסקו בשאלת מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית. מרבית החוקרים הגיעו למסקנה, שישראל היא מעצמה אזורית המתחרה מול מעצמות אזוריות נוספות ובהן איראן, טורקיה וערב הסעודית.

הפרק השלישי הציג את האסכולה שמנגד, הגורסת כי מדינת ישראל אינה מעצמה אזורית, וכי היא לכל היותר מדינה קטנה וחזקה. המצדדים באסכולה זו טוענים, שהתעצמותה של ישראל נובעת מכורח ביטחוני גרידא ולא משאיפות הגמוניות ואימפריאליסטיות. הפרק סוקר את ההנחה הסובייקטיבית (היסטוריה הגמונית והצהרתיות) ואת ההנחה האובייקטיבית (גודל ודמוגרפיה), שעליהן היא נתמכת. בהסתמך על הסקירה הספרותית בתחום המעצמות האזוריות, נטען כי הן ביחס לטיעון האובייקטיבי (הכרה עצמית והצהרתיות) והן ביחס לטיעון הסובייקטיבי (גודל ודמוגרפיה), המבחינים לאפיון מעצמות אזוריות שהובאו בסקירה הספרותית בפרק א' אינם דורשים הקשר היסטורי אימפריאליסטי, גודל ושטח כתנאים להכרה במעצמה אזורית.

בבואי לסכם את מקרה הבוחן הישראלי ובהסתמך על החומרים האמפיריים שהוצגו במאמר אטען, כי מדינת ישראל היא מקרה ייחודי של מדינה קטנה שמתפקדת כמעצמה אזורית.

בבואי למאמר זה שאלתי: מהי התועלת או הכדאיות בבחינת שאלת מעמדה של ישראל כמעצמה? היסטוריית תהליכי קבלת ההחלטות בישראל בתחום מדיניות חוץ וביטחון לאומי מלמדת כי כישרונו הלאומי טמון בהתחמקות מדיון עקרונות או תפיסתי שאין בו ערך מעשי. נטייה זו נובעת בין היתר מהגישה התגובתית של מדיניות החוץ והביטחון של ישראל, המבקשת להסתגל לנסיבות המתפתחות בעת היווצרותן ולא לדון בהן מבעוד מועד. לאחר שקראנו לילד בשמו - מדינת ישראל היא מעצמה אזורית - אמליץ לקיים דיון אסטרטגי מעמיק על המגמות ועל השלכות המעשיות של מעמדה של ישראל כמעצמה אזורית על מדיניות החוץ והביטחון שלה. לפיכך אני מציע לנסות ולבחון את השאלות העולות ממסקנת המאמר בכלים מתודולוגיים דומים לאלו שבדו"ח השביעי הבריטי של המגמות האסטרטגיות הגלובליות (7 Global Strategic Trends), המנסה לאבחן את המגמות המתפתחות בעולם בראי שלושים השנים הבאות. דו"ח זה מסייע למקבלי החלטות בעולם, במיוחד בתחום הביטחון הלאומי ומדיניות החוץ, לגבש אסטרטגיות המבוססות על המגמות העולמיות בתחומים שונים, כגון: אקלים, טכנולוגיה, הגירה, מגמות חברתיות ופוליטיות ועוד. לעת עתה אומר, כי היותה של ישראל מעצמה אזורית, בראי המגמות הבין-לאומיות, תידרש חקירה לעומק של השאלות הבאות:

- א. האם מדינת ישראל, כמדינה ולא כיחידת מקבלי החלטות בזמן הנתון, מכירה בעצמה כמעצמה אזורית?
- ב. אם התשובה לסעיף א' חיובית, האם ישראל מעוניינת לשמר או אפילו לפתח את מעמדה כמעצמה אזורית בשלושים השנים הבאות? ואם כן, מהם הכלים הנדרשים להשגת מטרה זו (בריתות, התחמשות, ייזום משברים ועוד)?
- ג. מהי האסטרטגיה הראויה שישראל צריכה לאמץ ולהתנהל על פיה מול מעצמות העל?
- ד. האם השינויים, האתגרים וההזדמנויות בתחומי האנרגיה, האקלים, המים והחקלאות יכולים לחזק את מעמדה של ישראל בזירה האזורית והבינלאומית? ואם כן, כיצד עליה לפעול על מנת להשיג יתרון מובהק שיעגן את עוצמתה האזורית?
- ה. יחסי ישראל עם מעצמות אזוריות נוספות - לאן? כיצד על ישראל לנתב את קשריה עם מעצמות אזוריות נוספות, כגון טורקיה, מצרים וערב הסעודית?

רשימת המקורות

- אורבך, מאיר (2 באוגוסט 2021). "יוסי כהן: "כלכלת ההייטק חייבת להיות חלק מכלכלת ישראל". **כלכליסט**.
- אורטל, ערן (מאי 2022). "להתיש את החתול". **בין הקטבים**, גיליון 35, עמ' 35-50.
- אייכנר, איתמר (31 באוקטובר 2021). "המסר של בנט לפלסטינים, בריאיון ראשון לעיתון אירופי: 'העברת טריטוריה לא עובדת'". *ynet*.
- אסתרן, יואל (29 בדצמבר 2021). "דרוש: בוסטר של צניעות ב-2022". **כלכליסט**.
- בן-עמי, שלמה (2001). "עתיד מדיניות החוץ של ישראל: הגדרת יעודה ועיצוב דרכי פעולתה - נייר צוות חשיבה בנושא מדיניות החוץ". **כנס הרצליה השני**.
- ברנובסקי, יעל (25 בינואר 2010). "נתניהו: בחזונו ישראל היא מעצמה כלכלית אזורית וקולטת עלייה". *ynet*.
- בר-שלום, אמיר (4 במאי 2022). "ערב יום העצמאות ה-74, האם ישראל היא באמת מעצמה אזורית?". **זמן ישראל**.
- דוברות התעשייה האווירית (27 ביוני 2017). "הודעה לעיתונות - נשיא המדינה, שר הביטחון, הרמטכ"ל ומנכ"ל משרד הביטחון העניקו הערב את פרס ביטחון ישראל לשנת תשע"ז". **התעשייה האווירית**.
- האזור, צבי (2019). "ישראל והמזרח התיכון - אתגרי העתיד". **אתר האינטרנט של צבי האזור**.
- יוסמן, לילך (27 ביולי 2015). "נתניהו: 'ישראל היא מעצמה כלכלית; אני לא מפריז'". **גלובס**.
- זרחיה, צבי (3 במרץ 2022). "ליברמן: 'חשוב שלא נפתח שיגעון גדלות. אנחנו לא מעצמה עולמית'". **כלכליסט**.
- חי, שחר (1 בנובמבר 2015). "קלינטון להמונים בכיכר רבין: 'מורשתו ברורה, הוא צדק. אתם תכתבו את הפרק האחרון'". *ynet*.
- ליברמן, אביגדור (2022). "עשרת הדיברות של 'ישראל ביתנו' בנושאי ביטחון". **אתר מפלגת ישראל ביתנו**.
- מערכת האתר (10 באוקטובר 2006). "יעלון: התעמולה הערבית חודרת לחברה". **ערוץ 7**.
- מערכת האתר (2015). "מצע מידה: מדיניות חוץ". **מידה**.
- מערכת האתר (2019). "מדיניות-החוץ האזורית של ישראל: הערכת מצב שנתית 2019". **מיתווים - המכון הישראלי למדיניות חוץ אזורית**.
- מערכת האתר (16 באפריל 2024). "דיווח: הסיוע הסעודי בהדיפת המתקפה, והברית שפעלה לראשונה במלוא העוצמה". *ynet*.
- סגל, מיכאל (14 בפברואר 2022). "סקר: רוב האיראנים רואים בישראל כאיום רציני". **המרזח הירושלמי לענייני חוץ וביטחון**.
- פפר, אנשיל (28 באוקטובר 2012). "סאנדיי טיימס טוען: כך תקפה ישראל את מפעל הטילים בסודאן". **הארץ**.
- קרמרסקי, שמואל (11 באוקטובר 2022). "ראש המל"ל לשעבר חושף בראיון חג את הסודות של הסכמי אברהם - השומר שבת". **חדשות JDN**.
- שלג יאיר (9 במרץ 2022). "ישראל היא מעצמה בהתהוות אבל צריכה להיזהר מגאוות יתר". **מקור ראשון**.
- שלח, עפר (24 בדצמבר 2021). "להבין את רוסיה - ואת הכוח שלנו". *YNET*.

- Amidror, Yaakov (16 Aug 2022). "A New Middle East". *The Jerusalem Institute for Strategy and Security*.
- Beck, Martin (2010). "Israel: Regional Politics in a Highly Fragmented Region". In D. Flemes (Ed.), *Regional Leadership in the Global System*, Ashgate, pp. 127–148.
- Beck, Martin (29 Sept 2008). "Regional Politics in a Highly Fragmented Region: Israel's Middle East Policies". *GIGA Working Paper*; 89. pp. 1-31.
- Beck, Martin (2020). "The Aggravated Struggle for Regional Power in the Middle East: American Allies Saudi Arabia and Israel versus Iran". *Global Policy*, 11 (1), pp. 84-92.
- Business Insider (13 Jul 2021). "RANKED: The world's 20 strongest militaries".
- Butenschøn, Nils A. (1992). "Israel as a Regional Great Power: Paradoxes of Regional Alienation". In Iver B. Neumann (Ed.), *Regional Great Powers in International Politics*. Palgrave Macmillan, pp. 95-119.
- Clarke Colin P. and Tabatabai Ariane m. (31 Oct 2018). "Is Major Realignment Taking Place in the Middle East?". *Rand*.
- Cline, Kirssa, et al. (2011). "Identifying Regional Powers and Their Status". In Thomas J. Volgy et al. (Eds.), *Major Powers and the Quest for Status in International Politics*, Palgrave Macmillan. pp. 133-157.
- Collier, David (2011). *Understanding Process Tracing*, Cambridge University Press.
- Dassa, Kaye D., Nader, Alireza, and Roshan Parisa (2011). *Israel and Iran A Dangerous Rivalry*. the RAND National Defense Research Institute.
- Davutoğlu, Ahmet (2001). *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu*. Küre Yayınları.
- Dorsey, James M. (31 Mar 2022). "Always a major Middle Eastern power, Israel now takes Centre stage". *Modern Diplomacy*.
- Dutta, Soumitra, Bruno Lanvin, Lorena Rivera León and Sacha Wunsch-Vincent (2023). *Global Innovation Index: Innovation in the face of uncertainty 16th Edition*. The World Intellectual Property Organization.
- Fawcett, Louise and Jagtiani, Sharinee L. (2024). "Regional powers, global aspirations: lessons from India and Iran". *International Politics*, 61. pp. 215-238.
- Flemes, Daniel (2007). "Conceptualizing Regional Power in International Relations: Lessons from the South African Case". *GIGA Working Papers*, 53, pp. 1-60.
- IMD World Competitiveness Center (2024). "IMD World Digital Competitiveness Ranking 2024: The digital divide: risks and opportunities. IMD".
- International Strategic Analysis (17 Oct 2022). "The ISA 2022 Country Power Rankings".
- Kappel, Robert (2014). "Israel: The Partial Regional Power in the Middle East". In Fürtig, H. (Eds.) *Regional Powers in the Middle East. The Modern Muslim World*. Palgrave Macmillan. pp. 145-161.
- Kirshner, Jonathan (23 May 2023). "Did the Unipolar Moment Ever End? Foreign Affairs magazine". *Foreignaffairs*.

- Koronka, Poppy (24 Aug 2021). "The 20 Most Powerful Military Forces in the World". *Newsweek Magazine*.
- Krasna, Joshua and Meladze George (7 Oct 2021). "The 'Four Plus One': The Changing Power Politics of the Middle East". *The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies at Tel-Aviv University*.
- Lustick, Ian S. (1997). "The Absence of Middle Eastern Great Powers Political 'Backwardness' in Historical Perspective". *International Organization*, 51 (4), pp. 653-683.
- Mahoney J., and Thelen K. (2015). *Advances in Comparative-Historical Analysis*. Cambridge University Press.
- Marshall, Tim (2021). *The Power of Geography*. Elliot and Thompson Limited.
- Miller, Alice L. (30 Apr 2005). "A Superpower? No Time Soon". *Hoover Institution – Stanford University*.
- Nolte, Detlef (2010). "How to Compare Regional Powers: Analytical Concepts and Research Topics". *Review of International Studies*, 36 (4), pp. 881-901.
- Osterud, Oyvind (1992). "Regional Great Powers". In Iver B. Neumann (Ed.), *Regional Great Powers in International Politics*. Palgrave Macmillan, pp. 1-15.
- Ottaway, David (3 Mar 2022). "Iran, Saudi Arabia, Turkey, and Israel: The Prospects for Détente in the Middle East". *Wilson Center*.
- Pfeffer, Anshel (29 Oct 2021). "Naftali Bennett interview: Israel crushed Covid, and now we'll show what a small country can do for the climate". *The Times*.
- PMINDIA (4 Jul 2017). "PM Modi: Israel is perceived as a technological powerhouse".
- Rahman, Omar (28 Jul 2021). "The emergence of GCC-Israel relations in a changing Middle East". *Brookings institute*.
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs website (2022). "Türkiye's Enterprising and Humanitarian Foreign Policy".
- Schirm, Stefan A. (2010). "Leaders in Need of Followers: Emerging Powers in Global Governance". *European Journal of International Relations*, 16 (2), pp. 197-221.
- Schmoll, Melanie C. (2016). "Regional Powers in the Middle East: New Constellations after the Arab Revolts". *Israel Journal of Foreign Affairs*, 10 (1), pp. 129-134.
- Startup Genome (2024). "Global Startup Ecosystem Report 2024".
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) (2024). "the Military Expenditure Database".
- Tasnim News (2022). "Major General Rashid: Iran's first priority is to confront the Zionist regime/ Israeli colleagues receive a harsh response".
- The Atlas of Economic Complexity (2025). "The Growth Lab Harvard Kennedy School".
- The Bloomberg Innovation Index (2024).
- The Global Firepower ranking (2022). "2022 Military Strength Ranking".

- The Military Balance (2022). "Chapter Seven: Middle East and North Africa". *The Military balance*, 122 (1), pp. 318-377.
- The new Arab (25 June 2018). "Erdogan on victory: I will make Turkey a superpower".
- UNDP (2024). "Human Development Insights: Access and explore human development data for 193 countries and territories worldwide". *United Nations Development Program*.
- UPI (10 June 2009). "Iran regional superpower, Mottaki says".
- US News (2021). "Best Countries for Power, US News & World Report".
- Winer, Stuart (15 Apr 2024). "Report: Gulf states, including Saudi Arabia, provided intelligence on Iran attack". *The Times of Israel*.
- World Directory of Modern Military Aircraft (2022). "Global Air Powers Ranking (2022)".

ממלחמות ליברליות לשלום א־ליברלי: האם וכיצד ישנה הממשל החדש בושינגטון את העולם?¹

פרופ' בני מילר²

הממשל האמריקאי שואף לסיים את עידן המלחמות הליברליות שאפיינו את הסדר העולמי הליברלי החולף. בעידן שלאחר המלחמה הקרה היו שלושה גלים של מלחמות ליברליות: הגל הראשון התרחש בשנות ה־90 ועסק בהתערבויות הומניטריות. הגל השני החל לאחר מתקפות הטרור ב־11 בספטמבר 2001, והתמקד בהפלת משטרים לקידום דמוקרטיה. הגל השלישי מתרחש בשנים האחרונות באמצעות תמיכה במדינות ליברליות המתמודדות מול יריביהם האוטוריטריים. אסטרטגיית השלום הא־ליברלי של הממשל הנוכחי נועדה קודם כול למנוע מלחמת עולם בדרך של חלוקה דה־פקטו של העולם לאזורי השפעה מעצמתיים, כאשר כל אחת מהמעצמות דומיננטית באזור הסמוך לגבולותיה גם אם זה על חשבון זכויות של מדינות חלשות יותר וערכים ליברליים.

מה כוונתנו ב"מלחמות ליברליות" ומהו "שלום א־ליברלי"?

מלחמות ליברליות הן מלחמות שפורצות לשם קידום או הגנה על ערכים ליברליים. ערכים אלו כוללים זכויות אדם המוגנות באמצעות מה שמכונה "התערבויות הומניטריות"; מלחמות לקידום דמוקרטיה; והגנה על מדינות דמוקרטיות המותקפות בידי כוחות אוטוריטריים. שלום א־ליברלי מתייחס להסדרי שלום שנעשים לפחות במחיר מסוים של ערכים ליברליים, כגון הזכות להגדרה עצמית, דמוקרטיה, זכויות אדם או שלמות טריטוריאלית של מדינות, כולל מדינות דמוקרטיות. סוג אחד של הסדר שלום א־ליברלי מתייחס לאזורי השפעה של מעצמות גדולות, שבהם חופש הפעולה והאוטונומיה של המדינות הקטנות מוגבלים בידי המעצמה הגדולה הדומיננטית באזור. העלויות הגבוהות וכישלונות בולטים של לפחות חלק מהמלחמות הליברליות תרמו שלא במכוון לעליית כוחות לאומניים־פופוליסטיים, אשר מצידם

¹ הגרסה הדיגיטלית של המאמר פורסמה באתר מרכז דדו ב־4.6.25.

² ראש המרכז לחקר הביטחון הלאומי, חוקר ומרצה ליחסים בינלאומיים בבית הספר למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה.

תומכים במידה רבה בקידום שלום א-ליברלי במקום ניהול מלחמות ליברליות. ישנו גרעין של אמת בטענתו של טראמפ, שהעולם היה שקט באופן יחסי במהלך כהונתו הראשונה, בניגוד לתקופת כהונתו של ביידן. ייתכן שנתון זה השפיע על חלק מהבוחרים בבחירות לנשיאות ב-2024, גם אם לא היה הגורם המרכזי ביחס לגורמים כמו אינפלציה והגירה. כאן הדוגמה המרכזית היא מלחמת אוקראינה. המלחמה פרצה כבר בשנת 2014, עם סיפוח חצי האי קרים, ולאחר מכן התפשטה מזרחה לאוקראינה עם תחילת המרד הבדלני, שנתמך בידי רוסיה. המאבק בין ממשלת אוקראינה למורדים נמשך לאורך כל תקופת כהונתו הראשונה של ממשל טראמפ. ובכל זאת, לא ניתן להשוות את המלחמה שהייתה אז בעצימות נמוכה, להסלמה הגדולה תחת ממשל ביידן, כאשר רוסיה ניסתה לכבוש את כל אוקראינה ולספח חלקים מרכזיים ממנה. המערב, בראשות ארה"ב, הפך מעורב מאוד במלחמה, בעודו מספק סיוע צבאי ופיננסי משמעותי לאוקראינה.

לאחר ההתקפה הנתעבת של חמאס על ישראל ב-7 באוקטובר 2023, פרצה מלחמת "חרבות ברזל" אשר התפשטה לחזיתות נוספות - מלבנון דרך תימן ועד איראן (על מלחמת ה-7 באוקטובר ראה: מילר, מרץ 2025). אזור לחימה פוטנציאלי נוסף התפתח במזרח אסיה, בו סין הפכה לאגרסיבית יותר, ובשנים האחרונות התגברו המתחים סביב טאיוואן וסביב ים סין הדרומי. בו בזמן, ארה"ב הגבירה את תמיכתה בפיליפינים ובטאיוואן, דבר אשר הגביר את הסיכון להסלמה גם בזירה זו. על אף שהדחף הליברלי תמיד היה רלוונטי למדיניות החוץ של ארה"ב, התקופה הליברלית האחרונה הייתה קשורה באופן הדוק לתקופת השיא של ההגמוניה האמריקאית שנמשכה משנות ה-90 ועד העשור השני של המאה ה-21. ארה"ב מצאה את עצמה כמעצמה היחידה לאחר סיום המלחמה הקרה והתמוטטות ברית-המועצות, ובזמן שהייתה ההגמון הבלתי מעורער, הזמן נראה לה מתאים לקידום ערכים ליברליים ולהפצת הליברליזם בעולם.

הגל החולף של מלחמות ליברליות הינו השלישי במסגרת שלושת הגלים של מלחמות ליברליות תחת ההגמוניה הליברלית של ארה"ב בעידן שלאחר המלחמה הקרה: הגל הראשון התרחש בשנות ה-90 ועסק בהתערבויות הומניטריות שהיו מבוססות על תפיסה אוניברסלית של זכויות האדם (על התערבויות הומניטריות ראה: Miller, 2020, Ch. 7). הגל השני החל לאחר מתקפות הטרור של ה-11 בספטמבר 2001 והתמקד בהפלת משטרים לקידום דמוקרטיה (על התערבויות לצורך שינוי משטרים ראה: Ibid. Ch. 8). הגל השלישי התקיים לפחות עד סיום כהונתו של ביידן באמצעות תמיכה במדינות ליברליות המתמודדות מול יריביהם האוטוריטריים (על תמיכת משטר ביידן באוקראינה כנגד הפלישה הרוסית ראה: Renshon & Suedfeld, 2024).

בשנות ה-90 התבטאו עקרונות הליברליזם בהתערבויות הומניטריות מוגבלות במלחמות שבטיות-אתניות לצורך הגנה על אזרחים במדינות כושלות כמו סומליה

(1992–1994), בוסניה (1995) וקוסובו (1999). לאחר ה־11 בספטמבר הכריזה ארה"ב על "המלחמה בטרור", שהפכה למלחמת שינוי משטרים במטרה לקדם דמוקרטיה באפגניסטן (2001–2021) ובעיראק (2003–2011), וכן התערבות מוגבלת יותר בלוב (2011).

ההתערבויות ההומניטריות המוקדמות הצליחו בחלקן בקוסובו, אך נכשלו לחלוטין בסומליה והשיגו הצלחה מאוחרת מאוד בבוסניה. בניגוד לכך, מלחמות שינוי המשטר שלאחר ה־11 בספטמבר הסתיימו בכישלון מוחלט, מה שהראה את מגבלות כוחה של ארה"ב גם בשיא ההגמוניה שלה. יתרה מכך, מלחמות אלה גם גרמו חוסר יציבות משמעותי: פריצת מלחמות אזרחים; עליית ארגוני טרור, שהגיעו לשיאם עם דאע"ש הקיצוני; קריסת מאזן הכוחות במפרץ בין המדינות הערביות לאיראן, בעקבות חולשתה של המדינה הערבית המרכזית באזור – עיראק; יתרה מכך, איראן חדרה פוליטית לעיראק בסיוע של גורמים שיעים עיראקיים וסייעה גם להקים מיליציות שיעיות חמושות בעיראק; ולבסוף, הגירה המונית למערב. המהגרים ניצלו את קריסת לוב לאחר ההתערבות המערבית ומלחמת האזרחים שם, כדי לחצות את הים התיכון ישירות לאירופה. יחד עם זרמי המהגרים הגדולים ממדינות ערביות כושלות נוספות, כגון סוריה ועיראק, השפיע זרם המהגרים על עליית הלאומנות-פופוליים האליברלית במערב.

למרות זאת, הדחף הליברלי במדיניות החוץ של ארה"ב לא פג, וגל שלישי של מלחמות ליברליות התרחש תחת ממשל ביידן. הערכים הליברליים שוב היו מאוימים לאחר שרוסיה פלשה לאוקראינה ב־2022, והפעם ביידן הגיב בתמיכה נרחבת באוקראינה הדמוקרטית מול רוסיה האוטוריטרית. הוא גם המשיך במדיניות הליברלית המסורתית של ארה"ב בתמיכה בטאיוואן ובפיליפינים הדמוקרטיות מול סין האוטוריטרית באזור האינדו-פסיפי. ביידן אף יזם את הקמתן של כמה בריתות בין מדינות ליברליות המתמודדות עם האיום הסיני באזור, בין היתר: בין יפן, קוריאה הדרומית וארה"ב; בין אוסטרליה, בריטניה וארה"ב; ובין ארה"ב, אוסטרליה, יפן והודו. נוסף על כך, ביידן הראה תמיכה צבאית, דיפלומטית וכלכלית חזקה מאוד במדינת ישראל הדמוקרטית לאחר שהותקפה בידי כוחות אנטי-ליברליים, כמו חמאס, חזבאללה ואיראן מאז אוקטובר 2023 (על תמיכת משטר ביידן בישראל לאחר ה־7 באוקטובר ראה: מילר, 2025).

בניגוד לנשיאים אחרים בעידן שלאחר המלחמה הקרה, ממשל טראמפ לא רואה בקידום דמוקרטיה ובהגנה על זכויות האדם מטרות ראויות למדיניות החוץ של ארה"ב, ומן הסתם היה נמנע מכניסה למלחמה לשם מטרות אלו.

כבר במהלך כהונתו הראשונה סטה ממשל טראמפ באופן חד מעקרונות הליברליזם במדיניות החוץ של ארה"ב אשר אפיינו את הממשלים הקודמים, שנטו לתמוך במדינות ליברליות מול יריביהן האוטוריטריים. נראה כי ממשל טראמפ לא רואה את הברית של ארה"ב עם הדמוקרטיות האירופיות כאבן היסוד של מדיניות

החוץ האמריקאית, בניגוד לנשיאים קודמים. הוא אפילו דיבר על פירוק נאט"ו, אם כי זה לא הגיע לידי ביצוע. מנגד, הוא הביע סימפתיה כלפי כמה מנהיגים של מדינות א-ליברליות, כגון פוטין, דבר חסר תקדים לחלוטין לנשיא אמריקאי לאחר המלחמה הקרה.

זהו סממן למעבר למדיניות א-ליברלית, כלומר קבלה של מנהיגים של מדינות א-ליברליות כפרטנרים משמעותיים של ארה"ב. מעבר להשפעתה של השקפת העולם הא-ליברליות של ממשל טראמפ, ייתכן כי גורמים מערכתיים בין-לאומיים משחקים כאן תפקיד - במיוחד בהתחשב בכך שההגמוניה האמריקאית כבר לא בשיאה, ויכולתה של ארה"ב לעצב את העולם בדמותה שלה נתונה יותר ויותר בספק. הדבר אינו אומר, כמובן, תמיכה בכל משטר אוטוריטרי, אלא עיצוב המדיניות לפי האינטרסים החומריים של ארה"ב מול משטרים כאלה. כך יזם טראמפ מלחמת סחר עם סין ונקט בקו תקיף נגד איראן. מצד שני, הישג מרכזי בכהונתו הראשונה היה הסכמי אברהם, שאותם תיווך בין ישראל לבין איחוד האמירויות הערביות ובחריין ב-2020. ממשל טראמפ אף ניסה להגיע להסכם גרעיני ישירות עם הרודן הצפון קוריאני. הניסיון אמנם קרס, אך ראוי לציין שנעשה ניסיון כזה עם מנהיג מסוג זה מלכתחילה. כן היה נראה שמתחוללת התקרבות מסוימת בין טראמפ לפוטין, אם כי לא נרשמה התקדמות מרחיקת לכת ביחסי רוסיה-ארה"ב בקדנציה הראשונה.

מטוס קרב מסוג F-18 ממריא מנושאת המטוסים אייזנהאואר לתקוף יעדים של ארגון החות'ים בתימן בינואר 2024 (U.S. Air Force photo)

למה ניתן לצפות בתקופת כהונתו השנייה של ממשל טראמפ?

ממשל טראמפ עשוי לקיים את הבטחות הבחירות שלו לגבי ירידה בכמות המלחמות תחת נשיאותו, בדרך של קידום "שלום א-ליברלי" בכמה אזורים, כולל ע"י תיאום עם דיקטטורים. בראש ובראשונה עשוי הדבר להתבטא באוקראינה: ממשל טראמפ

פחות מחויב להמשיך ולסייע לאוקראינה הדמוקרטית. מאחר שאוקראינה תלויה מאוד בסיוע אמריקאי ולא נראה כי אירופה מסוגלת ומוכנה להחליף אותה, עמדתו הבדלנית של ממשל טראמפ עשויה לתרום לסיום המלחמה בהסכם פשרה בדרך אליברלית: מדינה דמוקרטית עשויה להידרש לעשות ויתורים טריטוריאליים כואבים מול מעצמה אוטוריטרית חזקה יותר, שנקטה תוקפנות גלויה בהפרה של הנורמה הבין-לאומית של כיבוד שלמותן הטריטוריאלית של כל המדינות וביצעה פשעי מלחמה רבים. המרכיב האליברלי של השלום יתחדד אם ממשל טראמפ לא יהיה מוכן לספק ערבויות ביטחוניות אמינות לאוקראינה או לתמוך בהגשת הבקשה שלה לחברות בנאט"ו. מדיניות כזו עשויה להשאיר מדינות דמוקרטיות אחרות במזרח אירופה פגיעות לתוקפנות רוסית בעתיד. הסדר שלום אליברלי כזה עשוי ליצור גם את התנאים לאזור השפעה רוסי במזרח אירופה, אשר יבלום את המדיניות הליברלית של הרחבת נאט"ו מזרחה כדי לכלול את כל הדמוקרטיות במזרח ובמרכז אירופה בברית המערבית.

במזרח אסיה, שלום אליברלי עשוי להתהוות אם טראמפ לא יהיה מחויב להגן על מדינות דמוקרטיות, כמו הפיליפינים וטאיוואן, ואולי אף על דרום קוריאה ויפן. במקרה כזה, מדינות דמוקרטיות אלו יאלצו לעשות ויתורים כואבים לטובת סין. במידה מסוימת, בדומה לאזור ההשפעה הרוסי במזרח אירופה, עשוי להתהוות אזור השפעה סיני במזרח אסיה. עם זאת, תרחיש כזה פחות סביר מאשר במזרח אירופה, בשל הלוגיקה הריאליסטית של ההתמודדות עם סין - יריב מרכזי של ארה"ב - ובשל נוכחותם בממשל של כמה בכירים בעלי עמדות ניציות ביחס לסין.

במזרח התיכון, ממשל טראמפ עשוי להחזיר את הקו התקיף נגד איראן ובו בזמן לקדם את הרחבת הסכמי אברהם, אשר יכללו את הסכם הנורמליזציה החשוב בין ישראל לערב הסעודית. הסעודים עשויים להסכים לנורמליזציה במנותק מתהליך מדיני בין ישראל לפלסטינים בשל לחצי טראמפ וגם בגלל מתן תגמולים כמו ברית ביטחונית וכור גרעיני אזרחי אשר ימתיקו את העסקה. חופש הפעולה של ישראל לחזק את דריסת הרגל האזורית שלה אף יוגבר בזכות מדיניות תומכת מצד ממשל טראמפ ובזכות ההיחלשות של "ציר ההתנגדות" בהובלת איראן תחת מדיניות ה-"לחץ המרבי" של טראמפ, בנוסף על כישלונות הציר בסוריה ועל כישלונות חזבאללה ואיראן במלחמה נגד ישראל. אולם כאן ממשיך להתקיים החשש, שהבדלנות הטבועה ב"אמריקה תחילה" ובחלקים מתנועת MAGA עלולה להביא להתנתקות אמריקאית מהמזרח התיכון. ייתכן גם שהיגיון ריאליסטי של התמקדות באינדו-פסיפיק בשל היריבות עם סין עלול להביא להפחתת המעורבות האמריקאית באזור - מה שעלול להיות מהלך בלתי-מייצב, במיוחד עם אי-הפתרון של סכסוכים באזור בין אם מול איראן ובין אם מול הפלסטינים ותומכיהם במדינות ערב.

השינוי הצפוי במדיניות החוץ של ארה"ב משקף את השינויים במציאות של חלוקת העוצמה הגלובלית: העידן החד-קוטבי שבו ארה"ב היא הדומיננטית - הסתיים. על

אף שהיא עדיין המעצמה החזקה ביותר בעולם, היא כבר לא ההגמון הבלעדי ועליה לקחת בחשבון את עמדות המעצמות האחרות, במיוחד את האינטרסים של רוסיה ושל סין הסמכותניות. במקום מלחמות ליברליות שמטרתן לעצב את העולם בדמותה הליברלית - בהצלחה מוגבלת ביותר - ארה"ב תחת טראמפ עשויה להתמקד בהשגת רווחים חומריים חד-צדדיים, תוך שאיפה לקדם שלום באזורים שונים, גם אם ייתכן שיהיה זה שלום א-ליברלי.

שלום א-ליברלי מבוסס על מתן עדיפות למניעת מלחמה על פני צדק לאומי (זכות הגדרה עצמית) ואישי (זכויות אדם). ניתן להיזכר בשתי דוגמאות היסטוריות: הראשונה, לאחר החוויה הטראומטית של מלחמות המהפכה הצרפתית ושל מלחמות נפוליאון בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19, שיתפו פעולה חמש מעצמות אירופה הגדולות - תחת "הקונצרט האירופי" - במטרה למנוע את חזרתן של המלחמות בין המעצמות הגדולות. בעוד שהן מנעו מלחמה כזו ביניהן, הן דיכאו יחד את השאיפות הלאומיות והליברליות של אזרחיהן ושל קבוצות לאומיות שונות. הדוגמה ההיסטורית השנייה: במהלך המלחמה הקרה, תחת דו-קוטביות והרתעה גרעינית הדדית ולאחר המחירים הנוראיים של מלחמת העולם ה-2, נאלצה ארה"ב לקבל את אזור השפעה הסובייטי במזרח אירופה (בעוד אירופה המערבית הייתה תחת ההגמוניה האמריקאית), למרות שמוסקבה דיכאה את השאיפות הלאומיות ואת החירות האישית באזור השפעתה. כך לא תמכה ארה"ב בניסיונות למהפכות ליברליות בהונגריה ב-1956 ובצ'כוסלובקיה ב-1968. כיבוד תחום השפעה הזה עזר במניעת מלחמת עולם שלישית על חשבון החופש הלאומי וזכויות הפרט. לאחר סיום המלחמה הקרה, הובילה ארה"ב, תחת הגמוניה ליברלית, את ההתפשטות מזרחה של נאט"ו כדי לכלול את הדמוקרטיות החדשות במזרח אירופה. התפשטות ליברלית זו תרמה למתיחות הגוברת עם רוסיה, ולפי כמה ריאליסטים, הובילה לפלישת רוסיה לאוקראינה בשל חששותיה הביטחוניים בנוגע להתרחבות נאט"ו (אם כי רוב מדינות המערב מאשימות את רוסיה בהתפשטות אימפריאלית).

לסיכום, שלום א-ליברלי מבטא את העדיפות של שלום, או לפחות מניעת מלחמה, על פני צדק וערכים ליברליים מרכזיים כמו הזכות להגדרה עצמית לאומית, קידום דמוקרטיה והגנה על זכויות האדם. כמובן, הימנעות ממלחמה על כל העלויות האנושיות ההרסניות שלה היא דבר חיובי ביותר, אך במקרים רבים שלום כזה עשוי להתקבל על חשבון ערכים ליברליים והומניטריים מרכזיים. במקרים אלו עולה השאלה: האם שלום כזה יהיה יציב וימשך לאורך זמן, או שמא ייצור התנגדות עזה ומניעים משמעותיים לאתגר אותו, כולל באמצעים אלימים?

לאחרונה, הממשל האמריקאי לא שלל את האפשרות להשתמש בכוח צבאי כדי לתפוס את תעלת פנמה או לרכוש את גרינלנד, והוא העלה את הרעיון של שימוש ב"כוח כלכלי" כדי להכריח את קנדה להפוך למדינה ה-51 של ארה"ב. האם הצעות אלו מאתגרות את רעיון "השלום הא-ליברלי"? ככל הנראה, לא. ראשית,

ייתכן כי טראמפ מעורר רעיונות שהוא לא מתכוון לממש בפועל או לפחות לא יקדם באמצעות הפעלת כוח צבאי. אבל גם אם ינסה לממש אותם, רעיונות אלו אינם סותרים בהכרח את מושג אזור השפעה. כל שלושת המקומות הללו יכולים להתאים לתפיסת אזור השפעה אמריקאי בחצי הכדור המערבי, כלומר מימוש דוקטרינת מונרו מהמאה ה־19. הכללת טריטוריות אלו בתוך תחום השפעה כזה לא מאתגרת כמובן את תחום ההשפעה הסיני בים סין הדרומי או את תחום ההשפעה הרוסי בחלקים ממזרח אירופה. דברי ממשל טראמפ עשויים לשמש כאיתות לסין ולרוסיה להימנע מחדירה לחצי הכדור המערבי - ברוח דוקטרינת מונרו - בתמורה לכך שארה"ב תראה רגישות לאינטרסים של יריבותיה בשכונותיהם.

דבר זה עשוי להוביל להסדר שלום, גם אם א־ליברלי ובלתי מוסרי, אשר יפחית את הסיכוי להתלקחות בין מעצמות, לפחות כל עוד הוא נשאר בתוקף. יחד עם זאת, הסדר כזה עשוי לא להחזיק מעמד זמן רב ולפגוע אנושות במעמדה הבין־לאומי של ארה"ב ובמנהיגותה על המערב, ובוודאי יחליש מאוד את "עוצמתה הרכה" (כלומר את כוח המשיכה של המדינה ואת התנהגותה הבין־לאומית). סביר להניח שהוא יאתגר את הנורמה של שלמות טריטוריאלית, ובכך עלול לגרום לתוקפנות של מדינות נוספות כלפי מדינות שכנות, במיוחד מצד הציר הסמכותני של סין, רוסיה, איראן וצפון קוריאה. במילים אחרות, העלויות תהיינה הרבה יותר גבוהות מהתועלות.

ההשלכות על ביטחון ישראל

השלום הא־ליברלי מבטא שניים מההיבטים העיקריים במדיניות ממשל טראמפ כלפי ישראל: הא־ליברליזם מנבא היעדר איכפתיות גבוה לגבי הצד ההומניטרי בפעילות אפשרית של צה"ל ולכן יאפשר חופש פעולה צבאי גבוה לישראל. כאמור, בניגוד לממשל ביידן, ולמעשה לכל הממשלים הקודמים - דמוקרטים ורפובליקנים כאחד - יוצא ממשל טראמפ כנגד עיקרי הסדר העולמי הליברלי. הממשל איננו מקבל את הריסונים שסדר זה מכתוב, ולכן מגלה חוסר רגישות לסוגיות ההומניטריות וגם לחוק הבין־לאומי ולמוסדות בין־לאומיים כמו האו"ם ובית הדין הפלילי הבין־לאומי. מדיניות זאת מנוגדת לזו של ממשל ביידן, שבצד תמיכתו העצומה בישראל במלחמת ה־7 באוקטובר גם הטיל מגבלות מסוימות על אספקת נשק שעלול היה לגרום לאבדות רבות של בלתי־מעורבים. ממשל טראמפ ביטל את התקנה מתקופת ביידן שביקשה להבטיח כי בעלות בריתה של ארה"ב לא ישתמשו בנשק מתוצרת

ארה"ב בניגוד לחוק ההומניטרי הבין־לאומי. (Kelly et al., February 2025). השאיפה לקדם שלום פירושה חוסר התלהבות ממלחמות, בוודאי כאלה שתופסות כותרות; ובעיקר, ארה"ב עשויה להתנגד למהלכים ישראלים שעלולים להסלים למלחמה אזורית, כמו עם איראן למשל, שעלולה לגרום גם את ארה"ב למלחמה כנגד רצונה.

במבט ראשון, עלייתו של ממשל טראמפ משרת טובות לגבי ביטחון ישראל. מבחינת טראמפ וקהל תומכיו - תנועת מאגה (Make America Great Again) - ישראל עומדת בחזית המאבק של מאבק הציוויליזציות הקרוב לליבה של מאגה: הציוויליזציה היהודית-נוצרית מול אחד האויבים הגדולים ביותר שלה: האסלאם הרדיקלי, השיעי והסוני כאחד. יתרה מזאת, המקרה הישראלי שונה מהמקרה של אוקראינה, למשל, בהקשר של מלחמת התרבויות שמאגה עוסקת בה מאוד. אוקראינה מזוהה, בצדק או שלא, עם אירופה הליברלית-פרוגרסיבית, בשעה שישראל מזוהה יותר עם ערכי מאגה: אתנו-לאומיות (מדינה יהודית) בעלת ערכים של מאצ'ואיזם -לוחמנות, והרבה פחות של פמיניזם וווק (כלומר מתן עדיפות לקבוצות מקופחות באופן מסורתי, כמו נשים, טרנסג'נדר וגזעים צבעוניים לא-לבנים). אוקראינה גם נלחמת ברוסיה של פוטיין, כשהאחרונה מייצגת לכאורה ערכים דומים לאלו של מאגה בהקשר מלחמת התרבויות, כלומר התנגדות לטרנסג'נדר ודגש על מאצ'ואיזם ולוחמנות בנוסח פוטיין וכן ערכים "מסורתיים": משפחה, כנסייה ומולדת.

שלום א-ליברלי בעזה? לגבי הפתרון העתידי בעזה בולט מאוד ההיבט הא-ליברלי בכך שטראמפ העלה את נושא פינוי הפלסטינים מהרצועה ויש אף הרואים בכך "ניקוי אתני", גם אם לכאורה זה גם נתיב לשלום, שהרי העדר פלסטינים מהרצועה מבטיח שלא תהיה התנגשות מזוינת ישראלית-פלסטינית - לפחות לא בזירה זאת. עם זאת קיימים ספקות גדולים מאוד לגבי ההיתכנות שלו בהעדר מדינות המעוניינות בקליטת מהגרים רבים - ובמיוחד אם המהלך יתבצע באופן שייתפס ככפוי בצורה כזאת או אחרת. גם אם המהלך לא ימומש, במידה וישראל תהיה מזוהה עם תמיכה במהלך מסוג זה, זה עלול לפגוע מאוד במעמדה ובדימויה הבין-לאומי לטווח הארוך. היעדר לחצים מרסנים על ישראל לגבי פעולותיה הצבאיות והעדר המגבלות ההומניטריות לגבי אספקת נשק והשימושים בו, בניגוד לכל הממשלים הקודמים, מהווים לכאורה יתרון עצום לישראל מבחינת חופש הפעולה הצבאי. עם זאת, במבט עתידי נשאלת השאלה האם חוסר הריסון לא עלול לעלות לישראל באובדן ניכר של תמיכה ציבורית בדעת הקהל העולמית ובסופו של דבר גם בארה"ב, במיוחד בקרב הדור הצעיר - מה שעלול בעתיד להחליש מאוד את התמיכה האמריקאית בישראל שהיא חיונית ביותר לביטחון ישראל.

ארה"ב היא הגורם העיקרי, אם לא היחיד, שיכול למתן את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אם הממשל לא יקדם פתרון מדיני שיהיה מקובל גם על הפלסטינים וגם על ישראל ויבטיח את זכויות וביטחון שני הצדדים, כלומר מעין "שלום ליברלי", זה יבטיח את המשך הסכסוך בעתיד הנראה לעין. זאת איננה התפתחות רצויה מבחינת ביטחון ישראל, גם אם ההנחה המקובלת כעת היא שקשה מאוד - אם לא בלתי אפשרי - לקדם פתרון מדיני שיניח את דעת שני העמים.

שאלה מרכזית מתייחסת לתוכנית הגרעין האיראני, שמהווה את האתגר הביטחוני העיקרי לישראל. גם כאן יכול לבוא לידי ביטוי השלום הא-ליברלי: דגש של ממשל

טראמפ על הגעה להסכם גרעין כדי למנוע מלחמה עם איראן, גם אם ההסכם למעשה יחזק משטר אנטי־ליברלי בעקבות ביטול הסנקציות ופתיחת נתיבי סחר רבים בעבור איראן – שתישאר תחת משטר האיטולות שמפר ברגל גסה זכויות אדם בתוך איראן ומנהל מדיניות תוקפנית באזור.

לגבי סוגיית הסיוע האמריקאי העתידי לאחר תום ההתחייבות הנוכחית, ניתן לכאורה להקיש מהתמיכה הנוכחית בישראל, שתהיה המשכיות בנושא זה והסיוע לא יפחת ויימשך כסדרו. אולם נטייתו של טראמפ – במסגרת הדגש שלו על הבדלנות של "אמריקה תחילה" – היא לא לתת מתנות חינם לזרים ולכן לצמצם כמה שיותר את סיוע החוץ האמריקאי למדינות זרות. על כן קיימים סימני שאלה מסוימים לגבי מידת המחויבות שלו להמשך הסיוע, לפחות בהיקפים הנוכחיים שלו.

כל עוד ממשל טראמפ ממשיך להפגין את אהדתו הבסיסית לישראל, ניתן לצפות שהקשר הקרוב האמריקאי-ישראלי ימשיך להיות מוקד משיכה לישראל בעבור מדינות ערב. עם זאת תחת הריאל-פוליטיק של השלום הא־ליברלי ביחס לאיראן (הסכם גרעין ולא פעולה צבאית) וסעודיה (נורמליזציה עם ישראל) גם בלי קידום הנושא הפלסטיני, קרוב לוודאי שקשר ישראלי קרוב עם הממשל וקידום מהלכים אלו, יחזק מאוד גם את יחסי ישראל עם מדינות ערב. זאת על אף שהעדר הריסונים מצד הממשל לגבי הפעולות הצבאיות הישראליות, הקידום האפשרי של עזיבת האוכלוסייה הפלסטינית, אי־קידום פתרון מדיני ואולי מתן מרחב פעולה ללא הגבלות מצד הממשל האמריקאי לישראל ביחס לפלסטינים – עלולים לשמש כנטל על יחסי ארצות ערב עם ישראל.

כך עשוי להיווצר שלום א־ליברלי במזה"ת, כלומר שלום שלא יהיה מבוסס על קידום זכויות אדם ועל זכויות לאומיות ודמוקרטיה אלא על מניעת מלחמות בין משטרים, שלפחות ברובם המכריע איננם דמוקרטיים. תנאי הכרחי ליציבותו של שלום כזה הוא המשך מטריית ביטחון אמריקאית לאזור, כמו שהתקיימה בעשורים האחרונים (ובאה לידי ביטוי בין השאר מול התקפות הטילים האיראניות על ישראל באפריל ובאוקטובר 2024).

רשימת המקורות

- מילר, בנימין (מרץ 2025). "מלחמת ה-7 באוקטובר והסדר העולמי". **עזכרן אסטרטגי**, כרך 28, גיליון 1, עמודים 3-13.
- Kelly, Meg et al. (February 24, 2025). "Trump repeals Biden directive linking U.S. arms to human rights: Rescission of the order, imposed as Biden struggled with the civilian toll caused by Israel's war in Gaza, comes as the new administration puts its mark on U.S. foreign policy". *Washington Post*.
- Miller, Benjamin & Rubinovitz, Ziv (2020). *Grand Strategy from Truman to Trump*, The University of Chicago Press.
- Renshon, Stanley A. & Suedfeld, Peter (2024). *The Trump and Harris Doctrines*, Springer Publishing.

שער שני

אתגרי צה"ל בבניין ובהפעלת הכוח

צה"ל לאחר "חרבות ברזל" משמעויות לבניין הכוח בתקופה של אי־ודאות לגבי תרחיש המלחמה העתידית והאויב המרכזי

תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל ואלוף (מיל') מוטי ברוך¹

המאמר דן בהכוונת בניין הכוח של צה"ל במצב הנוכחי. הוא טוען כי בשל אי־הוודאות הרבה בנוגע לתרחיש מלחמה עתידית ולהגדרת האויב העיקרי שמולו נבנה כוחו של צה"ל, יש סכנה של מיקוד יתר בתרחיש שנתפס לכאורה הברור ביותר - איראן. במאמר מוצגת התקופה שלפני מלחמת לבנון השנייה, בה שררה אי־ודאות בהקשר הכוונת בניין הכוח, תוך מיקודו בלחימה ב"מעגל פנימי", והבעיות נבעו מכך. בהמשך נדונות המלצות ועדת נגל למיקוד בניין הכוח במלחמה רחבת היקף מול איראן. בסיום נמליץ כי תרחיש הייחוס לבניין הכוח של צה"ל במעגל ראשון יהיה מרחיב יותר, ויכלול, לצורך ההמחשה, את כיבוש לבנון והכרעת חזבאללה, גם אם כיום הדבר אינו נראה הכרחי.

מבוא - הבעיה

במלחמת "חרבות ברזל" הוכח הצורך בהחזקת יכולת לחימה יבשתית רחבת היקף לאחר שנים של דיון צבאי־ביטחוני בנושא. במהלך המלחמה נכבשה עזה, והפעילות בה בשנים הקרובות צפויה להיות שילוב של פעולות הגנתיות והתקפיות; בלבנון הובס חזבאללה תוך פעולה אווירית נרחבת ופעולה התקפית מוגבלת של כוחות היבשה, שעוברים כעת לפעילות הגנתית; בסוריה הפעילות היבשתית היא הגנתית, אך נעשית בחלקה מעבר לגבול. אומנם צבא סוריה התפרק, אך לא ברור מה יתפתח במקומו. בראייה לעתיד, למרות הצלחת הפעולה בכיבוש שטח, בהשמדת אויב ותשתיות אויב בעזה ובהשמדת תשתיות אויב במרחב הגבול בלבנון, לא ברור מהו התרחיש שינחה את בניין כוחות היבשה לעתיד. בזירה האווירית אפשר לזהות חלקית חוסר בהירות דומה, שכן "בנקי המטרות" של עזה, של לבנון ושל סוריה

¹ תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל, ראש תחום מחקר במרכז דדו; אלוף (מיל') מוטי ברוך, לשעבר מפקד הגיס המטכלי ומפקד פיקוד האימונים ההכשרות.

נתקפו בהצלחה, וכעת לא ברור למשל, מהי כמות החימושים הנדרשת. לפי דו"ח "ועדת נגל" מדצמבר 2024, החיל נדרש להתמקד בפעולות באיראן (נגל, 2024), אולם זהו מתווה חלקי ביותר לבניין הכוח, שחסרים בו מרכיבים רבים למלחמה במעגל ראשון. הטיית יתר של בניין כוח למעגל שלישי, שעלולה להתברר בעתיד כלא נחוצה או כלא ורסטילית, עשויה לפגוע בבניין הכוח למעגל ראשון.

בצה"ל נהוג שהנחיה מדינית – גם אם היא עמומה או פרשנות של אנשי הצבא – מכוונת את התוכניות המבצעיות ומשפיעה במידה רבה גם על תהליכי בניין הכוח. השפעה זו ניכרת בעיקר בתחומי האימונים, החלפים והמלאים. דוגמה לכך היא טווחי הפעולה של כוחות היבשה בלבנון – במלחמת לבנון הראשונה התוכניות כללו טווח פעולה של כמאה ק"מ, ואילו במלחמת לבנון השנייה ובמלחמת חרבות ברזל הטווח עמד על כעשרה ק"מ בלבד. לתוכניות האלה יש השלכות רבות על יכולות הלוגיסטיקה (הכוללות: אמצעים, ניווד והיקף כוחות המגינים על הצירים), הרפואה, התקשוב, הפו"ש ועוד. גם בחיל האוויר לטווחי הפעולה יש השפעות רבות על בניין הכוח, כמו בתחום התדלוק האווירי. דוגמה שנייה היא כמות הזירות שבהן נדרש צה"ל לתקוף בריזמנית, עם דגש על לחימה ביבשה. לפני הסכם השלום עם מצרים נערך צה"ל ותכנן להילחם לפחות בשתי חזיתות יבשתיות נפרדות ורחוקות זו מזו – סיני ורמת הגולן. ההיערכות הזו השפיעה משמעותית על היקף סד"כ (סדר כוחות) היבשה, על פריסתו ועל מלאיו. הצורך של חיל האוויר להתמודד במקביל מול שני חילות אוויר הרחיב בדומה לכך את בניין הכוח ואת התוכניות.

יש אמירה כי "צה"ל יודע מי הם אויביו והיכן יילחם", ולכן לכאורה, אפשרי ונכון שהתוכניות האופרטיביות, המבוססות על היכרות מעמיקה עם האויבים ועם הגאוגרפיה של זירות הלחימה, יכוונו את בניין הכוח. צה"ל מציג את תוכניותיו המבצעיות ואת תוכניות בניין הכוח שלו לדרג המדיני, כך שלכאורה יש הבנה משותפת בין מדרגית בנוגע לדרישות מצה"ל במלחמה עתידית ולהתאמת המשאבים שהדרג המדיני מקצה לכך (תקציב, כוח אדם ועוד).

הבעיה היא שההיסטוריה מלמדת כי המציאות שונה מהחזוי מראש, לעיתים בפער גדול. הדרג המדיני מטיל על צה"ל לבצע פעולות בהתאם למציאות, גם כאשר הן חורגות משמעותית מהתוכניות האופרטיביות שהוכנו לפני העימות ומבניין הכוח שנועד לאפשר את מימושו. דוגמה לכך היא כיבוש הערים הפלסטיניות באיו"ש במסגרת מבצע "חומת מגן" (2002) לאחר תקופה של תהליך הסכמי. בתקופה זו התמקדו כוחות היבשה הסדירים בבט"ש (ביטחון שוטף) נגד טרור, הפסיקו להתאמן בתרגילים משולבים וכמעט איבדו את יכולתם להילחם בקרב משולב (פינקל, יוני 2022). דוגמה נוספת היא פעולה רחבה בדרום לבנון במלחמת לבנון השנייה (2006). הפעולה נערכה למרות התפיסה של "לתת לרקטות להחליד", שבשלה לא היו לצה"ל תוכניות מוסכמות לפעולה יבשתית או מטרות לתקיפת חיל האוויר (פינקל, אפריל 2022). כיבוש עזה במלחמת "חרבות ברזל" הוא דוגמה נוספת, כי הוא בוצע

לאחר כמעט שני עשורים של מבצעים מוגבלים, שבהם כמעט לא הופעלו כוחות יבשה בפעילות התקפית. בהתאם לתפיסת המבצעים המוגבלים, תוכניות הפעולה היבשתיות הלכו והצטמצמו. בפועל התקיימה לחימה רצופה של כמה אוגדות יותר משנה, למרות שהצבא נבנה מתוך הנחה שהשלב העצים במלחמה יימשך מספר שבועות בלבד.

כוחות צה"ל בקרב במארון א-ראס במהלך מלחמת לבנון השנייה. בשנים שלפני מלחמת לבנון השנייה, אי וודאות באשר לתרחיש היחוס לבניין הכוח, הביאה להטיה לתרחיש המייד - לחימה בטרור (דובר צה"ל)

הסכנה שעליה מתריע המאמר היא, שבשל הקושי להגדיר את השתנות חזבאללה - תפיסת הלחימה העדכנית שלו לאחר הפגיעה ביכולותיו, שיקומו הפיזי והתמיכה האיראנית בו - ובשל המצב בסוריה ואולי אף בעזה, יהפכו תוכניות צה"ל לזירות אלה, למרות שזהו אינו המצב כעת, מוגבלות במהותן. דו"ח ועדת נגל המוצג בהמשך מצביע על כך במפורש, והוא תמרור אזהרה לעתיד. באופן פרדוקסלי, שלא כתובנה העקרונית בדבר החיזוק והשימור של יכולת תמרון רחב היקף ובמשך ארוך, ייתכן שבניין כוחות היבשה בהיבטים כמו כשירות התמרון לעומק, פעולה בעומק ולחימה ממושכת בשטחים נרחבים, ייחלש עוד יותר. בתחום האוויר, הסכנה היא במיקוד יתר במעגלים רחוקים עם מאפייניהם היחודיים, תוך צמצום יכולת התקיפה במעגל ראשון והאפשרות לסייע לכוחות היבשה המתמרנים. חיל האוויר הוא גוף משימתי מאוד, ומיקוד כזה עלול ליצור הטיה ברורה ומיידית עבורו, כי המשימה כזרוע אסטרטגית נתפסת כמימוש מיטבי של יעוד החיל, בעוד שתחזוקת ההכשרות והאימונים של שיתוף הפעולה אוויר-יבשה יקרה וסיזיפית (למרות הצלחתו

במלחמה). גם אמ"ן, בעל יכולת ההתאמה המהירה יחסית, עשוי למקד את משאבי האיסוף והמחקר במעגל שלישי תוך הזנחת מחקר לבניין "בנקי מטרות" חדשים למעגל ראשון עבור חיל האוויר ועבור תמרון יבשתי.

איננו טוענים שבניין כוח לתרחיש של מלחמה קונבנציונלית מול איראן אינו נדרש. עם זאת, לדעתנו אסור שתיווצר הטיה מוגזמת לתרחיש האיראני רק בשל המצב הזמני, שבו הוא האיום היחיד הברור (אם כי המענה לו אינו בהכרח ברור), בשונה משאר האיומים שאינם ברורים כי הם בתהליכי שינוי. מחירה של הטיה כזאת עלולים להתברר רק בהמשך, כשיתברר אופיים של איומים אחרים. בהמשך נציג מקרה מבחן מההיסטוריה של צה"ל, ננתח את הכוונת דו"ח ועדת נגל לבניין הכוח, ונסיים בהמלצות.

מקרה מבחן - "איבוד הכיוון" בצה"ל מאמצע שנות התשעים עד מלחמת לבנון השנייה, ההטיה

"למעגל הפנימי" והשלכותיה הקשות על בניין הכוח היבשתי ועל סיוע אווירי ליבשה

תרחיש הייחוס של צה"ל לבניין הכוח בכלל התחומים היה עד הסכם השלום עם מצרים בסוף שנות השבעים, תרחיש של מלחמה רב-זירתית מול מצרים כאויב הייחוס הראשי ומול חזית מזרחית הכוללת את סוריה וירדן עם חיל משלוח עיראקי כאויבים משניים. התוכניות לתרחיש זה כללו דרך קבע מצבים אפשריים של פרוץ מלחמה ביוזמת האויב או ביוזמת ישראל, הגנה אם תידרש ומתקפה לתוך שטח האויב בשתי זירות בהדרגה או במקביל. משמעות המתקפה לחיל האוויר היו צורך בפגיעה בשני חילות אוויר או יותר, השגת עליונות אווירית וסיוע למתקפה יבשתית להשמדת עיקר סד"כ האויב ולכיבוש שטח כקלף מיקוח מדיני.

מסוף שנות השבעים ועד אמצע שנות התשעים עבר התרחיש המרכזי מהזירה הדרומית לזירה המזרחית. התרחיש כלל התקפה משולבת ומפתיעה של צבאות סוריה וירדן עם חיל משלוח עיראקי גדול שינוע ממערב לעיראק אם לא עבר לירדן עוד קודם. בהתאם לתרחיש זה, נבנה והותאם סד"כ יבשתי ואווירי שיוכל להתמודד עימו.

באמצע שנות התשעים, לאחר התמוטטות ברית המועצות, הייתה ההערכה שהיכולת של סוריה לצאת למלחמה פחותה. התפתחות זו, נוסף לפגיעה בצבא עיראק במלחמת המפרץ (1991) ולהסכם השלום עם ירדן (1994), הורידה את תרחיש הזירה המזרחית מסדר היום. למרות היחלשותה של סוריה, היא נשארה מגדירת איום הייחוס. נפילת עיראק ב-2003 והשהייה האמריקאית בה יצרו מציאות ביטחונית נוחה עוד יותר לישראל. מצב זה, עם האינתיפאדה השנייה באיו"ש ועם פעילות הבט"ש ברצועת הביטחון בלבנון (עד שנת 2000), הביא לתפיסה ש"תם עידן המלחמות הגדולות". עקב כך הפכו תוכניות הפעולה היבשתית בסוריה ובלבנון מצומצמות יותר ויותר, סד"כ היבשה צומצם וכך גם כשירותו. במקביל, בשנת 2000 בוטל בצה"ל הסיוע האווירי של מטוסי קרב לכוחות היבשה, מכיוון שהוא לא נדרש

בלחימה בטרור באיו"ש ובאזור חבל עזה והיה יקר לתחזוקה. ביטוי מובהק למגמה זו מופיע מסמך אסטרטגיית צה"ל 2006 שקבע כי "נגמרו מלחמות התמרון" (אמ"ץ-תוה"ד, 2006, עמ' 44).² המסמך נגנו לאחר מלחמת לבנון השנייה.

הקושי בהכוונת בניין הכוח בעשור זה הייתה מבוססת על ארבע "רגליים": הראשונה צוינה לעיל, והתמקדה בסוריה כאויב המרכזי, שמלחמה עימה הייתה התרחיש המרכזי שהנחה את בניין הכוח הבסיסי של צה"ל [כולל סד"כ, היקף הרק"ם (רכבי קרב משוריין), המטוסים, החימושים והמלאים], למרות שיכולותיה הצבאיות היו בדעיכה. תוכניות המלחמה בזירה זו הפכו ללחימה מנגד, שכונתה במסמך אסטרטגיית צה"ל משנת 2002 "מגננה התקפית" (אמ"ץ-תוה"ד, 2002, עמ' 80) - לחימה באמצעות חימושים מדויקים יבשתיים כמו טילי תמוז (שהוכנסו לשימוש מאמצע שנות השמונים) וחימושים מדויקים אוויריים כמו כטמ"מ זיק (מאמצע שנות התשעים). פעולה יבשתית נתפסה כאפשרות ולא כהכרח, ובהתאם לכך צומצמו התוכניות האופרטיביות. צה"ל קבע כי מערך המילואים אינו נדרש בפועל, ותחת הכותרת "מרכזיות (ולעיתים בלעדיות) הצבא הסדיר" נכתב "על הכוח הסדיר מוטל לממש כמעט בעצמו את ההישגים הנדרשים" (אמ"ץ-תוה"ד, 2006, עמ' 123). לבנון נתפסה כזירת עימות של בט"ש, ולא הוכנו עבורה תוכניות מלחמה משמעותיות.

הרגל השנייה היא התפתחות ההמשגה בנושא "קשת עימותים" - החל מעימות מוגבל (שכונה גם עימות נמוך עצימות - ענ"א) באיו"ש, שהיה בשיאו בעת כתיבת התפיסה, דרך "מלחמה כוללת" בעימות גבוה-עצימות (עג"ע), שנחשב פחות רלוונטי, וכלה בלחימה במעגל שלישי מול איום הגרעין האיראני, שעמד על סדר היום, וקיבל דחיפה בעקבות הצהרותיו של נשיא איראן אחמדינג'אד ב-2005 (שם), לאורך כל המסמך). צה"ל התקשה לתעדף בין שלושת דפוסי האיום ביחס לתרחיש הקלסי של מלחמה כוללת מול צבאות, שהיה עד אז התרחיש היחיד בפועל. מצב זה הוביל לדיון ראשון מסוגו בצה"ל, על בניין כוח "מבוסס יכולות גנריות" בשונה מ"בניין כוח מבוסס תרחישים" (תרחישי מלחמה) שהיה נהוג עד אז. מסמך תפיסת ההפעלה המטכ"לית משנת 2006, המסמן את סוף התקופה, כמעט אינו עוסק בתרחישי מלחמה או בהישגים הנדרשים מצה"ל בזירות השונות. זאת בשונה מקודמו משנת 2002, שפירט את ההישגים הנדרשים מול כל אויב ובכל זירה. במסמך מ-2006 נכתב, כי עד כה תכנן צה"ל בעיקר לפי תרחישים, ואילו "תכנון לפי יכולות אימצו בעיקר צבאות רב-זירתיים, שמספר התרחישים הרלוונטיים שלהם היה גדול ומקשה למקד את התכנון" (שם, עמ' 152). המענה לריבוי התרחישים שמולם עמד צה"ל

² ראו שם: "היכולות הצבאיות המתקדמות מייצרות מגמה קבועה של שינוי משקל הכובד מתמרון קרקעי נרחב לאש מדויקת, לשליטה מנגד, לפשיטות קרקעיות מוגבלות. כל אלה מאפשרים השגת הכרעה מבלי להידרש לתמרונים רחבים ועמוקים לשם כיבוש נרחב של שטח אויב. נוכחות קרקעית מתמשכת בשטח האויב מהווה נטל גובר לאורך זמן, משרתת את המרכיבים האסימטריים של היריב תוך היגררות למלחמת גרילה, לניהול אוכלוסייה אזרחית כבושה ותורמת למערכה עוקבת עם יתרונות ליריב".

באותה עת, כלל שילוב של תכנון לפי יכולות ולפי תרחישים (שם, עמ' 154). בפועל, הדיון במסמך התפיסה התמקד בעולם מושגים חדש וכללי מאוד, כמו "יכולות אב", "יכולות ליבה" ו"יכולות תחומיות", מבלי לציין תרחישים מוגדרים והישגים נדרשים בזירות השונות (שם, עמ' 149-164). ההתייחסות הכללית הזו משקפת גם היא את בעיית הגדרת התרחיש המבצעי המכווין את בניין הכוח.

הרגל השלישית התבטאה בכך, שמסוף שנות התשעים ועד 2006 מיקד צה"ל את בניין כוחות היבשה בלחימה בטרור כתרחיש ייחוס מרכזי. תרחיש זה החליף בהדרגה את תרחיש המלחמה מול צבאות, בעיקר בתחומים של הכשרות ואימונים (חטיבה, אוגדה וקרב משולב) ושל ארגון יחידות (תוך צמצום היקף יחידות השריון והארטילריה, המלאים והחלפים). דפוס בניין כוח זה היה ההפך מההגדרה של "רב-תכליתי", כפי שהתברר במלחמת לבנון השנייה. כך אוחדו הפלוגות החטיבתיות בחטיבות החי"ר לכדי גדס"ר (גדודי סיור), כדי ליצור באיו"ש גזרות גדודיות נוחות יותר לשליטה; הוקמו גדודי ה-90 לאיו"ש - הפעם הראשונה שבה צה"ל הקים סדרת גדודים קרביים ייעודיים לתרחיש שאינו מלחמה; נעשו ניסויים להפיכת הגדס"רים ליחידות טקטיות לעימות מוגבל (יט"ע); גדודי איסוף קרבי עברו הסבה לגדודי תצפיות ניחים ברובם; לוחמי שריון ותותחנים עסקו בעיקר בפעילות רגלית ואיבדו את כשירותם המקצועית; ופסקו קורסי מפקדי חטיבות ומפקדי אוגדות (פינקל, 2013, 98-113). המיקוד הזה תרם לאפקטיביות של צה"ל באיו"ש תחילת שנות ה-2000, עד מבצע "חומת מגן", אך היו לו מחירים כבדים בפרוץ מלחמת לבנון השנייה.

הרגל הרביעית נוגעת למצב הכלכלי שחייב צמצום בהוצאות הביטחון והביא להקטנה משמעותית בסד"כ, שנראה באותה עת הרבה פחות חשוב מבעבר - צמצום מפקדות אוגדה, גיס ובעיקר חטיבות שריון וארטילריה.

סכנת ההטיה ל"מעגל שלישי" כפי שבאה לידי ביטוי בדו"ח ועדת נגל - 2024

פסקה זו עוסקת בשני היבטים. הראשון הוא אי-הוודאות הרבה שבה מצוי צה"ל כעת בבואו להגדיר את תרחיש הייחוס לבניין הכוח, בדגש על חימושים, מלאים וכשירות הכוחות. השני הוא סדר העדיפות שמציעה ועדת נגל והשלכותיו, אם יתקבל, על יכולת הפעולה במעגל ראשון.

הדו"ח הבלתי מסווג של "הוועדה לבחינת תקציב מערכת הביטחון ובניין הכוח בראשות תא"ל (מיל) פרופסור יעקב נגל" (ועדת נגל) מציג ניתוח של הסביבה האסטרטגית הנוכחית. הניתוח מזהה את איראן כאיום המרכזי על ישראל, לא רק בשל תחום הגרעין, אלא גם בשל יכולות האש (ישירות ובאמצעות שלוחים) מהסוג שהפגינה במלחמת חרבות ברזל. לפי הוועדה "המצב שנוצר בעזה, בסוריה ובלבנון יאפשר כנראה לצה"ל לבנות מדיניות לחימה פחות אינטנסיבית, בתוספת מב"ם רציף במרחב ענק" (נגל, 2024, עמ' 22). הוועדה קבעה שהפער המרכזי ביכולת של

צה"ל הוא מול איראן (ביחס לדפוס הפעולה שקבעה כי נדרש מולה - ראו מטה), תוך הנחה, מקילה מאוד לדעתנו, המשתמעת מתוך הכתוב, שבעשור הקרוב בו עוסק המסמך לא צפויה מלחמה רחבת היקף בלבנון. מהדו"ח משתמע, שחזבאללה שהוכה קשות במלחמה, אך מחזיק עדיין בכמויות גדולות של סד"כ ואמל"ח, לא יתאושש בשנים הקרובות עד כדי פתיחה במלחמה נגד ישראל. זאת גם לא בגישה שאפיינה אותו אחרי מלחמת לבנון השנייה של "ניצחון באי-הפסד": מלחמת התשה נגד העורף הישראלי ממערכי האש שנותרו מצפון לליטיני והגנה תוך גביית מחיר מכוחות ישראלים שיתקפו בלבנון. הביקורת הראשונה שלנו נוגעת לפתרון המהיר שהוועדה הציעה לאבחון המצב, בעוד אי-הוודאות עדיין רבה: חזבאללה בעצמו מחשב את צעדיו בלבנון, לא ברור מה יהיה בעתיד מצבה של מדינת ירדן, מהלכיה של תורכיה, ומהלכיה של איראן עם כניסת טראמפ לבית הלבן עדיין אינם ידועים. לסיכום, הוועדה דנה בקצרה באי-הוודאות הרבה, שניתן לכנותה כעת כ"שבר בהיסטוריה" של המזרח התיכון והגיעה למסקנות, שהן הבסיס להמלצותיה.

החלק השני של ביקורתנו עוסק בסדר עדיפות ברור שאותו הציגה הוועדה (נוסף לצורכי כוח האדם, חיזוק עצמאות החימוש והעליונות הטכנולוגית): "חיזוק משמעותי של המוכנות לתקיפה במעגל שלישי; חיזוק ההגנה בגבולות; חיזוק יכולת הגנ"א [הגנה אווירית] רב-שכבתית; חיזוק היציבה היבשתית ויכולת התמרון הרב-ממדי, לצד שיקום וחזרה לכשירות" (שם, עמ' 5-7). על רקע האמור, הוועדה מציעה שאחרי התוספות התקציביות המפורטות בדו"ח, יחולק תקציב הביטחון באופן הבא: 29% לתקיפה במעגל"ש (מעגל שלישי), 20% להגנ"א, 6% להגנת גבולות (בעיקר למכשולים ולגדרות); 19% לתמרון, מלאים וכשירות (שם, עמ' 55). נציין רק שלאור המלצות הוועדה לבניין יכולת מול איראן נדרשת "היערכות לניהול מערכה קונבנציונלית רב-זירתית מתמשכת ורציפה [...] בניית יכולות שיאפשרו פגיעה עוצמתית ומדויקת במרכיבי ליבה וכובד של מערכי האויב ומגוון רחב כולל חימושים בתפוצה רחבה" (שם, עמ' 30-31). ייתכן שניתן לזהות כאן החלה של הגיונות הכרעה צבאית, המתאימים למעגל ראשון מול אויבים קרובים וחלשים יחסית, לתרחיש של מלחמה במעגל שלישי מול מדינה בת תשעים מיליון תושבים במרחק של יותר מ-1500 ק"מ, שבירתה ספגה מאות טק"ק (טילי קרקע-קרקע) במלחמת איראן-עיראק. אולם זהו נושא לדיון אחר.

הדו"ח מתייחס מעט מאוד ליכולת הנדרשת מפעולה יבשתית, והוא נעדר לחלוטין דיון על כיבוש שטח והחזקתו כמרחב אבטחה וכקלף מיקוח אסטרטגי במסגרת הסדרי ביטחון, כפי המתרחש כעת בעזה, בלבנון ובסוריה. הדיון המפורט ביותר בנוגע להישגים הנדרשים מכוחות היבשה, נסמך על התובנה שצוינה מעלה לגבי המשכיות חולשת החזבאללה, ומופיע בהקשר של נושא ההגנה בגבולות. עם זאת, גם שם תפקידם של כוחות היבשה אינו מצוין תמיד במפורש: תפיסת "עומק קדומני", שעל פיה צה"ל יחזיק רצועות ביטחון של 2-3 ק"מ, יבצע פעולות ממוקדות לסיכול

תשתיות התבצרות ושיגור עד לטווח של עשרה קילומטרים, ויפעל ב"אזורים עמוקים יותר שיחייבו פעילות המושתתת בעיקרה על יחידות מיוחדות ופעילות אווירית מוכוונת מודיעין" (שם, עמ' 26). עוד נכתב, כי חציו הראשון של התר"ש (תוכנית רב-שנתית) יוקדש לשיקום יכולת התמרון (חלפים, מלאים ואחזקת רק"ם), ואילו הרחבת היכולת תבוצע רק בחציו השני (שם, עמ' 7-8).

המתח במשאבים בין הצורך לחזק את יכולת התקיפה במעג"ש לבין הצורך ביכולת תמרון משמעותית, מתבטא בפסקאות שונות לאורך הדו"ח הכוללות סתירה פנימית: "שילוב יכולות אוויר, מודיעין ואש בתמרון באופן המוצלח, כפי שהוא בא לידי ביטוי במערכה הנוכחית, זקוק להעמקה ולשיפור לאור העובדה שמרכיבים אלו שתמכו בתמרון, יצטרכו לפנות הרבה יותר קשב, הן בבניין כוח והן בהפעלתו, למערכה מול איראן שאנחנו כבר בעיצומה" (שם, עמ' 26).

ובהמשך: "נראה שהדרך היחידה שתאפשר לצה"ל לשחרר משאבים מטכ"ליים למשימות במעגלים רחוקים, היא להפחית באופן דרמטי את התלות בהם במעגל הראשון, ולאפשר בניין כוח מתמך אוטונומי [...] שיוכו הזרועי של הכוח המתמך הוא אומנם ביבשה, אך הרכיבים שכבר ראינו את הטמעתם במלחמה הזאת, ושאינם בעלי שיוך זרוע יבשתי מובהק, יחייבו שילוב בין זרועי ובין חיילי הדוק בבניינו ובהפעלתו של הכוח המתמך" (שם). על פי הצעת הוועדה, הגברת תחומי העצמאות של צבא היבשה תיעשה באמצעות שיפור הדיגיטציה שלו, פיתוח חיל טילים משמעותי ומרכיבים נוספים, שלא ברור כיצד הם יכסו על פערים במודיעין ובאש אווירית שיתועדפו למעגל שלישי.

הסכנה במקרה זה דומה לזו ששררה בשנות התשעים, אך מסיבה שונה. היעדרו לכאורה של איום משמעותי במעגל ראשון לצד איום ברור ממעג"ש יטה את בניין הכוח למעג"ש ולהגנת הגבולות, מאחר שקל להגדיר ולאפיין אותם. כפי שבשנות התשעים היעדרו לכאורה של איום במעגל ראשון לצד איום ברור ממעגל פנימי באיו"ש היטה את בניין הכוח אליו.

כוחות צה"ל בחא'ן יונס במהלך מלחמת "חרבות ברזל". הסכנה כעת היא שעקב אי הוודאות לגבי תרחיש המלחמה העתידית והאויב המרכזי, תתפתח הטיה לתרחיש המידי - איראן, (צילום: דובר צה"ל).

מבט לעתיד

"שובה" של תופעת המלחמה בקיץ 2006 עם פרוץ מלחמת לבנון השנייה, "אחזר" החלטות מוטות בניין כוח לבט"ש, כמו עצירת החלטות של סגירת סד"כ והקמה מחדש של מפקדות גיס. תרחיש הייחוס המרכזי של צה"ל בכל ממדי הלחימה הפך מאותה עת להיות חזבאללה, ובניין הכוח הוכווון בהתאם לתוכניות המלחמה נגדו. כך גם ההפך - היכולות הגבילו את היקף הפעולה האפשרית, תוך שכנוע עצמי כי האפשרי הוא גם המספיק והנכון. יש לציין, כי האיום של התקפת רצואן על

יישובים בגבול מיקד את כוחות היבשה בהגנה וצמצם עוד יותר את הכוח הזמין להתקפה בשלבי המלחמה הראשונים.

כאמור, לפי דו"ח ועדת נגל, תרחיש של מלחמה רחבת היקף בלבנון ירד לכאורה מסדר היום של התר"ש, מאחר שיכולת רצ'ואן לתקוף את קו גבול הצפון נוטרלה, "בנקי המטרות" הותקפו וחזבאללה נפגע קשות בכל מערכיו ודרגיו. העדיפות הראשונה ניתנת לפעולה במעגל שלישי, ונשאלת השאלה: מה הוא, אם כן, התרחיש המכוון את בניין הכוח של צה"ל במעגל ראשון בהתבוננות על חמש עד עשר השנים הבאות?

על רקע תיאור הבעיה והלמידה ממקרה המבחן, הצעתנו הראשונה היא "להתנתק" מההווה ולהגדיר הגדרה כללית, שלפיה לצה"ל דרושה "יכולת אב" של "תמרון למרחק מאה ק"מ (=לביירות ובקעא) בהיקף של 4-5 אוגדות", ויתכן שמרחבים דומים בזירות אחרות. הגדרה זו תכווין את היקף הסד"כ העיקרי ביבשה ואת איכותו (טנקים, נגמ"שים, אמצעי אש וכדומה). לקביעה כזו, שצה"ל נדרש להביא לאישור הדרג המדיני, יש משמעות ניכרות, כמו העובדה, שכדי לכבוש שטחים רחבי היקף צריך להישען על לחימה ממוכנת-משורינת ולא על פעולה שעיקרה רגלית היוצאת מקו הגבול, כפי שנעשה במבצע "חיצו הצפון".

ייצורם של טנקי מרכבה סימן 3 החל ב-1990 והסתיים ב-2003, עם תחילת ייצור טנקי מרכבה סימן 4. העובדה שעיקר מערך המילואים משתמש בהם, והצורך לשדרגם במגוון היבטים, מעידה על המשמעות הרבה שתהיה להגדרת "כושר תמרון למרחק 100 ק"מ...". העלות הנדרשת לכך עצומה, וכך גם בהקשר נגמ"ש הנמר, שבקושי נכנס למערך המילואים. אין מדובר בהרחבת צבא היבשה (מעבר לחטיבות ההגנה המרחבית של אוגדת דוד, שנועדו לשחרר כוחות איכותיים לפעילות התקפית ושעלותן מצומצמת, ולהגדלת סד"כ חי"ר סדיר לצורכי פעילות בט"ש לצמצום נטל המילואים). משום כך אין בסיס לדאגותיו של פרופסור אורי בר-יוסף מהרחבה בלתי מבוקרת של הצבא (כפי שלדבריו התרחשה אחרי מלחמת יום הכיפורים). בר-יוסף המליץ על "הפיכת סדר הכוחות הקיים של צה"ל לאיכותי, מקצועי ומוכן יותר לאתגרי שדה הקרב העתידי" (בר-יוסף, 2025). בהנחה שטנקי מרכבה סימן 4 ונגמ"שי נמר עם מערכות הגנה פעילה, שדרוג טנקי מרכבה סימן 3, קישוריות דיגיטלית לשאר הכוחות וכדומה, הם חלק מעניין האיכות, הרי שגם בלי הרחבת הסד"כ בטנק אחד ובלוחם חי"ר אחד נדרשת השקעה אדירה בכוחות היבשה.

הגדרת "יכולת אב" מהסוג שתואר, תסייע גם להכחיד את הדפוס החוזר של הנכונות להתעלם מחוסר מוכנות של עוצבות מילואים. אסור להשלים עם מצב שבו לחלק ניכר מהן אין משאיות ונגמ"שים, וכוח האש העצמאי שלהן מצומצם (מרגמות ונשק מסייע גדודי אחר). הגדרה כללית כזו תתאים גם להתמודדות עם תפניות אסטרטגיות, כמו נפילת ירדן בידי קיצונים סונים או חזרת מצרים לשלטון האחים המוסלמים, במצב שבו צה"ל יידרש להגן על הגבול מתוך שטח מדינות אלו.

להגדרה כזו יש גם השפעות מיידיות יותר, שאפשר לכנותן בניין כוח "קצר טווח". מערך המילואים יידרש לשמור על כשירותו כמו המערך הסדיר, אלא אם מישוהו יטען כי המלחמה הוכיחה שאפשר לשפר גם כשירות נמוכה תוך זמן קצר לפני יציאה לתמרון, ויחליט שזהו מנגנון אפשרי גם לעתיד. תרגילי חטיבה ואוגדה (גם אם שלדיים בעת הקרובה עקב פריסת הכוחות בגבולות ובאיו"ש) יידרשו להשתרע על פני טווחי תנועה של עשרות קילומטרים מקו הגבול ולהיפרד (unlearning) מהרגלים שנרכשו בלחימה בעזה ובלבנון, כמו הסתמכות על מענה רפואי של פינוי "בשעת הזהב" לבתי חולים, תוך חזרה לכשירות של תרגול פריסת תאג"דים [תחנות איסוף (נפגעים) גדודיות] בעומק השטח וטיפול בפצועים בהם, והרשימה ארוכה.

אנו מניחים שקשה לשנות את התרבות הארגונית של צה"ל ובהיעדר תוכנית אופרטיבית, יהיה קשה להכווין את בניין הכוח, במיוחד בתחומי האימונים, המלאים והחלפים. לפיכך אנו מציעים, שנוסף לתוכנית אופרטיבית המתאימה למצב הנוכחי של א־הבהירות, תחת הנחה שחזבאללה חלש יחסית, צה"ל יכין גם "תוכנית מגירה" לכיבוש לבנון עד קו ביירות-בקעא ולהכרעת חזבאללה.

תוכנית כזאת נדרשת בראש ובראשונה מהסיבות שצוינו מעלה, למקרה שהמציאות תסתור את הערכותינו, והדרג המדיני ידרוש את מימושה. נוסף לכך, היא תסייע להתגבר על חסם מחשבתי מוכר בצה"ל, לפיו, לדוגמה, כאשר התכנון האופרטיבי ה"רלוונטי" (בעיני המתכנן, לפני מלחמה) של חטיבה הוא לפעול בטווח של עשרה קילומטרים, היא הולכת ומתמקדת בטווח הזה, גם אם יש אצל מפקדיה הבנה עמומה (בהעדר תוכנית) שיתכן ויידרש ממנה לפעול בטווח גדול פי עשרה.

כדי לעשות זאת, בצבא שהתרגל לתכנן תוכניות לפרטי פרטים לפני מלחמות (ואז להזניחן ולתכנן מחדש, כפי שקרה), נציע כי התוכנית תישאר ברמת המטכ"ל-פיקוד-גיס ואולי גם אוגדה. דיונים, תכנונים עקרוניים ומשחקי מלחמה ייערכו בדרגים אלו. בדרגי החטיבה ומטה התוכנית תהיה מוכרת באופן כללי, אך לא יערכו עליה תהליכי תכנון פרטניים כפי שנהוג כיום בצה"ל. לכוחות בדרג החטיבה ומטה תוגדר כשירות בסיסית שעליהם יהיה לעמוד בה בהצטיינות, והיא תכלול יכולות כמו תמרון רציף למאה ק"מ תוך לחימה בשטחים בנויים וסבוכים.

מאמרנו עוסק בהחלטות על בניין כוח בתנאי א־וודאות ומציג דוגמאות לסיכונים הכרוכים בכך. במבט רחב יותר, יש נושאים שלא נכללו במאמר זה, אך חיוני לדון בהם בצה"ל ובמערכת הביטחון לפני קבלת החלטות עקרוניות, כמו בניין כוח שנועד ישירות להרתעה; המשמעות של ניהול מערכות עצימות בשתי זירות או יותר; ומשמעותן של תמורות פוטנציאליות עתידיות במדינות כמו מצרים, ירדן ותורכיה.³

³ תודה למעירי: אלוף אייל הראל, ראש אג"ת; תא"ל (ד"ר) אייל פכט, מפקד מרכז דדו; תא"ל (מיל') יורם חמו, ראש המרכז לעיצוב בניין הכוח באג"ת; אל"ם חיים, ראש מנת"ם באג"ת; סא"ל אילאיל, ראש מחלקת תכנון אסטרטגי בחטיבת התכנון באג"ת; ד"ר זאב אלרון, ראש תחום בניין הכוח במחלקה להיסטוריה של צה"ל.

רשימת המקורות

- אמ"ץ-תוה"ד (אפריל 2006). **תפיסת ההפעלה המטכ"לית לצה"ל**, מהדורה א'.
- אמ"ץ-תוה"ד (2002). אסטרטגיית צה"ל.
- בר-יוסף, אורי (7 בינואר 2025). "גדול, חזק, מיותר". **הארץ**.
- נגל, יעקב (21 בדצמבר 2024). הוועדה לבחינת תקציב מערכת הביטחון ובניין הכוח בראשות תא"ל (מיל") פרופסור יעקב נגל. גרסה לא מסווגת.
- פינקל, מאיר (2013). "המתח בין הצלחות בבט"ש לסיכון שבהנחתת יכולות נדרשות במלחמה". בתוך: פינקל, מאיר, "אתגרים ומתחים בתהליך בניין הכוח". **מערכות**.
- פינקל, מאיר (אפריל 2022). "בין הערכה להשפעה על המציאות. מדוע הבנות שהתפתחו באמ"ן על חיזבאללה השפיעו באופן מוגבל על היערכות אמ"ן וכלל-צה"ל למלחמת לבנון השנייה?". **המרכז למורשת המודיעין**.
- פינקל, מאיר (2 ביוני 2022). "האימון שלהם יהיה ישר ברטוב". **מערכות**.

להוציא את ההרתעה מהמשוואה

נבו שפיגל'

מאמר זה מציע ביקורת יסודית על מושג ההרתעה הישראלי אשר מאופיין כבעל חמישה מאפיינים: קונבנציונלי, היפר-עונשי, קרימינולוגי, אימפריאלי, ודוקומנטי. נטען, כי מושג זה על מאפייניו הייחודיים, כפי שהתפתח מאז קום המדינה, סובל מעמימות, מקשיי מדידה ומכשלים אפיסטמיים, ואינו מותאם לאתגרים האסטרטגיים העכשוויים. ניתוח זה מדגים כי ההרתעה הפכה לכלי מדיניות בלתי אפקטיבי, אשר מעוות תהליכי הערכת מצב ומוביל לחשיבה מעגלית. לסיום, מוצעת חלופה פרגמטית: שמרנות מושגית בצד צמצום מרכזיות ההרתעה במחשבה הביטחונית הישראלית, ותוך תחמתה להקשרים רלוונטיים בלבד.

הקדמה

אירועי ה-7/10 ומלחמת חרבות ברזל עוררו קולות רבים שדורשים הסתכלות מחודשת על תפיסת הביטחון הישראלית ועל היבטים שונים של האסטרטגיה הצבאית בעשורים האחרונים. מקומו של מושג ההרתעה – אבן הראשה של תפיסת הביטחון הישראלית – אינו נפקד מדיונים ביקורתיים אלו.² מתקפת הפתע של חמאס, ללא התרעה מוקדמת, כשיחסי הכוחות בין הצדדים נוטים באופן דרמטי לטובת ישראל, תפסו רבים בישראל בהפתעה לאור ההנחה כי חמאס "מורתע". כתמיד באירועים של הפרכה אמפירית, עולה השאלה מה למעשה הופרך: התאוריה או התחזית הספציפית – האם טעינו באופן נקודתי בהתייחסות לחמאס כמורתע או שמה המסגרת התאורטית עצמה שבה אנו משתמשים היא הבעיה? מאמר זה יבקש לטעון כי אירועי ה-7/10 מדגימים כשל מחשבתי שנטוע בחלקו במושג ההרתעה הישראלי ובמתאר התאורטי הייחודי שלו.³

¹ נבו שפיגל הוא דוקטורנט לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, וחוקר במכון מולד.

² ראו לדוגמה, הכט (2024), לופוביץ (2024), ומתניה (2024).

³ במאמר זה אתייחס למושג ההרתעה, לתפיסת ההרתעה, ולדוקטרינת ההרתעה כמושגים חליפיים (interchangeable). בין השלושה ישנם הבדלים מסוימים שאינם רלוונטיים בהקשרים הספציפיים שבהם אדון.

מושג ההרתעה הישראלי שהתפתח בחשיבה הצבאית עם קום המדינה התפתח בתנאים חריגים ביחס למקביליו בעולם. מושג ההרתעה הישראלי נשען על תפיסה עונשית חרף העובדה שהוא בעיקרו מוכוון כלפי סביבת איומים קונבנציונלית. לאורך השנים, תפיסה עונשית זו רק התגברה ומושג ההרתעה תפס דומיננטיות גוברת חרף ביקורות שונות על התאמתו למציאות האסימטרית החדשה.⁴ המשגה זו יוצרת חוסר הלימה בין תכליות ההרתעה כאסטרטגיה צבאית לבין האקלים הביטחוני שבו ישראל פועלת. במאמר זה תוצע אנליזה למושג ההרתעה הישראלי ולתהליכי החשיבה שבהם הוא נוכח, על מנת להדגים את העובדה כי מדובר במושג פגום שמוליד לכשלים מחשבתיים רבים ביישומו. לאחר מכן, תוצע רפורמה למקומו של מושג ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית.

הסעיף הראשון יאפיין בקצרה את מושג ההרתעה כפי שהתפתח לאחר המלחמה הקרה כדי להבהיר את חריגות מושג ההרתעה הישראלי. הסעיף השני יסקר בקצרה את הרקע ההיסטורי למושג ההרתעה הישראלי כמושג שנשען על גישה קרימינולוגית. בסעיפים שלאחר מכן יסקרו כמה כשלים שעולים מההמשגה הישראלית. כשלים אלו קיימים במספר ממדים מושגיים, יישומיים, ואפיסטמיים. לבסוף, תוצע חלופה למצב הקיים בהתבסס על ביקורות אלו.

1. הרתעה על קצה המזלג

תחילה, וכדי להנהיר את הדיון בהמשך, יש לעמוד על הבחנה שרווחת בספרות הפילוסופית אך לעיתים רבות אינה נלקחת בחשבון בשיח היום-יומי: קיים פער בין מושג לדבר שעליו הוא מורה. המושג "רווק" מורה על כל הרווקים בעולם, אך אנחנו מבינים את משמעותו דרך מובן לשוני שאנחנו נתנים לו "גבר לא נשוי".⁵ אל המובן אנו "מעמיסים" תכנים שקשורים להבנה שלנו אותו, ולכן ישנו פער בינו לבין ההוראה של המושג. נקודה זו עשויה להיראות נוקדנית וטכנית אך היא אקוטית כדי להבין את שורש הבעייתיות במושג ההרתעה הישראלי, המובן שלו רחב ועמום יותר מאשר האירועים בעולם שהוא מורה אליהם.

הרתעה היא עתיקה כפחד. בהתאם היא אינהרנטית לטבע האדם. היבט זה הופך את ההרתעה לטריוויאלית במידה מה. כל אדם שמפגין רציונליות אינסטרומנטלית – התאמה של אמצעים למטרות – מרתיע ומורתע כל הזמן. שינוי הרמזור מירוק לאדום ירתיע אותי מלהתקדם על אף שאני ממהר להגיע למקום כלשהו. אך הרתעה "פשוטה" זו היא אינה ההרתעה שתאוריית ההרתעה הצבאית מחפשת. מושג ההרתעה בתאוריה הביטחונית אומנם כרוך בפחד ובהיבט טריוויאלי זה, אך מובנו שונה.

⁴ לביקורות על מושג ההרתעה ראו לדוגמה, בידץ ואדמסקי (2014) וידעי ואורטל (2013).

⁵ תיאור זה הוא מופשט וכללי במידה מסוימת אך הוא נועד להבהיר בשפה פשוטה את ההבדל בין "מובן" ו-"הוראה" שרווח בספרות הפילוסופית מאז סוף המאה ה-19 בעקבות הכתיבה של גוטליב פרגה (פרגה, 1984).

ההמשגה הקלאסית של מושג ההרתעה הצבאית נמצאת אצל תומאס שלינג כ"איום שתכליתו להניא אויב מלפעול בדרך מסוימת" (שלינג, 1981). הרתעה צבאית פונה לטבע הרציונלי של האויב ומסבירה לו שהפעולה שהוא שוקל אינה מועילה לו במאזן עלות-תועלת. כדי שתתקיים הרתעה צבאית אפקטיבית מבחינה אנליטית נדרשים מספר רכיבים. ראשית, בהירות, על האיום להיות ברור כך שהאויב יבין את תוכנו ויטמיע אותו במערך השיקולים שלו. שנית, אמינות, על האיום להיות אמין כך שהאויב יסבור כי המאיים יממש את אותו במקרה ולא ינהג כפי שהוא נדרש. כמו כן, וחשוב מכול, נדרש קשר סיבתי בין האיום לבחירה של האויב שלא לפעול.⁶ ככל שהאויב בוחר שלא לפעול אך ממניעים אחרים, לא ניתן לומר שהוא הורתע מהאיום. רכיב נוסף הוא התמדה. תאוריית ההרתעה שהתפתחה לאחר מלחמת העולם השנייה חיפשה הרתעה יציבה וממושכת, הרתעה שתמנע מלחמה. ברנרד ברודי ניסח זאת במאמר מכוון סמוך לתחילת המלחמה הקרה כך: "עד היום היה תפקידו העיקרי של מנגנונו הצבאי לצצח במלחמות. ואילו מכאן ואילך מן הדין שתכליתו העיקרית תהיה - מניעתן של אלו" (ברודי, 1947). מכאן, נגזר הבדל חשוב מאוד בין הרתעה לבין מושג ההרתעה. בעוד שהרתעה ניתן למדוד לרוב לפי היעילות הרגעית שלה, מושג ההרתעה בהקשר הביטחוני לרוב יימדד בהתמדה שלו, ותפקידו האסטרטגי הוא לשמש עוגן במניעה ממושכת של תוצאה בלתי רצויה.⁷

הרתעה ניצבת בשדה מושגי רווי במושגים אחרים שגם תכליתם היא שימוש מחושב באיום. הרתעה ו"אילוץ" (compellence), הן סוג של "כפייה" (coercion).⁸ אך בעוד שאילוץ נועד להניע אויב לפעול בצורה מסוימת, הרתעה משרטטת קו בחול שעל המורתע אסור לעבור. ההרתעה מניאה את האויב מפעולה, בעוד שאילוץ דורש את הצעד הראשון מהמאיים (שלינג, 1981, 70).

בחיבור כלל הרכיבים הללו עולה בין השיטין התפקיד החשוב ביותר של הרתעה כאסטרטגיה צבאית - שימור הסטטוס קוו (George & Smoke, 1974). ככל שהתכלית של הפעולה איננה שימור המצב הקיים, הרתעה איננה הכלי המתאים.⁹ מן העבר השני, ככל שהסטטוס קוו נתפס כבלתי נסבל בעבור היריב, דינה של הרתעה

⁶ כתנאי רקע נדרשים מנגנונים אפקטיביים להעברת אותות בין הצדדים ובפרט את האיום ואת התגובה לו. ודוק, אותות יכולים להיות פרימיטיביים יותר בצורתם ממסרים.

⁷ גם הצלחה בהרתעה מיידית (immediate deterrence) תיתפס ככישלון אם סמוך לאחריה האויב בכל זאת יפעל.

⁸ מושג נוסף בשדה זה הוא הנאה (dissuasion) שנחשב כרחב יותר מהרתעה וניגודו הוא השכנוע. יש כאלו שמבחינים בין הנאה להתרעה על ציר זמן, הנאה מתקיימת בשלב מקדמי שבו ליריב עדיין אין יכולת ליצור איום, בעוד שהרתעה מתרחשת כאשר ליריב כבר יש את היכולת ליצור איום (Singh 2014).

⁹ אך היא יכולה בשילוב עם כלים אחרים. לדוגמה, הרתעת האויב מלתקוף רק כדי להכין מכת מנע עתידית. מדובר בהיבט מוגבל יותר של הרתעה ומורכב יותר לתכנון מהרגע שהאויב צופה כי גם אתה מעוניין לצאת מהסטטוס קוו.

להיכשל במוקדם או במאוחר.¹⁰ לכן, הרתעה תהיה אסטרטגיה שראוי לבחור בה רק כאשר אנחנו מעוניינים לשמר את הסטטוס קוו, והיא תשיג את מטרתה לאורך זמן רק כאשר גם הצד שכנגד מעדיף את הסטטוס קוו על פני האלטרנטיבות. תאוריית ההרתעה התפתחה על בסיס מושג "קר" זה, בעיקר לאור החשש מהמחירים הבלתי נסבלים של מלחמה לא קונבנציונלית (הרכבי, 1990). ההנחה הייתה שהיות ומתקפה גרעינית יזומה תגרור מכה שנייה, ושאינן יכולת אפקטיבית לייצר הגנה הרמטית מהמכה השנייה, כל שנותר לצדדים הוא להרתיע אחד את השני מלהיכנס למלחמה (הרכבי, 1964). הבחירה בהרתעה כאסטרטגיה המובילה הייתה רצויה מהצד האמריקאי היות והיא השתלבה באסטרטגיה הרחבה יותר של הכלה (containment), שהכירה בכך שהמודל הסובייטי לא בר-קיימא ויש לבלום את ההתפשטות ברית-המועצות עד קריסתה. שימור הסטטוס קוו היה עדיף על פעולה אקטיבית כנגד הגוש המזרחי (roll back).

בספרות מקובלת טקסונומיה עשירה של סוגי הרתעה,¹¹ אך לענייננו חשובה האבחנה בין שני מודוסים של הרתעה: הרתעה עונשית (*deterrence by punishment*), כשהאיום הוא בפגיעה באויב; והרתעה מניעתית (*deterrence by denial*) – איתות לאויב שתוכניותיו ייכשלו. דוגמה להרתעה עונשית תהיה באיום בתקיפה של תשתיות חיוניות אם האויב יתקוף, בעוד שדוגמה להרתעה מניעתית תהיה ריכוז כוחות משמעותי על קו הגבול כדי לאותת לו כי תוכניות תקיפה ייכשלו.

בהקשר הלא קונבנציונלי ההרתעה היא בעיקרה עונשית כשכל צד מאיים על השני בהשמדה הדדית מוחלטת.¹² מדובר בתאוריה מוצלחת ביותר שעמדה למבחן אמפירי ועד כה לא נכשלה גם כאשר אומות שמחזיקות בנשק גרעיני יצאו למלחמה אחת בשנייה.¹³ הסיבה לעדיפות הגישה העונשית בהקשר הלא קונבנציונלי ברורה, מחירי מלחמה גרעינית הן בהגדרה בלתי נסבלות לסוכן רציונלי.¹⁴ אך בהקשר הקונבנציונלי, מחיר המלחמה איננו גורם מרסן מספיק ומאזני עלות-תועלת משתנים תכופות באופן דינאמי. מחיר שנחשב בלתי נסבל בנקודת זמן מסוימת, עלול להיתפס כנסבל לאור

¹⁰ דוגמה לעניין זה היא ביציבות של הרתעה קונבנציונלית בגבול ישראל-סוריה עד לפילת משטר אסד. הגבול עמד שקט מאז הסכם שביתת הנשק ב-1974, גם כאשר המצב בין המדינות לא היה יציב. הן נלחמו אחת בשנייה על אדמת לבנון ב-1982, ובשלל תקריות קטנות לאורך השנים, כאשר הסורים גם תומכים בארגוני טרור ברחבי המזרח התיכון. אך ההרתעה הישראלית עבדה כי הסטטוס קוו היה מספיק נסבל לסורים כך שמחיר המלחמה הניא אותם מלחמם את הגבול.

¹¹ כמו כן, יש להבחין בין הרתעה ספציפית, שתכליתה למנוע פעולה נקודתית של יריב, לבין הרתעה כללית, שלא מכוונת להקשר או למושא ספציפי.

¹² יש להבהיר לעניין זה שהרתעה באמצעות ענישה כפי שהיא מומשגת בספרות לא דורשה ענישה בפועל, אלא איום בענישה.

¹³ לדוגמה, ברית-המועצות וסין בתקופת סכסוך הגבולות ב-1969, או הודו ופקיסטן בזמן מלחמת קרגיל ב-1999. במלחמת קרגיל, פקיסטן טרם פיתחה יכולת תקיפה גרעינית ובין הצדדים לא היה מאזן אימה של השמדה הדדית מובטחת, משמע, המלחמה יכלה להתפתח בכיוון הגרעיני ה"טקטי". אף על פי כן, הכניסה של נשק גרעיני למשוואה בשני הצדדים אפשרה לפקיסטן "לרדת מהעץ" ולמנוע את התפתחות העימות המוגבל למלחמה קונבנציונלית מלאה.

¹⁴ גם הג'יאיהדיסט עדיין צריך שמישהו יחיה ביום הדין.

שיקולים חדשים, שאינם בהכרח ידועים לצד המרתיע.¹⁵ לכן, בהקשר הקונבנציונלי הרתעה מניעתית נתפסת כעדיפה (Snyder, 1961; Mearsheimer, 1983). הרתעה מניעתית גם יש עדיפות על הרתעה עונשית בהקשרים קונבנציונליים משיקולים אפיסטמולוגיים שנוגעים ליכולת לאמוד את מאזני העלות-תועלת של הצדדים. לכל צד קל יותר להעריך את העוצמה הצבאית שלו ואת היכולת שלו לסכל מתקפה, מאשר את האופן שבו היריב תופס את עוצמת האיום ביחס למטרותיו (Snyder, 1970), לכן, קל לנו יותר לעצב איום מניעתי מעונשי בהקשר הקונבנציונלי. אומנם כתיבה מאוחרת (Freedman, 2004; Morgan, 2003) הטילה ספק במסגרת הקשיחה הזו של תאוריית ההרתעה מימי המלחמה הקרה, אך יש לה מעלה חשובה: היא מהווה **טיפוס אידיאלי** מוצלח להרתעה,¹⁶ שגם אם אפשר לתאר סטייה ממנו בפרקטיקה, הוא נותן לנו כלי תאורטי חשוב לחשוב על הרתעה באופן מופשט. ככל שדוקטרינת הרתעה מסוימת מתרחקת במידה ניכרת מהטיפוס האידיאלי, הדבר יקשה עלינו לקרוא לה הרתעה או לייחס לה מעלות שונות שאנו מייחסים להרתעה.

2. הרתעה כחול לבן

מושג ההרתעה הוא אחד ממושגי היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית עוד מראשיתה (בן ישראל, 2013),¹⁷ ויש שטוענים ששורשיו אף עמוקים מכך (Rid, 2012). הרתעה, יחד עם התרעה והכרעה הן שלוש הצלעות הקלאסיות של "משולש הביטחון" הצבאי בלב תפיסת הביטחון הישראלית, שאליהן נוספה עם השנים הצלע הרביעית של הגנה.¹⁸ אך מושג ההרתעה שהתפתח בישראל חריג ביחס למקבילות שלו במערב.

ישראל שלאחר מלחמת העצמאות הייתה מדינת סטטוס קוו ולכן אין זה מפתיע ששיח ההרתעה חלחל אליה. אך הממסד הביטחוני הושפע מהספרות על תאוריית ההרתעה הלא קונבנציונלית, חרף העובדה שהסכסוך הישראלי-ערבי התנהל במישור הקונבנציונלי (Adamsky, 2016, 164), ויישם אותה באופן לא ביקורתי.

¹⁵ מבחינה אמפירית קשה לקבוע בבירור כי סוג אחד של הרתעה עדיף על השני, אך אנליזה של חמישים ושמונה מקרי מבחן של הרתעה קונבנציונלית עקיפה, גילתה שהרתעה באמצעות מניעה אפקטיבית יותר מהרתעה באמצעות ענישה (Huth and Russett 1988).

¹⁶ במונחים של מקס ובר, טיפוס אידיאלי (Ideal Type) הוא כלי אנליטי ולא תיאור של מציאות קיימת. זהו מודל תאורטי שמחדד תכונות מרכזיות של תופעה חברתית מסוימת כדי שנוכל להשוות אליה מקרים אמפיריים.

¹⁷ יחד עם זאת, יש לציין כי בן-גוריון עצמו, שלו מייחסים את ניסוח תפיסת הביטחון הישראלית, מעולם לא נקב במשולש הביטחוני, וכשהוא נשאל מה האדנים שעליהם מושתת ביטחון ישראל הוא מנה את: צבא חזק, שותפות מעצמתית, העם היהודי, והגניוס היהודי. למעשה לא ברור כלל מבחינת היסטוריוגרפית מתי נקבע המשולש הביטחוני בצורתו הנוכחית אך ככל הנראה הדבר התרחש בשנות ה-80 (ארד, 2016; בר, 2024). כך או כך, בימינו הוא נתפס כאדן היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית וזה מה שחשוב לעניינו.

¹⁸ דו"ח מרידור משנת 2006 אישש את חשיבותה של ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית, והוסיף לטריאד הרתעה-התרעה-הכרעה את רכיב ההגנה (מרידור ואלדד, 2018). אומנם דו"ח מרידור לא אומץ בהחלטת ממשלה, אך ממשלת ישראל למעשה מעולם לא אימצה תפיסת ביטחון רשמית, ולכן דו"ח מרידור הצטרף ל"חוקה הבלתי כתובה" של תפיסת הביטחון הישראלית מכוח זה שפעלו לפיו.

Bar-Joseph, 1999) לכן, חרף העובדה שישראל פעלה בסביבת איומים קונבנציונליים בעיקרה, מושג ההרתעה הישראלי לא התפתח לאור תפיסה מניעתית, אלא להיפך, על תפיסה עונשית במפגיע (Rid, 2012).

מושג ההרתעה שהתפתח אז לא היה נטול היגיון והיו לו רגליים במציאות הביטחונית החריגה שאפיינה את השנים הראשונות לאחר קום המדינה. לאחר מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק, הממסד הישראלי יצא מנקודת הנחה שבין ישראל לבין מדינות ערב יתקיימו עוד סבבי לחימה רבים, וכי שיווי משקל יציב איננו יעד ריאלי. הסכסוך הישראלי-ערבי היה נגוע בא־סימטריה מובהקת בין ישראל למדינות ערב בנתונים כגודל האוכלוסייה, שטח ומשאבים, ולכן לא היה מקום להניח כי ישראל תוכל להכריע את האיום הערבי באמצעים צבאיים (פרייליך, 2019, 40-42). משולש הביטחון (כפי שנודע לימים) הוא תוצר של התאמה דינמית של מושגים למציאות. ההרתעה נועדה לדחות את סבבי המלחמה ככל הניתן, ההרתעה נועדה לתת לצה"ל שהות מספקת להתכונן למלחמה כשההרתעה נכשלת, וההכרעה נועדה לאפשר ניצחון צבאי מהיר וחד ששייב את ההרתעה (בר־יוסף, 2024). בין השלושה, תפסה ההרתעה את הבכורה ככלי עיקרי למימוש היעד של דחיית סבבי אלימות ושל צמצום היקפם, והפכה אבן הבוחן שהגדירה מצבים, מטרות, הישגים וכישלונות (פרייליך, 2019, 43).

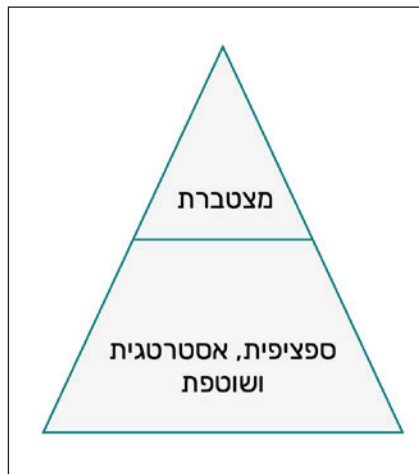
מאמר זה לא מציע היסטוריוגרפיה של התפתחות מושג ההרתעה הישראלי, אלא מנתח תצלום חטף (snapshot) של מושג זה כיום. למושג זה כיום יש חמישה מאפיינים שהם בחלקם ייחודיים.

המאפיין הראשון הוא קונבנציונליות. ההרתעה הישראלית פועלת בסביבה קונבנציונלית מבחינת איומים, ומפנה איומים קונבנציונליים כלפי הסביבה.¹⁹ כאמור לעיל, בהקשר הקונבנציונלי מודוס ההרתעה העדיף הוא המניעתי, אך בישראל דווקא התפתח מושג עונשי. המציאות לאחר הסכם השלום עם מצרים וירידת האיום הקונבנציונלי הגדול על ישראל הפכו למעשה את מושג ההרתעה הישראלי לבעייתי כבר אז, ועליית המשקל של איומים א־סימטריים מצד ארגוני טרור תת־מדינתיים הייתה אמורה דווקא להטות את הכף כנגד הרתעה. ארגונים אלו נעדרים מרכז כובד פוליטי וצבאי וישנו קושי מהותי ליצור מולם הרתעה אפקטיבית, ויתרה מזאת, יש קושי ברור להכריע אותם בשדה הקרב. הרתעה בהקשרים אלו עשויה להיות מלכודת (Adler, 2009). אך ויתור על מושג ההרתעה נתפס ככואב במיוחד בין היתר בגלל שהיה כרוך בעבותות במושג ההכרעה (Adamsky, 2016; Naveh, 1995). למעשה, הגישה העונשית אף החריפה בשלושת העשורים האחרונים. המאפיין השני הוא היפר־עונשיות. לא רק שההרתעה הישראלית היא עונשית בכך שהיא מתמקדת באיומים, אלא שבהמשגה הישראלית עלינו לממש אותם לעיתים תכופות. החרב לבדה לא נתפסה כמאיימת מספיק, יש לגאול אותה בדם לעיתים תכופות (Adamsky, 2016).

¹⁹ מאמר זה אינו דן בהרתעה ישראלית לא קונבנציונלית ככל שקיימת.

ההיפר־עונשיות כרוכה במאפיין השלישי, ההרתעה הישראלית היא קרימינולוגית. בהמשגה זו ישראל "אוכפת חוק" באמצעות הפעלת כוח (Rid, 2012). דרך הפעלת כוח במקרה נקודתי, ישראל שואפת ליצור הרתעה כללית פרוספקטיבית כלפי שחקנים אחרים שיפנימו את השלכות הפעולה כנגד ישראל ולעצב "כללי משחק"²⁰. בשלושת העשורים האחרונים הגישה העונשית תפסה צורה של אכיפת חוק כההליך למידה שיגרום להפנמת נורמות בקרב ארגונים תת־מדינתיים וימתן את נטייתם לתוקפנות. תפקידה של ההרתעה הישראלית הוא לא "למגר את הפשיעה" אלא להורידה לרף נסבל, מתוך מטרה לעצב נורמות התנהגות רציונליות בקרב השחקנים השונים (Lieberman, 2013). הדוגמה הפרדיגמטית לכך היא "מבצעי ההרתעה", אך הדבר היה נוכח בהיבטים שונים של הפעלת הכוח בידי ישראל בשנים שקדמו לאירועי ה־7/10.

המאפיין הרביעי הוא אימפריאליות, מושג ההרתעה הישראלי חורג מגדר איום שנועד למנוע את שינוי הסטטוס קוו. הוא כולל גם היבטים של אכיפה, של מניעה ושל סיכול. כמו כן, מבחינת ציר הזמן הוא נוכח הן לפני פריצת סכסוך, במהלכו, ואחריו. המאפיין האחרון הוא דו־קומתיות. כשאנחנו מדברים על הרתעה בישראל אנחנו מדברים למעשה בשני רבדים שונים שניתן להמשיג באמצעות הטקסונומיה המרובעת של בר־יוסף (Bar-Joseph, 1999, 151-157):

שני מדרגי ההרתעה הישראלית בהמשגה המקובלת

²⁰ גישה זו כבר מצויה בדבריו של משה דיין ב־1956: "לא היה בידינו להבטיח כל צינור מים מפיצוץ וכל עץ מעקירה. לא היה בידינו למנוע רצח עובדים בפרדס ומשפחות בשנתן. אך היה בכוחנו לקבוע מחיר גבוה לדמינו, מחיר יקר מכדי שכדאי יהיה לישוב הערבי, לצבא הערבי, לממשלות הערביות לשלמו. משמעות פעולת התגמול היא כי ישראל רואה בהסתננות כפעולת איבה בלתי נסבלת והיא מורה את כוחותיה לעבור את הגבול ולפגוע בארץ הערבים. הפגיעה אינה פעולת נקם. זו פעולת עונש והתראה שאם אותה ממשלה לא תשתלט על תושביה ולא תמנע את פגיעותיהם בישראל יעשו הכוחות הישראליים שמות בארצה" (בר, 1990, 92).

- הרתעה שוטפת (current deterrence): מניעת הסלמה בפעולות נגד ישראל בגזרת המלחמה בעצימות נמוכה, מתקשר למה שנקרא בישראל ביטחון שוטף – בט"ש.
 - הרתעה ספציפית (specific deterrence): נועדה למנוע משברים שעשויים לסכן אינטרסים ביטחוניים חשובים דרך שרטוט "קווים אדומים" (לדוגמה, חסימת מצרי טיראן בידי המצרים הייתה קו אדום ישראלי ממלחמת סיני עד מלחמת ששת הימים).
 - הרתעה אסטרטגית (strategic deterrence): נועדה למנוע מלחמה כוללת בדרך של הפגנת עליונות צבאית.
 - הרתעה מצטברת (cumulative deterrence): נועדה לשכנע את מדינות ערב, ומאוחר יותר אויבות אחרות, שהמאמצים לחסל את ישראל יהיו כרוכים במחירים בלתי נסבלים בעבורן, וכך להניע אותן אל עבר הסכמים פוליטיים של הכרה הדדית ושלוש.²¹
- קיימת הנחה אמפירית (שהיא ככל הנראה שגויה) שהפכה לאקסיומה, שבין כל רכיב לרכיב, ובין המדרג התחתון לעליון יש יחסים של קורלציה ושל סיבתיות. בפרקטיקה אין תמיד הבחנה בין רובדי ההרתעה השונים. על בסיס אפיון מחומש זה, מאמר זה יציע ניתוח ביקורתי בכמה ממדים: מושגי, יישומי, ואפיסטמי. ניתוח זה יצביע על כך שמושג זה פגום ולא יכול לשאת את הנטל האסטרטגי שמונח על כתפיו.

3. ההרתעה הישראלית כמושג רחב מדי

תמצית: מושג ההרתעה הישראלי למעשה חובק שלל מושגים אחרים. מושג רחב הוא מושג עמום, וגרוע מכך קשה לבחון את הצלחתו במציאות. כאמור לעיל, הרתעה היא בעיקרה אסטרטגיה שצד בוחר כאשר הוא מעוניין לשמר את הסטטוס קוו ולהניא יריב מלהפר אותו. מדובר בכלי עוצמתי אך מוגבל בהיקפו. אך מושג ההרתעה הישראלי הוא אימפריאלי וחובק למעשה את כל היבטי הפעלת הכוח הצבאי.²²

ראו לדוגמה באסטרטגיית צה"ל משנת 2015 אשר הגדירה לראשונה את ההרתעה הישראלית במסמך רשמי ומחייב (מסמך זה לא חידש אלא רק העלה על גבי כתב תפיסות שהיו קיימות מלכתחילה). כדי להבין את הבעייתיות במושג ההרתעה אביא סעיפים רלוונטיים:

²¹ הלכה למעשה, ההרתעה המצטברת היא סוג של פעולת אילוץ אסטרטגי ארוך טווח.

²² מעניין כי דווקא דוקטרינות הרתעה לא מערביות דומות יותר להרתעה הישראלית. כך לדוגמה, הן מושג ההרתעה הרוסי (Adamsky, 2021) והן מושג ההרתעה הסיני (Cheng, 2021) מערבים ממדים של כפייה בהרתעה. בחינה השוואתית של מושגי הרתעה שונים חורגת מגדרי מאמר זה, אך יש לציין כי עצם העובדה שמושג ההרתעה הישראלי שונה מהמושג המקובל במערב אינה כשלעצמה פגום. השאלה היא עד כמה עומד מושג זה ביעדים התאורטיים והפרקטיים שמונחים לפניו.

25. ההרתעה נוצרת בתודעה, אך היא מתבססת גם על רכיבים פיזיים ומוחשיים שמהווים חלק משיקולי האויב, כגון תוצאות עימותים קודמים, פעולות בשגרה הממחישות את חוסר התוחלת בעימות ואיום מתמיד בהפעלת כוח.

28. ההרתעה על כל אויב עליה להיות – א. ללא הקשר מסוים - כללית ומצטברת על פני זמן, כדי לשמר את המצב הקיים ולעצב "כללי משחק" רצויים לישראל. ב. במקרה של הקשר משברי מסוים - ספציפית וממוקדת, כדי לכפות על האויב לפעול, או להימנע מפעולה, כדי לעצור התדרדרות ולמנוע מלחמה.

ג. אלה מרכיבי ההרתעה: (1) איום אמין בפעולות התקפיות חריפות אשר יגבו מחיר כבד במקרה של תקיפה נגדנו. מרכיב זה מתבסס על – (א) בניין כוח שבחלקו גלוי לאויב, הממחיש את היכולת ואת המוכנות להסב לו נזק. (ב) פעולות תודעה המבטאות את נכונותנו לקבל עלינו סיכונים. (ג) פעולות התקפיות מוגבלות לאיתות על חריגה מ"כללי משחק" ונכונות לקבל סיכונים. (2) בניין כוח הממחיש את חוסר התוחלת לאויב (לדוגמה: מערכות הגנה). (3) סיכול ושיבוש יכולות.

מטוסי קרב מסוג F-35 (אדיר) של חיל האוויר הישראלי (דובר צה"ל)

המשגה זו של ההרתעה מערבת בהרתעה באמצעות ענישה, הרתעה באמצעות מניעה, הרתעה כללית, הרתעה מצטברת, ספציפית, הפעלת כוח, הגנה, סיכול, ומניעה. לפי הגדרה זו ההרתעה היא כל ההיבטים של אסטרטגיה צבאית. גם הכרעה, לדוגמה, תיכנס כחלק מתוצאות עימותים קודמים. אך הבעיה היא שככל שמושג מנסה לתפוס יותר תחת רשתו כך הוא דל יותר. כשמושג מקבל תוכן כה רחב הרי שהתחולה שלו נהיית טריוויאלית. אם היינו קובעים מושג "צבעל" שאמור לחול על כל מופע של

אדום, כחול, ירוק, לבן ושחור, התוצאה הייתה שכמעט כל דבר במציאות היה צבע. בהקשר הצבאי, מושג רחב מדי מוליד אסטרטגיה צבאית עמומה. אסטרטגיה צבאית במובן המופשט ביותר היא תאוריה שאמורה לאפשר לנו לעצב לאורה פרקטיקות שונות. בהתאם לכך, יש חשיבות עליונה לכך שיהיה ניתן למדוד באופן אמפירי את הצלחתה של האסטרטגיה במציאות. עלינו לנסח היפותזות שנוכל לאשש בעזרת ראיות אמפיריות. כשההיפותזות שלנו מנוסחות באמצעות מושג עמום, למעשה לא ברור כלל מה היעדים במציאות שניתן לאורם למדוד הצלחה.

כשהרתעה מוגדרת באופן כה רחב, הן בזמן - מצטברת וספציפית, הן באמצעים - בניין כוח, איום ואף פעולות, והן ביעדים - מניעת פעולה ועיצוב כללי משחק, קשה לבודד את ההשפעה של פעולה ביחס לשלל היעדים השונים שנכרכים יחדיו. כל פעולה עשויה להיתפס כזו שתרמה בהיבט כזה או אחר ל"הרתעה". כשמוסיפים לכך את העובדה שההרתעה הישראלית היא דו־קומתית, מקבלים מצב בעייתי עוד יותר. לדוגמה, גם כשלון של הרתעה ספציפית עשוי לתרום להרתעה המצטברת. ללא אפשרות לבחון דברים באופן ברור ולקבוע האם פעולה מסוימת הצליחה להגשים את יעדיה, קשה לנו לאבחן ולקבוע כי קיים קשר סיבתי בין הפעולות שאנחנו מבצעים, לבין יצירת הרתעה במציאות.

על פניו נראה שבהמשגה כזו רחבה, מושג ההרתעה הישראלי אינו נועד להיות תשתית לאסטרטגיה צבאית, אלא יותר "אני מאמין" שמתלווה להפעלת הכוח, ומכוון לדימוי מרתיע, אך לא בהכרח ליצירת הרתעה צבאית. ככל שכך הדבר, עלינו להגיד זאת מפורשות ולהבין שדימוי מרתיע לא בהכרח יתורגם להרתעה במציאות.

4. כשל המחקר

תמצית: ההמשגה של ישראל כמי שמחוקקת נורמות בעבור אויבים אסימטריים סביבה נגועה בכשל עמוק. מערכת היחסים שבין ישראל לארגוני הטרור לא דומה למערכת היחסים שבין המדינה לפושעים, ובמובנים רבים הניסיון ליצור נורמות מרתיעות באמצעות הפעלת כוח דווקא פועל לרעת ישראל. כאמור לעיל, ההרתעה הישראלית היא היפר־עונשית וקרימינולוגית. תחת המושג שהתפתח, ישראל היא שריף שמעניש עבריינים ברחבי המזרח התיכון ומרתיע עבריינים מועדים מלפשו. בכך שהוא מעניש עבריינים, הוא גורם להפגמת הנורמות אצל שאר האוכלוסייה. או במילים אחרות, ישראל היא כמו המדינה שמחוקקת "חוק פלילי" לאזור וגם אוכפת אותו. אך גישה זו טומנת בחובה שורה ארוכה של בעיות וכשלים שאדון בהם יחדיו.

ראשית, כדי לעמוד על הסכנה בתפיסה כזו, יש להתייחס להבדל העמוק בין ענישה בתחום הקרימינולוגי לענישה כחלק מהפעלת כוח צבאי. המדינה נהנית ממנופול על כוח, ומהיכולת לקבוע נורמות בעבור האזרחים הכפופים לסמכותה.

פושעים אומנם עוברים על החוק, אך רק לעיתים נדירות הם מערערים בכך על עצם סמכותה של המדינה לקבוע חוקים ועונשים. זה איננו המצב כשמדובר בארגוני טרור, או באויבים בזירה הבין-לאומית. אלה כופרים בסמכותה של ישראל לקבוע את "כללי המשחק", ואף דוחים את הכללים עצמם. היות והסטטוס קוו שישראל מחוקקת בעבורם הוא בלתי נסבל מבחינתם, הם בהכרח לא יכולים לקבל אותו, ובכך כל ניסיון לעצב כללי משחק בהכרח יהפוך לבלתי יציב.²³

מהצד השני, ההמשגה של הרתעה בכלים של ענישה למעשה צורבת בתודעה הישראלית את הכישלון כנבואה שמגשימה את עצמה. היות וההמשגה הקרימינולוגית יוצאת מנקודת מוצא של פשיעה ככורח המציאות, ישראל למעשה מקבלת את "העבריינות" נגדה כגזרת גורל. אך אם כך הדבר, קשה למדוד את ההצלחה של מושג זה. ההרתעה הלא-קונבנציונלית, כאמור, נשענה על הצלחה אמפירית ברורה ומדידה - היעדר פריצת מלחמה גרעינית. לעומת זאת, ההרתעה הישראלית לא ניתנת למדידה, וגם תקופות שבהן "הפשיעה" עולה ויורדת לא יכולות להעיד על הצלחת ההרתעה.

כאן המקום לציין כי לא רק שבין הפעלת כוח להרתעה אין קורלציה ברורה אלא שאף בין הכרעה להרתעה אין קורלציה. מדינות ערב וארגוני טרור פתחו בפעולות מזוינות כנגד ישראל דווקא כשזאת הייתה בשיאי עוצמתה הצבאית ונמנעו מעימות בעיתות שפל (Adamsky, 2016, p. 167). לדוגמה, המצרים פתחו בפשיטות לתוך חצי האי סיני פחות מחודש לאחר סיום מלחמת ששת הימים למרות היותה ההכרעה הברורה ביותר שהושגה באחת ממלחמות ישראל. מהצד השני, סוריה בחרה שלא להגיב להפצצת הכור הגרעיני בדיר א-זור למרות החולשה שצה"ל שידר במבצע הקרקעי הכושל במלחמת לבנון השנייה.

חוסר יכולתה של הכרעה צבאית לבסס הרתעה אסטרטגית אפקטיבית נובע מהיותה של ההרתעה כלי מדיניות שנועד לשמר את הסטטוס קוו. ככל שהסטטוס קוו בלתי נסבל בעבור המורתע, החולשה הצבאית שלו לא תספיק כדי להניא אותו ממלחמה, גם אם יתרונו הצבאי של המרתיע מובהק. מה שבולס את הכוונה לתקוף איננה תבוסה צבאית, כי אם סטטוס קוו שנתפס כסביר מספיק בעבור כולם (Bar-Joseph, 2005). כמוכן שאין בכך לומר שישראל צריכה לשאוף ליצור לאויבינו סטטוס קוו נסבל, ככל שהסטטוס קוו לא מתאים לנו עלינו לפעול כדי לשנותו. אך ככל שאנו רוצים לשמור על סטטוס קוו עלינו לדאוג שהוא יהיה לכל הפחות סביל בעיני הצד השני.

הכשל השני שנוגע לחשיבה זו הוא התוצאה של יצירת נורמה. פושעים לא מפסיקים לפשוע מעצם זה שנקבעה נורמה, אף אם יש בצידה עונש מרתיע; אלא הם מחפשים כיצד למצוא פרצות בחוק (Rid, 2012). הניסיון של ישראל לקבוע נורמות

²³ למעשה, לפי בר־יוסף (2024, עמ' 76) מבחינה היסטורית תהליך זה אף דחף אויבים אל עבר הפעלת כוח כאשר ישראל מקבעת סטטוס קוו שמבחינתם הוא בלתי נסבל.

קשיחות דוחף את אויביה להיכנס לתהליך למידה מהיר כיצד לפרוע חוק. נניח וישראל קובעת כי כל ירי רקטי על היישובים בדרום הארץ יענה בתגובה אגרסיבית. חמאס עשוי להפנים את הנורמה הזו אך בכל זאת לאתגר את ישראל. אולי הם ישגרו בלוני נפץ, אולי יפתחו בירי נ"ט על הכבישים מסביב לרצועה. כיצד ישראל תנהג? הרי לא מדובר באירוע שהכלל שעיצבה ישראל מגדיר לו תגובה, ולכן היא תעמוד בפני דילמה.

מכאן גם עולה בעיה אקוטית נוספת בגישה זו: היא מכניסה את ישראל למצב של הרתעה סימטרית שהיא אינה מעוניינת להיות בה (Adamsky, 2016, Pp. 181-182). הרצון לשמר את השקט עלול להרתיע את ישראל שלא לחרוג בתגובותיה כדי לא להביא את חמאס לירי למרכז הארץ. משוואות הרתעה הן בסופו של יום משוואות, כדי לשמור על צד אחד של הנוסחה יש לשמור גם על הצד השני. הניסיון לקבוע כללי משחק דרך מבצעי הרתעה בעצם חותר תחת הנחת היסוד המרכזית של מושג ההרתעה הישראלי - אנחנו לא רוצים להיות מורתעים מלפעול.

אם לא די בדברים אלו, הניסיון לקבוע כללי משחק דרך מבצעי הרתעה עונשיים נתקל בבעיה חריפה נוספת שהיא מנת חלקה של כל גישה קרימינולוגית להרתעה. השיטה הקרימינולוגית בנויה על חשיבה תועלתנית [שמזוהה היסטורית עם החיבור עם התאוריה של בקריה (2018)], המטרה היא למצוא את נקודת האיזון שבה תוצאות הענישה הופכות את הפשע ללא יעיל בעבור פושע פוטנציאלי.²⁴ אך גישה זו עמוסה בעיות למכביר.

עיצוב מדיניות לפי שיקולי עלות-תועלת מניח הנחות רקע נוקשות על הרציונליות של עבריינים מועדים (Stein, 2009). אך פשיעה היא ברובה לא רציונלית בהיבט של עלות-תועלת. כמו כן, אף אם נצליח לגשר על כך דרך שקלול אירציונליות של עבריינים מועדים, עדיין נתקשה למצוא את נקודת האיזון הרצויה מפאת הקושי להבין את שיקולי העלות-תועלת של העבריינין. אולי הוא מבכר את הכבוד שלו בעולם התחתון על פני החופש שלו? אם הדבר נכון ביחס לפושע החולק עימנו תרבות ושפה, הדבר נכון שבעתיים כשמדובר בארגוני טרור שמגיעים מתרבויות אחרות בעלות אתוס שונה. בוודאי כשאלו מאמצות פעולות, כמו טרור מתאבדים ככלי רציונלי במאבק שלהן. מתקפת ה-7/10 היא דוגמה מצערת. יחיא סינוואר ככל הנראה ידע שהמתקפה תוביל להרס חסר תקדים ברצועה, הדבר לא הרתיע אותו כי מבחינתו מדובר בנזק משתלם ביחס למטרה.

יש שטוענים שחלופה לניסיון להבין את שיקולי עלות-תועלת של עבריינים כאלו היא בהבנה שאלו מגיעים מתרבות ששמה דגש על כבוד ועל השפלה. לפיכך, הפתרון הוא בעיצוב עונשים שיתפסו כמשפילים בעיני עבריינים מועדים ויפגעו בסטטוס

²⁴ אלו מחושבות כמכפלה של ההסתברות לגילוי וחומרת העונש. כך לדוגמה, קביעת עונש מוות על חניה שלא כדיון לא תהיה אפקטיבית אם אין כל אכיפה בפועל. מצד שני, אכיפה מושלמת לא תהיה אפקטיבית אם הסנקציה מינורית.

החברתי שלהם כ"חזקים". אך גם כאן אנו ניצבים בפני פער ידע משמעותי - אנו צריכים להבין מה נתפס כיוצר כבוד או השפלה באותה תרבות. חיסול סינוואר מהווה דוגמה לבעייתיות שבכך. ישראל הפיצה צילומים של סינוואר ברגעיו האחרונים בהנחה שהם מציגים אותו כחלש, יושב לבדו ומנסה להילחם ברחפן עם פיסת עץ. אך אלו דווקא צרבו בעולם הערבי את הדימוי שלו כ"חזק", כלוחם עד טיפת הדם האחרונה לבדו מול יריב חזק ממנו.

ניסיונות אלו לקבוע כללים באמצעות מבצעי הרתעה כשל בפועל בעצם הניסיון לקבוע כלל קשיח. דווקא ישראל היא זו שנאלצה להפנים התנהגות אגרסיבית יותר ויותר לאורך זמן. יש לכך שתי דוגמאות ברורות. ראשית, בימי רצועת הביטחון הייתה מוסכמה בין ישראל לחזבאללה כי העימות יתנהל ברצועת הביטחון. ההרג של מזכ"ל חזבאללה עבאס מוסוואי בפברואר 1992 הוביל לשינוי מדיניות מצד חזבאללה בירי קטיושות נרחב לצפון הארץ. המצב החדש היה בלתי נסבל מבחינת ישראל וזו יצאה למבצע 'דין וחשבון' בשנת 1993, שמטרתו הייתה לקבוע קו אדום שבמסגרתו חזבאללה לא יורה על יישובים אזרחיים. אך ישראל כבר לא הצליחה להחזיר את השד לבקבוק, גם לא לאחר מבצע 'ענבי זעם' ומבצעים מאוחרים וחזבאללה רק הרחיב את טווח הירי. מבחינת חזבאללה הוא בעצמו שותף סימטרי שיכול לקבוע את משוואת ההרתעה.²⁵

דוגמה מטרידה יותר הייתה מול החמאס ברצועת עזה. במבצע 'גשמי קיץ' ב-2006 נורתה לראשונה רקטה מרצועת עזה לאשקלון. במבצע 'עופרת יצוקה' ב-2009 חמאס כבר שיגר רקטות ליבנה ולבאר שבע. במבצע 'עמוד ענן' ב-2012 כבר נורו רקטות אל עבר גוש דן וירושלים. במבצע 'צוק איתן' ב-2014 כבר נורו רקטות אל עבר חיפה. כל מבצע כזה שנתפס כמחזיר הרתעה וקובע נורמה בעבור החמאס בדבר ההשלכות של ירי רקטי אל עבר יישובים אזרחיים, לא רק שכשל בקביעת הנורמה, אלא שחמאס אף הסלים את טווחי הירי ואת העצימות שלהם עם הזמן. מבצעי ההרתעה השונים לא יצרו הרתעה בפועל.²⁶

לבסוף, הניסיון לעצב עונשים "יעילים" דווקא כופה על המעניש ריסון - שימוש בכוח גולמי אגרסיבי הוא לא פרודוקטיבי ליצירת הרתעה באמצעות ענישה (Kuperwasser, 2008). אם העונש חריף מדי, הוא עשוי לדרוש השקעת משאבים גדולה למימוש, ולכן עבריינים יפקקו בכך שהאיום אמין. ככל שהעונש החריף דווקא ממומש יש סיכון בהגבחה רף הסבילות של האויב. בני אדם נוטים לאדפטציה הדונית (hedonic adaptation) - חזרה לרמות ממוצעות של אושר ועצבות למרות שינויים דרמטיים חיוביים או שליליים בחייהם. הפעלה תכופה של עוצמה קטלנית

²⁵ מדיניות זו התהפכה על מזכ"ל חזבאללה חסן נסראללה בספטמבר 2024 במה שדווקא מדגים את הפריכות של משוואת הרתעה שלא נוחה לצד השני.

²⁶ לאחרונה התפרסם ניתוח שטוען שהפעלות הכוח התכופות ברצועת עזה תרמו ליצירת הרתעה (Berman et al., 2024). יש לציין כי הכותבים סוברים כי סוג ההרתעה שנוצר הוא אינו "שלם" מה שמעורר שאלה תאורטית רחבה יותר - מה שווה הרתעה כשאינה שלמה?

דווקא מקטינה את האפקטיביות שלה היות והאויב, והאוכלוסייה האזרחית, מתרגלים ומנרמלים את המצב החדש. הסיכון הזה מחריף כשמדובר בניהול סבבים בניגוד למלחמה רציפה.

5. לצפות אל תוך הקופסא השחורה

תמצית: אנחנו לא יכולים לדעת מתי הם מפחדים. לכן, אנחנו מנסים להסיק זאת על סמך ראיות חיצוניות. אך בהיעדר ראיות ברורות לתהליכי החשיבה הפנימיים אצל האויב, אנו נוטים להתייחס לשקט מצידו כראיה לכך שהוא מורתע. הדבר מוביל להערכה לא רציונלית של כוונותיו.

כשמדובר באיום במלחמה גרעינית, יש לנו ודאות גבוהה שהצד השני מורתע מלתקוף היות ואנו יודעים שהעונש יהיה גדול כל כך - השמדה מוחלטת - כך ששום צד רציונלי לא יעז להסתכן בו. כאמור לעיל, בעיצוב הרתעה קונבנציונלית יש קושי לפעול בגישה עונשית היות וקשה לנו לדעת איזה עונש יתפוס היריב כמרתיע מספיק. לכן, בתאוריה של הרתעה קונבנציונלית מקובל להסתמך על הרתעה באמצעות מניעה שרף הוודאות שלה נמוך יותר ושהיא דורשת כי המרתיע ידע מה היכולות שלו למנוע תוקפנות, ולא איך היריב שלו תופס את מאזן העלות-תועלת של הפעלת הכוח.

הגישה הישראלית, כאמור לעיל, משלבת תפיסה עונשית בהרתעה קונבנציונלית. בהתאם, התפתח צורך עליון להבין מתי ההרתעה "נגמרת" וצריך להתכונן להכרעה. הכלי העיקרי כדי לקבוע האם האויב מורתע הוא ההערכה המודיעינית.²⁷ אך כאן גלומה בעיה עמוקה, שהרי אין לנו למעשה יכולת לדעת בוודאות מתי אויב מורתע, ואין לנו גם דרך לדעת מה מהצעדים שלנו גרם להרתעה ככל שהתרחשה. לכן, המאמצים הרבים שמושקעים בהפקת מודיעין בדבר תחושת ההרתעה אצל אויבי ישראל נעשים לשווא.

בהיעדר גישה ודאית לתהליכי השכילה של היריב ולתפיסות שלו,²⁸ אנו נאלצים להסיק את קיומה או את העדרה של הרתעה מאירועים חיצוניים. נכפה עלינו להסיק את קיומה של הרתעה מקורלציה בין שקט לבין הרתעה, בבחינת המשוואה

²⁷ התלות הזו מופיעה כבר אצל בן-גוריון במסמך היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית שידוע בכינוי "18 נקודות": "השאלה העיקרית כמובן היא (1: אם צפויה לנו מלחמה; 2) ואם נוכל לעמוד בה ולנצח. השאלה הראשונה תלויה בהלך רוח ובשאיפות המדיניות של שליטי-ערב, ובכוחם המלחמתי. בקביעת התשובה לשאלה זו אני תלוי לגמרי בידיעות ובדעות של המודיעין הצבאי שלנו, שהוא אגב, אולי הענף המשוכלל והמוכשר ביותר בכל שירותי."

²⁸ גם אם נניח במצב מדומיין שהיריב פורש את כל תהליכי השכילה שלו במסמכים, ואנחנו מצליחים לשים עליהם את היד, עדיין הדבר לא מספיק כדי להבין את האופן שבו הוא תופס עלות ותועלת. נניח והיריב כותב "כדאי להפר את הפסקת האש רק אם זה משרת את ההגנה על אתרי הקודש". התיבה "משרת" היא לא תיבה שניתן לפרש באופן ברור מבלי להבין את התפיסות של היריב. מבחינתנו הסלמה דתית עשויה למשל לשרת את ההגנה על אתרי הקודש גם אם בטווח הקצר נראה שהיא מובילה לפגיעה. בעגה פילוסופית אפשר לכתוב שנוכל לפרש את תהליכי השכילה עם ידע טוב על המושגים הרזים והעבים שהיריב משתמש בהם, אך רכישת ידע כזה היא עניין מורכב כמו שכל מי שהתנסה בהגירה יכול להעיד.

שקט=הרתעה. מדובר בהיסק שגוי, ויפים הדברים של הרכבי על כך: "אין להסיק מאי-פריצת מלחמה כי הושגה יציבות. השלום או אי-פריצת המלחמה הם תופעות מורכבות, שאין להעמידן על כוננות הרתעתית גרידא" (הרכבי, 1964, 141). כשאנו ממשיגים הרתעה כך אנחנו מאבדים יכולת לאתר קשר סיבתי בין הפעולות שלנו לבין יצירת הרתעה ופשוט מניחים קשר כזה באופן אקסיומטי, כפי שבידך ואדמסקי כבר ניתחו בעבר המתאם: "בין השימוש בכוח של צה"ל לבין ההתנהגות הרצויה של היריב נתפס כסיבתי. שקט נתפס, בדרך כלל, כאישור לאפקטיביות של ההרתעה, ומנגד, אלימות נתפסת כתוצאה ישירה של כישלון בהפעלת הכוח. אולם, יש להוכיח את הקשר הסיבתי הזה, ולא להניחו" (בידך ואדמסקי, 2014, 27).

החלטה של אויב שלא לפתוח במלחמה יכולה לנבוע משלל נימוקים שאינם קשורים בפחד שלו מהעונש שנשית עליו במלחמה. האויב עשוי להיות עסוק בזירה אחרת, במחלוקת פנימית על האסטרטגיה קדימה בתהליכי רה-ארגון וכך הלאה. או, בחלופה המטרידה ביותר, האויב עשוי פשוט להתכונן לקרב ומנסה ליצור הונאה אסטרטגית. משמע, אין טעם להסיק מעצם קיומו של שקט שהוא נגרם מפחד מהתגובה הישראלית. שקט אינו ראיה להרתעה, או למצער, מדובר בראיה חלשה ביותר. העובדה שהאויב שומר על השקט יכולה לתמוך בהשערה שהוא מורתע, בדיוק באותה מידה שהיא תתמוך בהשערה שהוא לא מורתע ומתכונן לשעת כושר. המשוואה שקושרת בין שקט להרתעה למעשה לא אמורה לחזק בעבורנו את הביטחון בהשערה שהוא מורתע כלל.

העובדה שגוף כמו חמאס מוכן להתמיד במצב רגיעה עם ישראל דורשת הסבר. ישראל הסבירה את ההתמדה ברגיעה באמצעות התמריצים החיוביים והשליליים שהיא יצרה בעבור חמאס באמצעות סבבי לחימה מצד אחד, ותמריצים, כמו הכסף הקטארי או הגדלת מכסות העובדים בישראל, מצד שני. לכן, בכל יום שארגון רצחני כמו חמאס הסכים לנצור את האש, ישראל תפסה אותו כמורתע, וככל שהרגיעה התמשכה המסקנה הזו אף התחזקה. כל סבב לחימה שהסתיים בהסכמה נקודתית לנצור את האש נתפס כרתיעה של חמאס ממחירי העימות. תזת ההרתעה הלכה והתחזקה. אך שום ראיה לא יכולה להזים את ההיפותזה החלופית שההתנהלות של חמאס הייתה, למעשה, ראיה לסט כוונות אחר לגמרי, כלומר שהוא רק חיכה לשעת כושר. גרוע מכך, הוא אף היה מודע לכשל המחשבתי אצלנו וניצל אותו לטובתו.²⁹ הבעיה החריפה ביותר עם ההיסק משקט להרתעה הוא בכך שהוא "חונק" סימנים אחרים שמופיעים ומלמדים על מסקנה אחרת. לאחר ה-7/10 רבים קבלו על כך שסימנים שונים לכך שחמאס מתכונן למתקפה אכן צצו, אך הפרדיגמה הקיימת,

²⁹ לפי תחקיר של רונן ברגמן שפורסם בניו יורק טיימס, מסמכים שהתגלו ברצועה גילו שחמאס השתמש בנוסחת השקט=הרתעה כדי להונות את ישראל. כפי שחשף ברגמן, בכירי חמאס חשבו שזה אקוטי להצלחת התוכנית שישאל תחשוב כי "חמאס בעזה מעוניין ברגיעה, ופועל למען שגשוג כלכלי - זה ישרת את הפרויקט הגדול בהקשרי הונאה" (רונן ברגמן "היעד שחמאס הציב לעצמו: ריסוק מדינת ישראל", ידיעות אחרונות 13.10.2024).

שלפיה החמאס מורתע כי הוא שומר על שקט, האפילה עליהם. תאוריות של קבלת החלטות בתנאי אי־ודאות מדגישות את החשיבות של מידע קודם לצורך הערכת פעולות שונות. ככל שהמידע הקודם כולל ראיות פגומות, הדבר יפגע בכל תהליכי החשיבה. כל יום שבו היה שקט למעשה יצר ראיות "זבל" שהצטברו ופגעו ביכולת להעריך ראיות חדשות.³⁰

יתרה מזאת, כשלוקחים בחשבון ראיות כאלו, יש סכנה מהותית ליפול להטיית האישוש (confirmation bias), בכך שהראיה תאשש את ההשערה שאתה מחפש, לפיה החמאס מורתע. למעשה, במקרה הזה אף מדובר בחשיבה מעגלית. ההשערה שחמאס מורתע מתבססת על כך שהוא שקט, וכל יום של שקט מוסבר לפי ההנחה שהוא מורתע.

דוגמה לבעיות אלו ניתן למצוא בדברים שאמר רח"ט מחקר לשעבר בראיון לאחרונה:

"אם יש לך רק תפיסה אחת שאומרת 'חמאס מורתע ודבק בהסדרה', אז יהיה לך המון מידע שיאמת את זה. כי באמת למידע יש טבע הפכפך ומעצבן, שהוא תומך בכמה אפשרויות, אז ברור שאתה תקלוט מידע שמתקף את התפיסה שלך. הנה, חמאס לא השתתף בסבבים של הגייהאד האיסילאמי, הוא אומר שההסדרה חשובה לו, הוא לא עשה שום דבר מאז שומר החומות. אז הוא מורתע. אבל בואו נביא עוד אפשרויות. אם לא יהיו עוד אפשרויות, אז כשיגיע מידע כמו 'חומת יריחו', ניתן לו הסבר לפי התפיסה שחמאס מורתע. אז כנראה נחשוב שהתוכנית הזאת היא מסמך תכנון, משהו ארוך טווח ולא רלוונטי" (אסיף, 2024).

6. סיכום מסקנות

אם מקבלים כי הכשלים שהצבעתי עליהם (חלקם או כולם), מהווים בעיה, עולה השאלה מה הלאה? הצעה שמרנית באופייה תחפש "לשפץ" את מושג ההרתעה תוך הפנמת הביקורות ושיפור תהליכי קבלת ההחלטות לאורן, אך תוך שמירת מושג ההרתעה כמושג מכונן בתורת הביטחון הישראלית [ראו לדוגמה אצל ארד (2025)]. מן הקוטב השני, ישנן הצעות לזנוח מושג זה לחלוטין, ולכונן תפיסת ביטחון על מושגים אלטרנטיביים, כגון "כפייה" או "אילוץ" [ראו לדוגמה אצל מתניה (2024)]. כינון מושג ההרתעה הישראלי שזור בסביבה האסטרטגית שבה התפתח כתגובה הגיונית לא־סימטריה הגאופוליטית מול העולם הערבי. אלו הטו את הכף אל עבר שיקולים קצרי טווח על גבי תכנון ארוך טווח, גישה עונשית להפעלת כוח, ולעליית משקלם של אנשי הצבא בקבלת ההחלטות (אדמסקי, 2011). סביבה אסטרטגית זו כוננה את תפיסת הביטחון של ישראל כ"חוקה בלתי כתובה" ועיצבה נורמות ודרכי

³⁰ מבחינת המודל הבייסיאני פורמלי ההסבר פשוט. כשבאים להעריך עוצמת ראיה חדשה עלינו לחשב את הערך המותנה שמתקבל לפי נוסחת בייס: $P(H|E) = \frac{P(E|H) \cdot P(H)}{P(E)}$, ההסתברות הפריורית $P(H)$ מורכבת מהמידע הסובייקטיבי שישנו. כשמידע זה כולל ראיות מסוג שקט=הרתעה, החישוב מתעוות.

חשיבה שונות. יהיה קושי פרקטי לעקור את אלו מהשורש. לכן, בגישה השמרנית יש היגיון מסוים. יחד עם זאת, אני מבקש להציע פתרון ביניים: עלינו לשנמך את חשיבות מושג ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלי ובכך להנות מדובשו אך לא לסבול מעוקצו.

תחילה, יש לציין דבר מה מפתיע: כל רכיבי משולש (ומרובע) הביטחון הישראלי הם במידה רבה טריוויאליים. לא בכדי לא ניתן למצוא אותם מנוסחים בלשון זו בדיונים בממסד הביטחוני עם קום המדינה כפי שעוזי ארד (2016) מסביר:

"מי שנוקב ב'שילוש הקדוש' כשלושת נדבכי תפיסת הביטחון של ישראל, אומר דבר טריוויאלי שכלל אינו מייחד את תפיסתה. יכולות ההתרעה, ההרתעה, וההכרעה של המדינה הן הפונקציות האלמנטריות של כל מערכת ביטחון מדינית לשל כל צבא באשר הם. אין שום מיוחדות בדברים הללו בנסיבותיה הסגוליות של מדינת ישראל, שכן אלו קטגוריות גנריות. באותה מידה ניתן היה לומר באופן סתמי שכוחה הצבאי של ישראל נשען על הכוח האווירי, היבשתי, והימי"

בעוד שהרתעה כשלעצמה היא חשובה, מושג ההרתעה הוא טריוויאלי. הרתעה מניעתית היא פועל יוצא של כוח צבאי, והרתעה ענישתית היא פועל יוצא של איתות על מוכנות להשתמש בו. משמע, מושג ההרתעה שלעצמו לא משחק שום תפקיד מהותי. מבחינה אינסטרומנטלית, הוצאת המושג מהמשוואה והחלפתו במושגים אחרים שקולים תאפשר את שיפור תהליכי החשיבה באופן אפקטיבי יותר. כך לדוגמה, מרגע שהדיון נע מיצירת הרתעה לשאלת היקף הכוח הצבאי שנדרש, הוא הופך לברור יותר. עליונות צבאית היא יעד מדיד שאפשר לנתח אותו לאור שיקולי עלות-תועלת ברורים ביחס לחלופה של כוח צבאי מספיק, זאת כאשר "יצירת הרתעה" נותרת אמורפית. ההרתעה הענישתית נוצרת מעצם המוכנות של ישראל להפעיל כוח ולכן אין כל תועלת בהמשגת העניין באספקלריה של הרתעה כפי שהודגם בביקורת לעיל.

ההקשרים היחידים שבהם למושג ההרתעה יש חשיבות ולכן עליו לתפוס מקום גלוי, הוא בהקשרים של הרתעה ספציפית בהקשר נקודתי - "קווים אדומים" - בהקשרים אלו יש היגיון רב להשתמש בדוקטרינת הרתעה, ויש אף יעד מדיד שלאורו נוכל לבחון את הצלחתה. אבל הרתעה זו אינה ליבה של מדיניות ביטחון, אלא אמצעי מהשורה השנייה או השלישית שלה. לכן, המלצתי היא לשנמך את מקומו של מושג ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית, להשגיר מושגים אחרים במקומו, ולתחום אותו להקשרים הרלוונטיים בלבד. אך חשוב מכך יש להבין שייתכן ואין מושג-על שעליו צריך לכוון תפיסת ביטחון, בוודאי שלא במנותק מהשאלה מה יעדיה של אותה תפיסת ביטחון.

רשימת המקורות

- אדמסקי, דימה (2011). **תרבות אסטרטגית וחדשנות צבאית**. משרד הביטחון.
- אסיף, גיא (11 באוקטובר 2024) "הספקן". **ידיעות אחרונות**.
- ארד, עוזי (2016). "תפיסת הביטחון הלאומי: מרכיבים היסטוריים וערכיים". **עלי זית וחרב**, גיליון טז, שדה המערכה, עמ' 11-30.
- ארד, שמעון (מרץ 2025). "תפיסת הביטחון של ישראל: חוסר קוהרנטיות תפקודית ואסון ה-7 באוקטובר". **עדכן אסטרטגי**, כרך 28, גיליון 1, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- בידץ, יוסי ואדמסקי, דימה (2014). "התפתחות הגישה הישראלית להתרעה - דיון ביקורתי בהיבטיה התאורטיים והפרקטיים". **עשתונות**, גיליון 8. מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי.
- בן-ישראל, יצחק (2013). **תפיסת הביטחון של ישראל**. מודן, אוניברסיטה משודרת.
- בקריה, צ'רה (2018). **על פשעים ועל עונשים**. שלם.
- בר, מיכה (1990). **קווים אדומים באסטרטגיית ההרתעה הישראלית**. משרד הביטחון.
- בר, קים (מרץ 2024). "היבטים בהתפתחות תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל". **מרכז דדו**.
- ברודי, ברנרד (מרץ 1947). "המדיניות הצבאית 'בתקופה האטומית'". **מערכות**, גיליון 39, 4-12.
- בר-יוסף, אורי (2024). **מעבר לקיר הברזל: מה חסר בתפיסת הביטחון של ישראל**. דביר.
- הכט, עדו (אוקטובר 2024). "תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: תובנות ממלחמת חרבות ברזל". **עיונים בביטחון המזרח התיכון** מס' 208, מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים.
- הרכבי, יהושפט (1964). **מלחמה גרעינית ושלוש גרעיני**. מערכות.
- הרכבי, יהושפט (1990). **מלחמה ואסטרטגיה**. מערכות.
- ידעי, תמיר ואורטל, ערן (2013). "פרדיגמת סבבי ההרתעה - דפוס אסטרטגי ודוקטרינה במבוי סתום". **עשתונות**, גיליון 1. מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי.
- לופוביץ, אמיר (מרץ 2024). "ההרתעה הישראלית ומתקפת ה-7 באוקטובר". **עדכן אסטרטגי**, כרך 27, גיליון 1, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- מרידור, דן ואלדדי, רון (ספטמבר 2018). **תפיסת הביטחון של ישראל דו"ח הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון (ועדת מרידור) ובחינתו בחלון עשור**. מזכר 182, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- מתניה, אביתר (2024). **תפיסת ביטחון חדשה לישראל: מהכרעה ומהרתעה מצטברת לתפיסה סמי-מעצמתית המגובה בבניין כוח אסטרטגי**. מכון משגב.
- פרגה, גוטליב (1984). "על מובן והוראה". **עיון ל"ג**(ג), 364-382.
- פרייליך, דוד (צ'ק) (2019). **תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: אסטרטגיה חדשה לעידן של תמורות**. מודן ומשרד הביטחון.
- שלינג, תומאס (1981). **חימוש והשפעה**. מערכות.
- Adamsky, Dima. (2016). From Israel with deterrence: Strategic culture, intra-war coercion and brute force. *Security Studies*, 26(1), Pp.157-184.
- Adamsky, Dima. (2021). Deterrence à la ruse: Its uniqueness, sources and implications. In F. Osinga & T. Sweijjs (Eds.), *NL ARMS Netherlands annual review of military studies 2020* (Pp. 161-177).

- Adler, Emanuel. (2009). Complex deterrence in the asymmetric-warfare era. In T. V. Paul, P. Morgan, & J. Wirtz (Eds.), *Complex deterrence* (pp. 85-108). University of Chicago Press.
- Bar-Yoseph, Uri. (1998). Variations on a theme: The conceptualization of deterrence in Israeli strategic thinking. *Security Studies*, 7(3), Pp. 145-181.
- Bar-Yoseph, Uri. (2004-05). The paradox of Israeli power. *Survival*, 46(4), Pp. 137-155.
- Berman, Eli; Khadka, Prabin; Klinenberg, Danny & Klor, Esteban F. (December 2024). Deterrence Through Response Curves: An Empirical Analysis of the Gaza-Israel Conflict. National Bureau of Economic Research.
- Cheng, Dean. (2021). An overview of Chinese thinking about deterrence. In Frans Osinga & Tim Sweijs (Eds.), *NL ARMS Netherlands annual review of military studies 2020*, Pp. 177-200.
- Freedman, Lawrence. (2004). *Deterrence*. Polity.
- George, Alexander L. & Smoke, Richard. (1974). *Deterrence in American foreign policy: Theory and practice*. Columbia University Press.
- Huth, Paul & Russett, Bruce. (1988). Deterrence Failure and Crisis Escalation. *International Studies Quarterly*, 32(1), Pp. 29-45.
- Knopf, Jeffrey. (2009). Three items in one: Deterrence as concept, research program, and political issue. In T. V. Paul, Patrick M. Morgan & James J. Wirtz (Eds.), *Complex deterrence*. University of Chicago Press. Pp. 31-57.
- Kuperwasser, Yosef. (2008). Is it possible to deter armed groups? In Jeffrey H. Norwitz (Ed.), *Armed groups: Studying irregular forces*. Naval War College. Pp. 127-133
- Lieberman, Elli. (2013). *Reconceptualizing Deterrence: Nudging Towards Rationality in Middle Eastern Rivalries*. Routledge.
- Mearsheimer, John J. (1983). *Conventional deterrence*. Cornell University Press.
- Morgan, Patrick M. (1983). *Deterrence: A conceptual analysis* (2nd ed.). Sage Publications.
- Morgan, Patrick M. (2003). *Deterrence Now*. Cambridge University Press.
- Naveh, Shimon. (1995). The cult of the offensive preemption and future challenges for Israeli operational thought. *Israel Affairs*, 2(1), Pp. 168-187.
- Rid, Thomas. (2012). Deterrence beyond the state: The Israeli experience. *Contemporary Security Policy*, 33(1), Pp. 124-147.
- Singh, Ashish. (2014). Deterrence and dissuasion. *Air Power*, 9(1), Pp. 31-45.
- Snyder, Glenn H. (1961). *Deterrence and defense: Toward a theory of national security*. Princeton University Press.
- Snyder, Glenn H. (1970). Deterrence: A theoretical introduction. In John C. Garnett (Ed.), *Theories of peace and security: A reader in contemporary strategic thought*. Macmillan. Pp. 106-122.

- Stein, Janice G. (2009). Rational deterrence against "irrational" adversaries? In T. V. Paul, Patrick M. Morgan, & James J. Wirtz (Eds.), *Complex deterrence*. University of Chicago Press. Pp. 58-82.
- Wohlstetter, Albert. (1959). The delicate balance of terror. *Foreign Affairs*, 37(2), Pp. 211-234.

איפה התחבולה?¹

גל פרל²

האם צה"ל הצליח לתרגם במלחמה את מימוש עקרון התחבולה מהרמה הטקטית לרמה האופרטיבית באופן שפירק את המערכת היריבה וקיצר את משך המלחמה? נוכח האפשרות שצה"ל יידרש לתמרון בלבנון, עלינו ללמוד היטב את המערכה ברצועת עזה, כדי לשפר את מוכנות הכוחות למערכה הבאה, אם תיפתח.

"הטקטיקה זה החוכמה והאמנות של כל אחד מכם. זאת אומרת, להוביל את האנשים בראש הכוח, עם תוכנית שיש בה גם תחבולה לא רק יוזמה, מתחשבת באויב ובשטח, בנייתו נכון ומפעילה את מרכיבי הכוח נכון" (רא"ל גבי אשכנזי).³

בעבר, עוד בטרם נוסד צה"ל, העלה כוח המגן העברי את התחבולה על נס. כבר בימי פלגות הלילה המיוחדות בפיקוד הקפטן הבריטי אורד וינגייט שמו דגש על הצורך לפעול מתוך חשיבה תחבולנית, בהפתעה.⁴ וינגייט שאב השראה מהתנ"ך, ובמיוחד מן השופט גדעון בן יואש שקבע את העיקרון "מִמְנֵי תָרְאוּ וְכֵן תַּעֲשׂוּ",⁵ ותקף את מחנה מדיין בלילה מכמה כיוונים, תוך שימוש בשופרות ובלפידים כדי לזרוע בהלה בקרב מגיני המחנה.⁶ בהמשך מימשו עיקרון זה בצה"ל לא פעם במלחמת העצמאות בקרבות שניהלו כוחות הפלמ"ח ואחרים, כמו בהתקפת הלילה על מנזר סן סימון⁷ ובמבצע "חורב" בחזית הדרום.⁸

בעקד הפיקוד והשליטה במבצעי כוחות היבשה מגדירים את התחבולה כך:

¹ המאמר פורסם לראשונה בגיליון מערכות מס' 503, ספטמבר 2024.

² סרן (מיל') גל פרל הוא חוקר בכיר במרכז דדו וסרן (מיל') בעוצבת הצנחנים "חיצי האש".

³ אוריד, י' (2009, 14 באוקטובר). צה"ל מציג: כך נפעל במערכה הבאה. אתר צה"ל.

⁴ עקביה, א' (1993). אורד וינגייט: חייו ופועלו. מערכות, עמ' 55, 268.

⁵ שופטים, ז': 17.

⁶ שם, 19-22.

⁷ קדיש, א' וארנוולד, מ' (2008). קרבות יבוסי. משרד הביטחון, עמ' 153-181.

⁸ שמש, א' (1995). בכוח התחבולה. מערכות, עמ' 93.

"חיפוש תורפות אצל האויב או יצירתן, ולאחר מכן ניצולן לשם הכרעת האויב. לפיכך, החל מתחילת גיבוש תמונת המצב ועד סיום הערכת המצב וגיבוש הדפ"ן, ילוו את תהליך הערכת המצב לכל שלביו, כחוט השני, החיפוש והחתימה למצוא את תורפות האויב, או כיצד ניתן ליצור תורפות אצלו ולנצלן".⁹

במשך שנים עוצב האתוס הזה "לי בהתאם לשתי מימרות. הראשונה, מן המקורות, קבעה "כִּי בְּתַחְבֻּלוֹת תַּעֲשֶׂה לְךָ מִלְחָמָה"¹⁰. השנייה, סיסמת השירות האווירי המיוחד, יחידת הקומנדו הבריטית שהקים דייוויד סטירלינג במלחמת העולם השנייה, קבעה כי "המעז מנצח"¹¹. אימוץ מימרות אלה נבע ממגבלות הכוח של צה"ל במשאבים ובכוח אדם ומהצורך לנהל מלחמה קצרה כדי להסיר את הנטל מהמשק ואת האיום מהעורף. היכולת לייצר תחבולה מוצלחת, יעילה ומקצרת מלחמה, מחייבת לקיחת סיכונים מחושבים, העזה, נכונות לפעול בקו בלתי צפוי. נשאלת השאלה עד כמה הצליח בכך צה"ל במלחמת "חרבות ברזל", שכן המלחמה נמשכת חודשים ארוכים. מבחינה טקטית, ניכר כי צה"ל שב לפעול בהתאם לעקרון התחבולה, מהדרג הבכיר למפקדי השדה. מבחינה מערכתית, אף שצה"ל פגע קשות בחמאס, ההצלחה חלקית.

"כל מלחמה עומדת על הטעיה"

אלוף אמיר ברעם וסא"ל (מיל") ד"ר שגיא טורגן קבעו במאמר שפרסמו כי: "התחבולה היא הכלי הראשון והבסיסי באומנות המלחמה, והיא מורכבת מארבעה מושגי יסוד: הפתעה, הונאה, הטעיה וטכסיס. בכוחה של התחבולה לייצר אצל האויב תמונת מצב שגויה, ליצור בקרבו חוסר ודאות ולפגוע בהחלטותיו"¹². באמצעות תחבולה יכול הצבא לגרום לאויב לפעול באופן שגוי, לבזבז זמן יקר בניסיונו להעריך את המצב נכונה, לנצל נקודות תורפה או לגרום להיווצרותן ולפגוע קשות במורל וברוח הלחימה של האויב. למעשה, כפי שכתב בשעתו החכם הסיני סון טסו, "כל מלחמה עומדת על הטעיה"¹³.

ברשימת עקרונות המלחמה של צה"ל הוצבה התחבולה במקום הרביעי והיא מוגדרת "דרך מחוכמת לעשיית מלחמה על ידי חיפוש תורפות האויב או על ידי גרימתן. היא נועדה להפתיע את האויב כדי להוציאו מאיזונו ולמוטטו. בכל מצב ובכל דרג, התחבולה היא מהותו של הרעיון המבצעי שסביבו מתגבשת שיטת הביצוע"¹⁴. מטרת התחבולה להפתיע את האויב, וזו יכולה לקבל ביטוי במגוון מובנים: במקום, בשיטה, באמצעי הלחימה ובעיתוי. "התחבולה אינה רק עניין של הופעה במקום,

⁹ זרוע היבשה (פברואר 2016). הפיקוד והשליטה במבצעי כוחות היבשה. מפקדת זרוע היבשה, עמ' 106 משלי, כד: 6.

¹¹ קואלס, ר' (1958). מפקד הרפאים. מערכות, עמ' 104.

¹² ברעם, א' וטורגן, ש' (אוגוסט 2022). עקרונות המלחמה: התאמתם למאפייני המלחמה בעת הנוכחית. מערכות 494, עמ' 11.

¹³ שמש, א' (1995). בכוח התחבולה. מערכות, עמ' 93.

¹⁴ המחלקה לתו"ל (פברואר 2007). עקד עקרונות המלחמה. אמ"ץ-תוה"ד, עמ' 23.

בזמן, בעוצמה ובאמצעים בלתי צפויים ואינה מצטמצמת באיגוף וכו' – אלא הרבה יותר מזה – היא משפיעה על תודעתו והבנתו של האויב. מעצם אופייה היא דורשת כישורים וכשרים גבוהים ולעתים גם מורכבים.¹⁵ מכאן שהתחבולה נדרשת בכל רמה, טקטית, מערכתית ואסטרטגית.

נוכח האיום החמור על העורף הישראלי, הנטל הגובר על המשק, וסופיות המשאבים (כוח אדם, חימושים, פלטפורמות לחימה, דלק, חלפים ועוד), הזמן הוא רכיב חיוני שמחייב אותה להכריע את אויבה במהירות. פעולה תחבולנית נועדה לאפשר לצה"ל להכריע את האויב באופן חסכוני בכוחו, במהירות ועל ידי ריכוז המאמץ בנקודת התורפה "במקסימום כוח, במינימום זמן".¹⁶ ככל שהפעולה נועזת יותר, והסיכון (המחושב) גדול יותר, סביר פחות שהאויב יצפה אותה, והוא יתפס בלתי מוכן.¹⁷ שיטה זו, לצד פעולה בקצב מבצעים גבוה על כל מערכי האויב, בהתאם לעקרון המלחמה רציפות והמשכיות, תאפשר את הכרעתו במהירות. כוחו של התמרון תלוי במומנטום, וחייבת להיות עוצמת אש וכושר תנועה.

הקצב מורכב למעשה משבעה גורמים שמקיימים קשרי גומלין: ניידות פיזית, שיעור התקדמות טקטי, כמות המידע ואמינותו, סיוע לוגיסטי וקרבי, זמן השלמת התנועות ופיקוד ושליטה ותקשורת.¹⁸ כאשר לא פועלים כך – גם האויב יתאושש. ראשיתה של כל תוכנית מבצעית של כוחות היבשה היא בניתוח השטח והיכולת לגזור ממנו משמעויות, ובהן איתור שטחי מפתח והשמדה, שטחים שולטים ונשלטים ועוד. כשנתיים לפני מלחמת "חרבות ברזל" עודכנה פקודת המבצע בצה"ל, והשינוי שנגע לראיית האויב כמערכת מבצעית נעשה בשל חשיבות ניתוח האויב כמערכת מבצעית על רכיביה השונים והבנת קשרי הגומלין ביניהם הנו חיוני (למשל, התצפית והנ"ט, שתומכים את המארב, וסיוע האש שמסייע לעמדות ההגנה במתחם האויב). לפי הפקודה המעודכנת, בכל מערכת יריבה יש מרכז כובד (שטח שולט, מרכז פו"ש, מבנה מרכזי), רכיב שפגיעה בו מערער את המערכת היריבה ומוציא אותה משיווי משקל.

גישת התמרון (אין הכוונה לתמרון יבשתי בהכרח), מטרתה לעקוף את גורמי העוצמה של האויב ולנצל את נקודות התורפה כדי להביא למיטוטו המהיר. אומנם אפשר להשיג את הכרעת האויב, ביטול רצונו להילחם ויכולתו לעשות כן באמצעות פעולה שחיקתית במהותה, המשמידה יכולות של האויב בקצב גבוהה מיכולתו לשקם אותן, אך זוהי גישה שמשכה ארוך והיא גוזלת משאבים,¹⁹ ובניגוד לשגרה,

¹⁵ שם, עמ' 24.

¹⁶ איזנקוט, ג' (2019, 21 בנובמבר). חיוניות התמרון היבשתי. הרצאה בכנס התמרון היבשתי ככלי חיוני בביטחון הלאומי, מכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).

¹⁷ איילנד, ג' (2018). לא נרדם בלילות. ידיעות ספרים, עמ' 84.

¹⁸ סימפקיין, ר' (1999). מרוץ אל העתיד. מערכות, עמ' 60, 152.

¹⁹ לידלהארט, ב' (1956). אסטרטגיה של גישה עקיפה. מערכות, עמ' 14.

בבט"ש ובמב"ם, טובה פחות לישראל בשל הנטל על המשק והאיום על העורף. יש לציין כי בשתי הגישות יכול להתקיים שילוב בין אש לתמרון קרקעי, אך גישת התמרון מתאימה יותר לישראל במלחמה נוכח ממד הזמן.²⁰

בבסיס גישת התמרון הזו, עומדת התחבולה, שכן היא ניתוח המערכת היריבה, איתור מרכז כובד זה והבנה כיצד לפגוע בו באופן לא צפוי ובמהירות.²¹ ניתוח שלם של קרקע ומערכת יריבה מאפשר למפקד לזהות את התורפות והחוזקות של האויב, ועל בסיסן לגבש באופן אנליטי באמצעות תהליך מחתמ"א²² רעיון מבצעי תחבולני המכוון לנקודת תורפה, שהפגיעה בה תשלול מהאויב רכיבי עוצמה ואף תביא למיטוטו.²³

הרעיון המבצעי שהתחבולה מגולמת בו הוא הקומה הרעיונית המחברת בין המשימה לשיטה.²⁴ הוא גם המקום להמחיש למפקדי המשנה והכוחות את התחבולה בעזרת שפה חופשית כדי להמחיש להם אותה. יש לציין שלטובת מימוש פעולה תחבולנית נדרש פיקוד בגישת פיקוד משימה, המאפשר למפקדים חופש לפעול באופן מקורי, נועז ולנצל הזדמנויות מבצעיות בלוח זמנים מהיר.²⁵

צה"ל התחבולני לעומת צה"ל "המועך"

דוגמה בולטת למימוש תחבולה היא זו של הקרב לכיבוש מתחמי אום כתף המבוצרים במלחמת ששת הימים, עליו פיקד אלוף אריאל שרון, מפקד אוגדה 38. שרון, שבלט בתעוזתו, חשיבתו התחבולנית, וביכולתו לקרוא את שדה הקרב, עוד מימיו בצנחנים, החליט לתקוף את המתחם בלילה. לדבריו עשה כן משום ש"אין המצרים אוהבים להילחם בלילה, ואין הם נהנים מקרב פנים אל פנים - ואנו מתמחים בשניהם".²⁶ הקרב שתכנן חייב תיאום ושליטה ברמה שכמעט ולא נראתה אז בצה"ל, ונשען על תחבולה, הפתעה ומיצוי הכוח.

חטיבת השריון 14 תקפה את מוצבי החוף של המתחם וריתקה באש את מערכי החזית שלו. חטיבת החי"ר 99, בפיקוד אל"ם יקותיאל אדם, ערכה מסע בן 14 קילומטרים בחולות ובדיונות, שהמצרים החשיבו כלא עבירים, כדי לתקוף את המערך המבוצר מהכיוון הלא צפוי. בה בעת הוטסו במסוקים שני גדודים מחטיבת הצנחנים במילואים 80, בפיקוד אל"ם דני מט, לג'בל דלפה כדי לכבוש את אום שיחאן ולפגוע בריכוזי ארטילריה שהיו שם (זו הייתה הפעם הראשונה שצה"ל יצא

²⁰ בזק, י' (אוגוסט 2018) בין הכרעה לניצחון, בין תמרון לשחיקה. מערכות 479, עמ' 28-30.

²¹ לידל-הארט, ב' (1956). אסטרטגיה של גישה עקיפה. מערכות, עמ' 344.

²² מרכז כובד, נכסים חיוניים, תורפות, מה יכריע, איך יכריע.

²³ הירש, א' (מאי 2022). עדכון תבנית הפקמ"ב בכוחות היבשה - למה צריך לעדכן ומדוע זה הכרחי. מערכות 493, עמ' 42-47.

²⁴ בהרב, א' וישורון, נ' (2021, 11 באוגוסט). פרק עשירי - רעיון מבצעי ותחבולה. למידה בתנועה - הפודקאסט של המכללות הצבאיות.

²⁵ ריאיון עם אלוף ירון פינקלמן, מחנה אסף שמחוני, באר שבע, (2024, 15 פברואר).

²⁶ מגל, י' (2023). קוטי. מטר, עמ' 53.

לפעולה מוסקת בהיקף כה רחב). על גדוד השריון 63, בפיקוד סא"ל נת'קה ניר, הוטל לנוע בציר עוקף, דרך הדיונות, ולסייע בכיבוש בטור. כוחות נוספים של האוגדה שימשו במשימות חסימה והטעיה. לצד כל אלה סיפק אגד התותחנים האוגדתי סיוע צמוד ומתגלגל.

מעט לפני ההתקפה על המתחמים, כשהכוחות כבר בנקודות הזינוק, הציע מפקד פיקוד הדרום, גביש, לשרון לדחות את ההתקפה לבוקר, כדי שניתן יהיה

לקבל סיוע מחיל האוויר. שרון דחה את ההצעה בתוקף מפני שחשש שהיא תפגע בתנופת ההתקפה, תשבש את התוכנית ותיתן בידי המצרים זמן להחיש תגבורות.²⁷ במהלך הקרב אלוף שרון "חיידך לשינויים" וגילה גמישות מחשבתית. משהתברר כי גדוד 63 כבר כבש את בתור, שונתה התוכנית של חטיבה 80. שני גדודי החטיבה נחתו בדיונות שמצפון לאום שיחאן

כוח צנחנים מילואים לאחר הפשיטה על סוללות הארטילריה באום כתף, (מקור: מערכות)

ויצאו לתקוף ריכוזי ארטילריה סמוכים. עם זאת גדוד הצנחנים שנועד לתקוף ממערב התקשה בצבירת הכוח ובהתארגנות, וכאשר היה מוכן לתקיפה התברר כי גדוד 63 כבר השמיד את כוחות האויב. גדוד הצנחנים השני פשט על היעדים ממזרח, פגע בריכוזי ארטילריה ונ"ט ושב לעמדותיו.²⁸ ההתקפה הייתה אמורה לפרוץ בכמה מקומות באופן בין-חילי ובין-זרועי. ואכן התמרון של גדוד 63, דרך הדיונות ותקיפת אום שיחאן ממערב, והתקפות חטיבה 99 וחטיבה 80 מצפון, דרך דיונות קשות למעבר, ערערו מבחינה פיזית ונפשית את הכוח המצרי,²⁹ והמתחם הוכרע. הקרב הוגדר כקרב משולב מופתי ונלמד באקדמיות צבאיות ברחבי העולם. פעולה תחבולנית קלה יותר לביצוע כשהאויב אינו דרוך ומצפה לה, אבל גם כאשר הוא מוכן ומצפה לה יש לממש עיקרון זה. בעבר הצליח צה"ל לפעול באופן תחבולני גם לאחר שהופתע. דוגמה בולטת היא מבצע "אבירי לב", צליחת התעלה במלחמת יום הכיפורים. היה זה קרב לילי שנשען הן על מאמצי הטעיה, הן על הפתעה והן על ניצול נקודת תורפה (ה"תפר" בין הארמיות המצריות).³⁰ מאז פעל צה"ל בשורה של מבצעים, מיוחדים ורחבי היקף באופן תחבולני. בהם

²⁷ זלמנוביץ, ב' (עורד) (2017). לחימת צג"ם 63 קרב אום כתף-אבו עיילה 5-6 ביוני 1967. המחלקה להיסטוריה בצה"ל, עמ' 23-24.

²⁸ שמש (1995), עמ' 184.

²⁹ שם, עמ' 185.

³⁰ אזוב, ע' (2011). צליחה. דביר, עמ' 111-136.

הנחיתה מן הים בשפך אל-אולי במלחמת לבנון הראשונה, ואפילו מהלכי הפתיחה של מבצע "עופרת יצוקה". ולמרות זאת ראוי לחזור ולקרוא את הדברים שכתב בשעתו אלוף (מיל) שרון, שהזהיר כי "אי-אפשר שנהיה פטורים מבדיקה יסודית של התזה בדבר "התהפכות" צה"ל בין תש"ח למבצע של"ג: כאן, צבא שעוצמתו נסמכת על גורמים איכותיים ועל הבסת האויב באמצעות מיטוטו בתחבולות; וכאן, צבא העומד על העדיפות הכמותית באמצעות "מערכת" האויב בכמותו העדיפה".³¹ נשאלת השאלה האם מאז זנח צה"ל את החשיבה התחבולנית, ומימש אותה רק לעיתים נדירות, הוא רק "מועד" ושוחק את אויביו?

מפקד אוגדה 143 במלחמת יום הכיפורים, אלוף (מיל) אריק שרון, עם קציני האוגדה בקבוצת פקודות לקראת הצליחה (צילום: ניצן שפירא, אוסף אמנון רשף)

למשל במבצע "שינוי כיוון 11", בשלהי מלחמת לבנון השנייה, במסגרתו נבחר תמרון כבד, צפוי ואיטי (שהיה ברור שלא יצליח להגיע ליעדיו בקבועי הזמן שהוגדרו לו) על פני חלופה של תמרון מוגבל אך מפתיע ותחבולני בבסיסו, כפי שהציע שר התחבורה רא"ל (מיל) שאול מופז.³² גם התמרון המוגבל במבצע "צוק איתן" היה שבלוני ונטול תחבולה. הדוגמה הבולטת מהשנים האחרונות היא מבצע "דרום כחול", תקיפת מנהרות במהלך מבצע "שומר חומות", שבו נבחרה שיטת ה"מעיקה" על פני המהלך התחבולני שתוכנן במקור, לפיו התמרון המוגבל יהיה הטעיה שתמשוך

³¹ שמש, א' (1995). בכוח התחבולה. מערכות, עמ' 8.

³² הראל, ע' ויששכרוף, א' (2008). קורי עכביש. ידיעות ספרים, עמ' 388-392.

את פעילי חמאס למנהרות. המהלך לא יצא לפועל במתכונתו, ולבסוף תקף חיל האוויר מנהרות ריקות מפעילים.³³ השאלה אם זנח צה"ל את הגישה התחבולנית רק התחדדה נוכח מלחמת "חרבות ברזל".

מבחינה טקטית היינו תחבולניים, ואופרטיבית?

בפרוץ מלחמת "חרבות ברזל" יצאה חמאס למתקפה מפתיעה, מבוססת תחבולה, שזיהתה היטב את מרכזי הכובד, העוצמות ונקודות התורפה של צה"ל, ומיקדה את מאמציה כדי לנטרל את יתרונות צה"ל וניצלה את חולשותיו.³⁴ למרות תנאי הפתיחה הקשים שבהם היה נתון בפרוץ המלחמה, צה"ל התאושש, הדף את פעילי חמאס והחזיר את השליטה בשטחי עוטף עזה במחיר כבד, וכעבור שלושה שבועות מפרוץ המלחמה יצא לתמרון קרקעי רחב היקף, הגדול ביותר מאז 1982.³⁵ יש לזכור כי התאוששות זו נערכה מול אויב מסוים, ומוטב לקחת אותה בפרופורציות הראויות ולא לדבר בה משל היה מדובר בהתאוששות ההיא ב־1973, מול הארמיות הסוריות והמצריות. במלחמה מימשו כוחות פיקוד הדרום, בסדיר ובמילואים, בפיקוד אלוף ירון פינקלמן, את עקרון התחבולה בשורה של מהלכים, שעיקרם בא לידי ביטוי במהלכי כיתור של ערים ברצועה, ניקוז ופינוי אוכלוסייה (במהלכם גם נשבים פעילי אויב) ותקיפה בניגוד להיערכות האויב.³⁶

המאמץ העיקרי של צה"ל בתמרון הקרקעי בא לידי ביטוי בהתקפות אוגדה 162 בצפון הרצועה ואוגדה 36 שפרצה את מסדרון נצרים. אוגדות אלה חדרו מהר ללב הרצועה מתוך הבנה שאנשי חמאס מיקדו את מאמצי ההגנה שלהם בשכבת ההגנה החיצונית והותירו את השכבה הפנימית חלשה בהרבה. האוגדות חברו בחוף הים ואז נעו מזרחה לעבר ישראל. היה זה מהלך תחבולני משום שחמאס בנתה את מערכיה בכיוון ההפוך, ולמעשה נשללה מחמאס היכולת ללחום ביעילות בהתבסס על היערכותה לפני המלחמה.³⁷ בה בעת, ביצעה אוגדה 252, שנעה ממזרח למערב ותקפה את בית חאנון, מהלך הטעיה בהתחשב באופן התקיפה ובכיוונה כפי שחמאס ציפו לה (ציר ראיית צה"ל).

האוגדות פגעו בפעילי אויב, השמידו אמל"ח, מנהרות, מפקדות ותשתיות, כדי לכתר את העיר עזה ולהפעיל לחץ על מרכזי הכובד של חמאס בצפון הרצועה, הצבאיים והשלטוניים. כמו כן, הכוחות מימשו את עקרון התחבולה בשיטות הפעולה, שכן המערכת היריבה פורקה על ידי שילוב בין מאמץ אש, שתקף את המנהרות סמוך לתמרון כוחות היבשה לשטח האויב, ושלל מפעילי חמאס את המחסה שבתווך

³³ חזות, ג' (2024). צבא ההיי־טק וצבא הפרשים. מערכות ומודן, עמ' 22, 58.

³⁴ בזק, י' וגילת, א' (2024, 24 ביוני) פודקסט על התמרון מבית "מערכות", פרק רביעי.

³⁵ שלח, ע' (יולי 2024). בניין הכוח בעקבות "חרבות ברזל" – לא לחזור על טעויות העבר. בין הקטבים 41

³⁶ ריאיון טלפוני עם תא"ל (מיל') גיא חזות, (2024, 21 ביולי).

³⁷ ריאיון עם אלוף ירון פינקלמן, מחנה אסף שמחוני, באר שבע, (2024, 15 בפברואר).

התת־קרקעי ("מקדם השבירה"), ומאמץ תמרון יבשתי שצד והרג את פעילי חמאס שנאלצו להישאר מעל פני הקרקע.³⁸

בח'אן יונס ביצעו כוחות עוצבת האש מהלך תחבולני כאשר תמרנו במהירות ללב מערך האויב, על חשבון עקרון האבטחה, ופעלו בניגוד להיערכותו.³⁹ כוחות האוגדה לחמו בקרב משולב מעל לקרקע ומתחתיה, הפתיעו את האויב בנכונותם להילחם בתווך התת־קרקעי, פגעו בפעילי חמאס והשמידו אמל"ח ותשתיות.⁴⁰ מדוע לא לחמו כוחות צה"ל בהיקפים גדולים בתווך זה קודם לכן? אומנם מהלך זה כרוך בסיכון ונדרשת תעוזה ומיומנות מקצועית, אולם בכוחו להמס את חמאס, להפתיעה ואולי אף לתרום להכרעתה המהירה.⁴¹

צק"ח צנחנים הרחיב את הפעילות למערב ח'אן יונס ושכונת חמד במקביל לחקר ואיתור תוואי תת־קרקע (צילום: דובר צה"ל)

ברמה הטקטית הצטיינו כוחות צה"ל במלחמה בחשיבה תחבולנית, נועזת ולא צפויה. למשל, גדוד הצנחנים מילואים 697 בעוצבת "חצי האש", 551 (גילוי נאות: הכותב לחם במסגרתו במהלך "חרבות ברזל"), פעל באופן תחבולני במהלך כל הלחימה בעזה. הגדוד הקפיד שכל תקיפת יעד תהיה מול מרכז הכובד לא רק באמצעות מסה ועיתוי ל"מערכת" האויב, אלא גם באופן שיבטל את חוזקות המערכת היריבה שמולו.

³⁸ ריאיון עם תא"ל (מיל') משה (צ'יקו) תמיר, כפר דניאל, (19 בפברואר, 2024).

³⁹ ריאיון טלפוני עם תא"ל (מיל') גיא חזות, (21 יולי, 2024).

⁴⁰ גולדפוס, ד' (13 במרס, 2024). הצהרת מפקד עוצבת האש. ח'אן יונס.

⁴¹ ריאיון טלפוני עם תא"ל (מיל') גיא חזות, (21 ביולי, 2024).

אומנם תקיפת שכונת "הסביבון" בבית חאנון נערכה מהכיוון הצפוי, אולם גם שם מימש הגדוד תחבולה כאשר עוצבת "חצי האש" תקפה את היעד בלילה מכמה כיוונים. בליל 29/28 באוקטובר 2023 חצה הגדוד את הגבול מקיבוץ ארז ונע רגלית בציר שאורכו כשלושה קילומטרים לבית חאנון. בחוד הייתה פלוגת הטנקים שהוכפפה לו, כאשר כל העת סייע לכוחות מאמץ אש עצים. עם אור ראשון תקף הגדוד את פאתי השטח הבנוי, כאשר ההישג המבצעי שבלב המשימה היה כיבוש שטח המפתח החטיבתי והתייצבות עליו עם שני צק"פים. הרעיון המבצעי כיוון לריתוק מארב האויב בפאתים על ידי כוחות השריון ואיגוף של חי"ר, באבטחת טנקים, לעבר שטח המפתח. הפלס"ר נעה באגף השמאלי, שם פגעה בכמה מחבלים שבהם נתקלה. היתקלות נוספת התרחשה באגף הימני, שם ירו צוות מפלוגה ב', חפ"ק הסמג"ד וטנק על מבנה שזיהו בו מחבלים. התנועה בלילה ומאמץ האש שהקשה על האויב להפעיל בעילות תצפיות, אפשרו לגדוד להפתיעו עם שחר בהתייצבות בפאתי השטח הבנוי, ועד מהרה הוא החל לבסס שליטה מבצעית בשכונת הסביבון בעיירה. דוגמה אחרת אפשר למצוא בלחימה בשכונת שיח' רצ'ואן בעיר עזה בדצמבר 2023, בה ערך הגדוד שורה של פשיטות ומבצעי "גירוי - תגובה", שבמהלכם הכריח את האויב להיחשף ופגע בו במדויק. הגדוד הפעיל לא פעם טנקים כמאמץ הטעיה בכיוון אחד והסתגן עם כוחות רגליים שנערכו במארבי צלפים מכיוון אחר, תוך סגירת מעגלי אש על האויב שנחשף עם גורמי תקיפה מהאוויר. כלל הכוחות רשמו פגיעות.

צורת הקרב פשיטה אף היא תחבולנית במהותה, הן מערכתית והן טקטית, משום שהיא מקשה על האויב לצפות את פעולת צה"ל ולהיערך בהתאם. הפשיטה, שבמסגרתה כוחות מתמרנים לשטח האויב, פוגעים בו ושבים לקווי כוחותינו, מאפשרת לכוחות להפתיע, מונעת קיבעון מחשבתי, מערערת את ביטחונו של האויב ויוצרת בקרבו תחושת נרדפות.⁴² הפשיטה יעילה במיוחד נגד צבאות טרור כמו חמאס וחזבאללה, משום שהם ערוכים להגנה נגד כיווני הגעה מסוימים, ונחותים בהשוואה לצה"ל ביכולות מודיעין ושליטה בזמן אמת ונמנעים לרוב מתמרון נגדי שיהפוך אותם לפגיעים ליכולות האש והתמרון של צה"ל.⁴³

בשלב הפשיטות במלחמה מומש ערך התחבולה לא פעם. בין אלה מבצע "ניתוח מקומי", פשיטה של כוחות אוגדה 162 בשילוב כוחות מיוחדים על בית החולים שפאא' בעזה, במהלכו הפתיעו את האויב בעצם יכולתם להגיע ולכתר במהירות את בית החולים,⁴⁴ ואת מבצע "ארנון" לחילוץ ארבעה חטופים משבי חמאס, שבוצע בידי הימ"מ בסיוע כוחות מחטיבות כפיר, גבעתי, הצנחנים וחטיבה 7 במחנה הפליטים נציראת. הכוחות הפתיעו את האויב בעצם העובדה שפעלו דווקא ביום,

⁴² שמואל, ש' (2024, 11 ביולי). פשיטה - דשדוש לתכלית. מערכות.

⁴³ שלח, ע' (2015). האומץ לנצח. ידיעות ספרים, עמ' 122.

⁴⁴ דבורי, נ' (2024, 1 באפריל). התחבולה של צה"ל והמודיעין האיכותי שהושג: מאחורי המבצע בבית החולים שיפא. אתר N12.

על אף שהיה בכך סיכון לכוחותיו, משום שהאויב העריך שנתקוף דווקא בלילה.⁴⁵ מנגד, מאז שצה"ל שחרר את מרבית כוחות המילואים בראשית ינואר 2024 נעשתה בפועל עצירה אופרטיבית בלחימה, ולאחריה היה קושי בשימור המומנטום והיוזמה, שכאמור, חיוניים לקיצור משך המערכה. בעוד שניכר שהאינטרס של האויב הוא להאריך את משך המלחמה ואף להופכה למלחמת התשה רב־זירתית,⁴⁶ לא פעם פעל צה"ל בצורה צפויה, שאומנם פגעה באויב אך ארכה זמן רב ועיקרה היגיון של מעיכה.

מפקד פיקוד הדרום, אלוף פינקלמן, ומפקד עוצבת האש, תא"ל גולדפוס, בעת מבצע "ארנון" (דובר צה"ל)

מבט למלחמה הבאה

האם צה"ל הצליח לתרגם במלחמה את מימוש עקרון התחבולה מהרמה הטקטית (שבה רשם הישגים מרשימים) לרמה האופרטיבית באופן שפירק את המערכת היריבה וקיצר את משך המלחמה? צה"ל הפעיל במלחמה ברצועת עזה סיוע אש בהיקפים חסרי תקדים מבחינתו, אך עולה התהייה אם מדיניות זו "לא הובילה לעודף שימוש באש על חשבון התחבולה והחיילות הבסיסית, כי לשימוש לא מבוקר באש יש השפעה גדולה על אורך הנשימה של צה"ל ועל תלותו בקבלת תחמושת מארה"ב".⁴⁷

⁴⁵ הראל, ע' (2024, 9 ביוני). הטוב ניצח את הרע, ליום אחד. הארץ, 2024, עמ' 4.

⁴⁶ ריאיון טלפוני עם תא"ל (מיל') גיא חזות, (2024, 21 ביולי).

⁴⁷ עמידרו, י' (מאי 2024). מלחמת אוקטובר 2023 – תמונת מצב לאחר שבעה חודשים. מכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון (JISS).

ברמה האופרטיבית, צה"ל הצליח לממש את התחבולה באופן חלקי בלבד. הדבר נבע מהעובדה שהאויב הוא צבא טרור היברידי, המשלב בין צבא לטרור וגרילה, ומרכזי הכובד שלו ברורים פחות, וגם מהצורך להתחשב בגורם האוכלוסייה האזרחית (שיש להזהיר בטרם הכניסה ללחימה) המקשה על היכולת להפגיע. סיבה נוספת הייתה קצב מבצעים נמוך מהנדרש שאפשר לאויב להתעשת. צה"ל מיקד תחילה את מאמציו בצפון הרצועה,⁴⁸ ולא תקף בבת אחת את כלל מערכי האויב ומרכזיו גם במרכז הרצועה ובדרומה. גם בהמשך קצב המבצעים לא היה מהיר דיו, ולא פעם אפשר לאויב להתאושש. ראוי לציין שיש אתגר של ממש בהגיית תחבולה מול צבאות טרור היברידיים, הן בראשית הלחימה והן בהמשך מול מערכת אויב בהתפרקות, כפי שפגשו הכוחות בשלבי לחימה שונים בעזה. אך איננו פטורים מכך. אין זה אומר שלמצוינות הטקטית לא היה הישג מצטבר. במלחמה השמידו כוחות צה"ל נכסים משמעותיים של האויב, ובהם מנהרות, מחסני אמל"ח ומפקדות, והרגו פעילי אויב רבים, בהם מפקדים בכירים. אובדן כל אלה, לצד הלחץ שנוצר על האוכלוסייה בשטח ואובדן הריבונות של חמאס בעזה כואבים לאויב ומשמשים מנוף לחץ לא מבוטל.⁴⁹ אבל משך הלחימה מלמד על כך שהצבא התקשה לייצר מהלך תחבולני ברמה הגבוהה יותר שיפרק את הארגון במהירות ויאפשר את קיצור משך הלחימה.

אולי מול אויב שאינו צבא סדיר ותעשייתי אין מהלך כזה, ומוטב להסתפק במה שצה"ל נהג לכנות במשך שנים של סבבי לחימה "פגיעה קשה". ואולי אפשר להכריעו במהירות תוך התנפלות לא צפויה ממגוון כיוונים על כל מערכיו. ייתכן שאפשר למוטט צבא טרור שכזה רק במלחמת התשה שבה "ימעך" הצבא מעוז אחרי מעוז, ואז יטהר, יפשוט ויקיים נוכחות מתמדת בשטח, כפי שנעשה באיו"ש ב"חומת מגן".⁵⁰ כך או כך, הדבר מחייב בניין כוח אחר, של צבא עם אורכי נשימה גדולים פי כמה במונחי כוח אדם, מלאים ויחידות.

נוכח האפשרות שצה"ל יידרש לתמרון בלבנון, ראוי לשוב ולשים דגש על הנחיצות בחשיבה תחבולנית מול חזבאללה, צבא טרור יעיל מחמאס, בשל ההערכה כי מדובר במערכת אויב שתמשיך לתפקד בצורה יעילה יותר גם נוכח תמרון, וכן בשל העובדה שהאיום בלבנון אינו רק בטווחים הקצרים אלא מרחבי במהותו. אפשר להעריך שהאויב יפעיל אש מדויקת מטווחים רחוקים (נ"ט ואש ארטילרית), כטב"מים ואמצעים נוספים לא רק בזירת הלחימה הסמוכה לכוחות אלא מן המרחב הסובב אותם.

יש לציין גם כי רצועת עזה, שהיא ברובה מישורית והמרחקים שנעו בה הכוחות

⁴⁸ בשל הצורך לפנות אוכלוסייה משטחי הלחימה, סדר הכוחות שעמד לרשותו, מתח בין זירת נוכח התחממות החזית הצפונית נגד חזבאללה ועוד.

⁴⁹ הראל, ע' (2024, 17 ביולי). צה"ל מעריך שהלחץ הצבאי על החמאס נשא פרי ושיפר את התנאים לעסקה. הארץ.

⁵⁰ שם, שלב א' של החזרת השליטה המבצעית נערך מהר יחסית.

המתמרנים היו קצרים יחסית, אתגרה פחות את צה"ל הן בתמרון והן בלוגיסטיקה. לא כך בלבנון. כדי לפרק מערכת שכזו, נדרשת חשיבה תחבולנית, המאתרת את חוזקות האויב ונקודות התורפה שלו ושוללת אותן למען ההכרעה המהירה והיעילה. לפיכך יש לפתח שיח מקצועי ולמסד ידע בנושא החשיבה התחבולנית ברמה הטקטית, המערכתית והאסטרטגית. עלינו ללמוד היטב את המערכה שניהל צה"ל ברצועת עזה, ובכלל זה אילו שיטות ורעיונות מבצעיים הוכחו כמתאימים, מה היה חסר ומה אינו רלוונטי למערכה הבאה, כדי לשפר את מוכנות הכוחות למערכה הבאה, אם תיפתח. כך עקרון התחבולה ימומש לא רק ברמה הטקטית, אלא באופן שיאפשר את הכרעת האויב במהירות ויקצר את משך המערכה.⁵¹

⁵¹ המחבר מודה לתא"ל (מיל') גיא חזות, לתא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל ולסא"ל (מיל') צח אקשטיין על הערותיהם הטובות למאמר.

שער שלישי

המצביאות בצה"ל

הבנדיט, קווים לדמותו מיהם הבנדיטים, למה נעלמו והאם אפשר להחזירם

סא"ל (מיל') אבירם הלוי¹

המאמר מבקש לנתח את דמותם של "הבנדיטים" - אותם בעלי התעוזה המחשבתית והמבצעית שאינם חוששים לאתגר את הממסד ואת המוסכמות ופועלים בדרך שפורצת גבולות ולעתים אף חוקים. המאמר סוקר כדוגמה שש דמויות - כולן מיחידות שניתן להגדירן כ"מיוחדות" - שממחישות בביוגרפיה שלהן את פועלם של הבנדיטים ואת תרומתם למערכות וליחידות צבאיות. הטענה המרכזית במאמר היא כי למרות האתגרים שבנדיטים מציבים בפני המערכת, היתרונות שבהם עולים על החסרונות והעדרם מסוכן יותר מהימצאותם. המטרה היא לעורר דיון בשאלה אם וכיצד אפשר להחזיר את הבנדיטים להווייה הצבאית-ביטחונית.

"... נרים כוסית לחיי המשוגעים, החריגים, המורדים, עושי הצרות, אלה שלא מתאימים לשום מסגרת... אלה שרואים דברים אחרת ולא אוהבים כללים... אנחנו יכולים לצטט אותם, להתווכח איתם, להאדיר או להשמיץ אותם, אבל הדבר היחיד שאנחנו לא יכולים לעשות הוא להתעלם מהם, מפני שהם משנים דברים... הם דוחפים את הגזע האנושי קדימה, ויש כאלה שרואים בהם משוגעים אבל אנחנו רואים בהם גאונים, כי המשוגעים שחושבים שהם יכולים לשנות את העולם הם אלה שאכן עושים זאת" (מתוך פרסומת הטלוויזיה "תחשבו אחרת" של חברת "אפל", 1997).

"אדם שניחן בכישרון פוגע במטרות שאיש אינו מסוגל לפגוע בהן; אדם שניחן בגאונות פוגע במטרות שאיש אינו רואה" (ארתור שופנהאואר).

¹ סא"ל (מיל') אבירם הלוי, לשעבר סגן מפקד סיירת מטכ"ל, מחבר-שותף של הספר "סיירת מטכ"ל: המבצעים הגדולים של היחידה" וספרים נוספים.

מבוא

נון-קונפורמיסטים, "בנדיטים", אותם אנשי שוליים פרועים עם תעוזה מחשבתית ואומץ לב, מציבים תמיד אתגר בפני המרכז הקונפורמי, שעל פי רוב מתקשה להכיל אותם ואת רעיונותיהם ופעולותיהם. מטרת המאמר לטעון שלמרות האתגר ומידת הסיכון שהם מציבים, הימצאותם בקרב ארגונים צבאיים-ביטחוניים היא קריטית ומחויבת המציאות, והעדרם או היעלמם מסוכנים לא פחות ממנה וכנראה אף יותר. מי הם, מה הם מאפייני האישיות שלהם, כיצד פעלו ובחסות מי, כיצד השפיעו על הסביבה המיידית והרחוקה יותר, למה ואיך הם נעלמו, ובעיקר, האם ניתן ליצור סביבה שתחזיר אותם לחיי הארגונים הביטחוניים - כל אלה הם נושאי מאמר זה. המאמר יתמקד רובו ככולו באישים שאפשר להכלילם בקטגוריית "אנשי יחידות מיוחדות". הדבר לא נובע מהעובדה שרק ביחידות מיוחדות יש בנדיטים - הרי אפשר למצוא אותם בכל חיל ויחידה צבאיים, ולמעשה גם בארגונים אזרחיים ומסחריים - אלא שבאופן מסורתי, בנדיטים נטו לפרוח ביחידות מיוחדות, לפחות עד שלב מסוים, ואותם אנו מבקשים לבחון.

המושג "בנדיטים" משמש כאן בהוראתו העממית, המתחכמת והצברית, להבדיל מההגדרה המילונית, שהיא נוקשה יותר וגמישה פחות. "בנדיטיות", מתקופת הפלמ"ח ואילך, היא נון-קונפורמיזם מתמשך של אנשים צעירים עם אמונה בצדקת הדרך ונכונות ואף שאיפה לאתגר הנחות יסוד, גם במחיר של הפרת הכללים.

על סוגיית הימצאותם, היעלמותם וחשיבותם של הבנדיטים לארגונים בכלל ולארגונים צבאיים-ביטחוניים בפרט² נכתב לא מעט. לאורך השנים, בהתאם להלוך הרוחות הכללי בארץ, רבים ראו צורך לבחון את המחיר שארגונים משלמים על העדרם של הבנדיטים אל מול הסיכון שבהימצאותם. לא אחת תוארו ההיבטים החיוביים שבקיומם ובפעולותיהם של הבנדיטים - היצירתיות, היוזמות, ההליכה לרוחב התלמים בשדות חרושים ולא חרושים, ההעזה והנטייה לקחת סיכונים והשאיפה למצוא פתרונות חדשניים לבעיות שלא נמצא להן "תו"ל" או פתרון כלשהו. רוב המאמרים בנושא עוסקים ב"הוויה" - תיאור של הבנדיטים ושל פועלם בסביבתם "השמרנית" וה"לא מאפשרת". מעטות הן ההתייחסויות למצע הגידול של הבנדיטים, לרקעים השונים שמהם הם באו, לגורמים שהניעו אותם להיות כפי שהם וכן לדרכי ההתמודדות שלהם עם סביבה מאתגרת, לעומתית ולעיתים עוינת מאוד. אין בכוננת מאמר זה להידרש לסוגיות הפיקוד הפרטניות המאפיינות כל מקרה בוחן שמוזכר בו: מאליו יובן שלבנדיטים בעבר היה קל יותר לפעול בזכות הריחוק שלהם מהמפקדות ומגופי הממשל הממונים עליהם. לפיכך, ובשונה ממאמרים אחרים (פרל, 2024) המאמר אינו מתמקד בסוגיית השליטה והפיקוד, אלא ביכולותיהם התרומיות ובאופיים הייחודי של הבנדיטים עצמם.

² במאמר זה נתרכז בעולם הצבאי-ביטחוני בלבד, בדגש על ההיבט הישראלי, בתוספת כמה דוגמאות מהעולם, להמחשת הטיעון שהנושא איננו מקומי אלא אוניברסלי.

המאמר גם מבקש לחרוג מהתבנית השחוקה מעט של ערגה ל"עידן הבנדיטיס האבוד", ומתעמק במקום זאת ברבדים הסוציו-תרבותיים של הבנדיטיס ושל יחסי הגומלין המבניים בינם לבין החברה שבה הם פעלו. ההתמקדות בסוגיות אלה משרתת את הסוגיה המרכזית שהמאמר מתמקד בה: השאלה אם ואיך ניתן להחזיר את הבנדיטיס ואת הרוח שהם הביאו עמם, לארגונים של ימינו.

למאמר שתי מטרות מרכזיות: הראשונה היא לבסס את הטענה שהעדרם של הבנדיטיס מחוללי השינויים המערכתיים מסוכן יותר מהימצאותם, גם אם זו מאתגרת לעתים את המרכז הממסדי השמרני. המטרה השנייה, שהיא חשובה לא פחות ואולי אף יותר, היא לעורר דיון בשאלה אם וכיצד אפשר להחזיר את הבנדיטיס להוויה הצבאית-ביטחונית.

חשיבות התופעה והערך המערכתי שלה

לב הטענה הוא שהמערכת, בעיקר הצבאית אבל למעשה כל מערכת, מצליחה להתפתח, להשתנות ולפרוץ למרחבים חדשים בעקבות הפעילות הבנדיטית. כלומר, מדובר בתהליך של הסתגלות. הפונקציה המערכתית שנוצרת כתוצאה מפעילות הבנדיטיס היא קריטית ליכולת ההתפתחות וההשתנות של הארגון. התוחלת של התופעה רחבה יותר מאשר סיפור של "גיבור נועז". תומס אדוארד לורנס ("איש ערב"), למשל, אפשר לבריטים לנסות ולממש מהלכים בעזרת השבטים ה"לא סדירים" הערביים שלו, ולהיכנס בתווך שבין הרעיון האימפריאלי לבין היכולת הרשמית, הממוסדת והמוגבלת לבצע אותו. אורד וינגייט שינה מן היסוד את צורת הפעילות בכל מקום שבו פעל, ובצה"ל התמסדה פעולתו ותורתו, עשור לאחר פעולתו החתרנית. השינוי הזה היה מתמשך ועמוק, ואולי הוא נמשך עד היום. כפי שאמר פעם משה דיין, "הוא לימד אותנו את כל מה שאנחנו יודעים". המהפכה של וינגייט הפכה את הארגון שנקרא "ההגנה", ואף היה כזה בצורת החשיבה שלו, למערך התקפי. מאיר הר-ציון חולל שינוי במגמת הלחימה בצה"ל כולו, וכמוהו גם אברהם ארנן, ששכנע אנשים שרעיונותיו מאפשרים להגדיל את צד הערך במשוואת הסיכון של איסוף מודיעין אקטיבי מעבר לקווי האויב. השינויים שהללו (ואחרים כמוהם) גרמו היו מערכתיים והשפעתם ניכרה לאורך עשורים ובהיקפים רחבים; הבנדיט הינו סוכן שינוי מערכתי, לא רק יזם יצירתי סורר.

התבוננות מנקודת מבט אחרת על האופן שבו מערכות משתנות מראה כי נוכחות הבנדיטיס חיונית לקידום שינוי. גישות מתקדמות מתחום חקר המנהיגות, דוגמת גישת המנהיגות האדפטיבית, מציגות את הגורם שמוכן לאתגר את "הקווים" או את הגבולות כגורם קריטי ביכולת של המערכת כולה להסתגל, ובעצם להשתנות. בהתבסס על רעיונות מתחום תורת המערכות, חוקרים כמו רון חפץ ומרטי לינסקי מבית הספר לממשל ע"ש קנדי באוניברסיטת הרווארד מתארים את האופן שבו מערכות מתנגדות לשינוי ולהסתגלות לשינוי, ואת ההכרח של פרטים ("בנדיטיס"),

מנקודת מבטנו) לפעול באופן שחורג מהנורמה כדי להניע את השינוי. הגישה של חפץ ולינסקי נוטה להיות אמריקאית מאוד במהותה, שכן היא מנגידה באופן דיכוטומי את המנהיגות (שמיוצגת על ידי הכוחות הבנדיטיים המקדמים שינוי) עם הסמכות (הגורמים הבכירים שפועלים למניעת שינוי בסטטוס קוו). הדוגמאות במאמר זה מתארות מציאות אחרת - מיסוד מסוים של מוסד הבנדיטיות, גם בצבא הבריטי וגם בצה"ל, שמאפשר שילוב כוחות בין הגורמים הבנדיטיים לבין הבכירים, לטובת קידום התנסות שיש לה תוחלת אופרטיבית, ולעיתים אפילו אסטרטגית.

בהעמדה כזאת, הבנדיט הוא מנהיג הסתגלותי שמאפשר למערכת להשתנות באמצעות ניסוי וטעייה. משום כך, היעדרם של בנדיטים במרחב הצבאי מוליד, הלכה למעשה ולאורך זמן, פגיעה שיכולה להיות קריטית ביכולת ההשתנות של הגופים הצבאיים.

המצדדים בחשיבות המרכז הקונפורמי עשויים לטעון שאין לבנדיט יתרון מובנה בהכרח על מי שאינו בנדיט, ושאדרבה, ארגונים בכלל וארגונים צבאיים-היררכיים בפרט אינם יכולים להכיל מרדנים. ואף על פי כן, אותם ארגונים עצמם עודדו במהלך ההיסטוריה, לעיתים באופן אקטיבי ממש, ולעיתים באופן סביל אך לא חוסם לגמרי, את הימצאותם של בנדיטים בארגון מתוך הבנה מציאותית, תועלתנית-מעשית - ולא רומנטית - כי מינון מסוים של בנדיטים הכרחי להתפתחות הארגון וליכולותיו להתאים את עצמו למציאות משתנה.

איך ניתן ליישב את הסתירה המובנית הזאת? כאשר מתבוננים בסוגיה מנקודת מבט מערכתית (הכוחות המודעים והלא מודעים והדינמיקה הקשורה בהם והמובילה אותם), מעבר לנקודת המבט הארגונית (איך לארגן), מגלים שמינון מסוים של בנדיטים נדרש על מנת לשמש כאנזים וקטליזטור שיוכלו להתגבר על מחלות ארגוניות מובנות, למשל "בוקיות" או צייתנות (להבדיל ממשמעת). האתגר הגדול של מערכת ארגונית הוא להצליח להכיל מינון מסוים של בנדיטים מבלי שהדבר ירעיל את המערכת. ושוב, חשוב להדגיש כי העניין אינו כמיהה רומנטית לבנדיטים "שיבואו ויעשו מהפכות", כי אם הבנה בדבר נחיצותה של תופעת קיומם המתמשך ו"הממוסד", תוך הכרת הסיכונים הכרוכים בה והדרכים לפתח אותה באופן מיטבי. בנדיטים ובנדיטיות אינם צצים כך סתם על פי דרישה, כשהפיקוד הבכיר מתלבט באשר לפתרון בעיה מסוג חדש או טיפול באתגר מזוהה (או שלא). בדרך כלל התהליך הפוך: הבנדיט עצמו מציע פתרון לבעיה, ובלית ברירה או העדר חלופה, ואם מחירי השגיאה אינם גדולים מדי, הפיקוד בוחן את הצעתו ומקדיש לה תשומת לב, ולעיתים אף מיישם אותה - על פי רוב בהתאם למידת הנון-קונפורמיזם והתיאבון לסיכון של אנשי הפיקוד עצמם.

וגם זאת יש לדעת - צבא, כארגון, מצטיין הרבה יותר בפעולה מאשר בחשיבה. הדבר נכון, להוותנו, בצה"ל יותר מאשר בצבאות מערביים אחרים. בכל הנוגע לשלב החשיבה, המחרשה הצבאית חורשת בשורות שאסור לצאת מהן, כפי שהוכיחו

ביעילות ובצורה לא מטפורית היוונים (ואחריהם הרומאים) שהביאו את רעיון הפלנקס לשלמות. בפעולה היה הפלנקס יעיל מאוד. בחשיבה - פחות, וזה עלול להיות הרסני. התפקיד של הבנדיטים הוא לצאת מהשורה.

במילים אחרות, הטענה היא שמערכות צבאיות משוכללות חושבות (גם) באמצעות פעולה, ולכן הבנדיטים אינם רק מניעים מחשבות חדשות אלא מתנסים - ואף דוחפים את המערכת להתנסות - בפעולות חדשות. בפעולות האלה הם מניעים את המערכת (שוב: גם) לחשוב. זה"ל אכן השקיע בשנים האחרונות משאבים רבים במוסדות של חשיבה, אבל לא השכיל לשמר את היכולת לפעול כדי לחשוב וללמד, ואפילו שחק את היכולת הזאת עד דק.

דעיכת הבנדיטיות

הבנדיטים, כסוכני שינוי מערכתיים, נעלמו כמעט לגמרי מצה"ל, ולהלן יובאו דוגמאות מהשנים האחרונות. פה ושם עוד אפשר למצוא בנדיטים, למשל במרחבים של כוחות המילואים, באזורים מסוימים של היחידות המיוחדות בצה"ל ובעוד מקומות בודדים, אבל כללית היא עוקרה מהממדים המערכתיים שלה ובמקום זאת לבשה צורה של יזמות/חדשנות, ואיבדה את המרכיב העיקרי שלה - הצורך בהשתנות יסודית ועמוקה, מתוך הכרה בצורך בשינוי הזה.

דוגמה עדכנית וטרייה לכך שבנדיטיות קיימת פה ושם, גם כאשר היא כזאת שזנחה את המרכיב העיקרי שלה, היא תחילת השימוש בכלים אוטונומיים וברחפנים באופן אופרטיבי נרחב בלחימה בעזה, עניין סמי-מערכתי שקרה כמעט כולו בהובלה של אנשי מילואים ונגד העמדה הצה"לית השמרנית, שנכנעה למהלך (ולעוד כמה מהלכים דומים לו) בשל המלחמה.

בנדיטים בהיסטוריה - רקע וגנאולוגיה

מהיכן צצו הבנדיטים? בשורות הבאות תובא סקירה קצרה של התפתחות הרעיון הבנדיטי, ה"סוררות הממוסדת", בתרבויות שונות ובעיקר בזו הבריטית. סיפורים ואגדות על בנדיטים רווחו במיתוסים ובאפוסים של ערש התרבות המערבית, ולא בכדי. הם נדרשו על מנת לייצג דוגמאות לגבורה עילאית, לבסס תפיסה עצמית של אומה ועוד. בימים שהממסד המדינתי אינו דומה לזה של ההווה או העבר הקרוב, היוו הבנדיטים חלק כמעט בלתי-נפרד מהיום-יום הלחימתי, וכמעט שלא היה להם משקל נגד ממוסד.

מערכת היחסים בין דוד המקראי לבין המלך שאול היא דוגמה מצוינת להתהוותו של בנדיט: שאול היה המנטור/פטרון שעודד את הנטייה של דוד לפרוץ גבולות, ואף שהיחסים בין השניים עלו על שרטון, דוד שימר את הרוח הבנדיטית גם כשעלה על כס המלוכה ואף טיפח בתורו בנדיטים, דוגמת יואב בן-צרויה. צמד מעניין נוסף אפשר למצוא אצל הומרוס - מחד גיסא אכילס, האידיאליסט המוסדי, ולעומתו

אודיסאוס, המלך הבנדיט, הגיבור התחבולן, המפקד המאלתר ופורץ הגבולות, שחוצה את הקווים ובו לנהלים ולנורמות מקובעות.

הרוח הבנדיטית הוסיפה לנשב בעולם המערבי. דוגמה שכדאי להזכיר בהקשר זה היא ימי בניית הצי האנגלי וכיבושיו ברחבי העולם בתקופת מלכותה של אליזבת הראשונה מלכת אנגליה. הכוח הימי האדיר של אנגליה הסתמך רובו ככולו על יורדי ים נועזים, אותם "כלבי ים" עצמאים וסמי-פיראטיים, שפרצו לא רק גבולות גיאוגרפיים אלא גם גבולות של חוק. אישים אלה, דוגמת סר פרנסיס דרייק וסר וולטר ראלי, זכו ליחס של עצימת עיניים מצד המלכה והממסד, שמטבע הדברים היו מעוניינים מאוד באוצרות ובכוח שנצברו בדרך זו. הפעילות הימית הענפה התמסדה עם הקמתה של חברת הודו המזרחית, שהפכה הלכה למעשה לזרוע שלטונית חצי-רשמית של בריטניה, והמעבר הזה - מפיראטיות בחסות הממלכה לחברת הודו המזרחית, שהיא התגלמות המוסד הקולוניאלי - הוא דוגמה מובהקת לנון-קונפורמיזם שהופך לקונפורמיזם. הממסד אימץ אל חיקו את הכלים של הבנדיטים והשתמש בהם לצורך "סיירות אסטרטגיות", איסוף מודיעין, כלי שיטור ומשטור מערכת, וכמובן מקור הכנסה. כל הצדדים יצאו נשכרים (מן הסתם, פרט לארצות והעמים שאוצרותיהם נבזזו).

מיהו הבנדיט - דמויות וגיבורים

בעמודים הבאים ייבחנו כמה דוגמאות לאנשים שניתן להגדירם כבנדיטים.³ המטרה היא לנסות למצוא את המשותף ביניהם, החל מהרקע שבו צמחו ועד למאבקים שניהלו מול מפקדיהם:

תומס אדוארד לורנס, "לורנס איש ערב" (1888-1935): ארכיאולוג, קצין צבא וסופר בריטי, שהנון-קונפורמיזם שלו היה מרכזי בזהותו ובמורשתו (אנדרסון, 2017). לורנס הפך לדמות משמעותית במהלך מלחמת העולם הראשונה, במיוחד בשל תפקידו בגיבוש המרד הערבי נגד האימפריה העות'מאנית ובשם האימפריה הבריטית. לורנס דחה את המבנים ההיררכיים המסורתיים של הצבא ולעתים אף הביע כלפיהם בוז גלוי (לורנס, 2021). במקביל, הוא תרם למערכת הצבאית רעיונות פורצי דרך ויוצאי דופן, וגם כשהם נדחו, הדבר לא ריפה את ידיו.

במהלך המרד הערבי הוא נקט טקטיקות גרילה שזיכו אותו בתווית של "בנדיט", בקרב הערבים והבריטים כאחד. לא הייתה כל אפשרות להוביל את מהלכי המרד השל שבטי ערב בשלטון העות'מאני ללא חצייה חוזרת ונשנית של קווים מנהלתיים ומבצעיים וללא הפרה של לפחות חלק מפקודות הקבע של הצבא הבריטי. לורנס, ששהה במדבר במשך חודשים ארוכים בכל פעם ולא באמת התאפשר לו לתקשר

³ חשוב להדגיש שהדוגמאות רבות ומגוונות, כך שהיה אפשר להביא כדוגמאות גם אישים דוגמת צ'רצ'יל, משה דיין, אריאל שרון, דאגלס מקארטור ודומיהם, אבל הדיון באישים בסדר גודל זה יחרוג מההיקף שמאמר זה מאפשר, ומלבד זאת, הבנדיטיות היא לאו דווקא המאפיין העיקרי שלהם. גנרלים נועזים יש בשפע, בנדיטים - פחות.

עם המפקדה בקהיר, לא היסס לקבל החלטות בעצמו, לעיתים טקטיות ולעיתים כמעט-אסטרטגיות במהותן (למשל כיבוש עקבה ודמשק). הוא הוביל פשיטות, מארבים ומשימות חבלה נגד הכוחות העות'מאניים, תוך שיתוף פעולה הדוק עם לוחמים ערבים ותוך אימוץ שיטות הלחימה שלהם. שיטותיו נתפסו כלא שגרתיות לזמנן, שכן הן שילבו חבלה, הונאה ולוחמה מדברית - טכניקות שהמערכת הצבאית הבריטית התייחסה אליהן בתחילה בספקנות רבה ובחוסר אמון גדול.

מורשתו של לורנס כ"שוודד" וכונון-קונפורמיסט מתקיימת במידה רבה עד היום. דמותו, ספריו והאגדות שנרקמו סביבו היו מגורמי השראה העיקריים לבנדיטים פורצי דרך בריטים שבאו אחריו, דוגמת אורד וינגייט ודייוויד סטירלינג.

אורד צ'רלס וינגייט, "הקצין הציוני" (1944-1903): נולד בהודו, גדל בדרום אנגליה במשפחה נוצרית אדוקה ולמד באקדמיה הצבאית המלכותית בווליץ (סייקס, 1961). בהיותו כבן עשרים חמש נשלח לסודאן, ושם החל לגבש מחשבה צבאית פורצת דרך ואימץ לעצמו התנהגות מאתגרת, הן בשטח והן מחוץ לו, שקוממה עליו מפקדים ופקודים כאחד. הספר המדברי הפרוע של שולי האימפריה הבריטית, שם הוא פיקד על בני שבטים מקומיים שלא שעו לקודים של הצבא הבריטי, היה הקרקע הפורייה שבה הוא פיתח ויישם תפיסות מבצעיות חדשניות ורעיונות מבצעיים מהפכניים. הוא דיבר עם פקודיו בערבית והשיג הישגים בזכות נכונותו

קפטן אורד צ'ארלס וינגייט, 1938 (ארכיון הקרן הקיימת)

לשבור את האקסיומות שעל פיהן פעלו קודמיו במשך שנים רבות. יכולת זו באה לידי ביטוי גם בשנתיים שבהן היה מוצב בארץ ישראל (1936-1938). בתקופה זו, ימי המרד הערבי, צידד וינגייט בצד העברי-ציוני, והיהודים, מצדם, שתו בצמא את דברי המפקד רב הניסיון והבקי בתנ"ך. וינגייט החדיר בלוחמים תפיסת לחימה אקטיבית, שבבסיסה איסוף מודיעין מדוקדק, לחימה בשעות הלילה, יוזמה והתקפיות, ואלה היו הבסיס לתפיסה העצמית של הפלמ"ח, שנוסד שלוש שנים מאוחר יותר על ידי חניכיו (גרייצר, 2015).

הרוח הבנדיטית של וינגייט הייתה מגולמת בעיקר בנכונות לפעול נגד הצבא הבריטי, שאליו היה שייך, בשם האמונה בצדק הטבעי ובזכויותיו של העם היהודי בארץ ישראל. לכך נוספו תעוזתו המחשבתית, אומץ לבו ונכונותו להסתכן בשדה הקרב, וכן יכולתו לאתגר הנחות יסוד כפי שעשה בסודאן ובארץ ישראל ולאחר מכן בעת שירותו באתיופיה ובבורמה.

דייוויד סטירלינג (1915-1990), מייסד שירות האוויר המיוחד - SAS

(Special Air Service). סטירלינג, נצר למשפחה שטיפחה קשרים ענפים עם האצולה והממשל הבריטיים, התגייס לצבא לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה (Mortimer, 2023). הוא שירת במשמר הסקוטי ולאחר מכן התנדב לגדוד "קומנדו מספר 8". סטירלינג הבין אינטואיטיבית את סביבת הלחימה במצרים ובקירנאיקה (לוב), שכמו "קראה" לפשיטות של הכוחות הבריטיים, וחש שאין צורך להסתמך בלעדית על יכולותיו ועל זמינותו (הלא קיימת) של הצי הבריטי לצורכי הובלה ופיוני הכוחות. הוא השיג אישור להקמת כוח פשיטה, ולאחר ניסיון כושל לפשוט על האזור בצניחה והתנסות בהובלת כוחותיו על ידי "קבוצות המדבר ארוכות הטווח" של בגנולד, הוא ביסס שיטת פעולה חדשה ועצמאית, שעושה שימוש בכלי רכב, נשק, אמצעי חבלה ייחודיים ושיטות מקוריות לניווט ולנהיגה במדבר (קואלס, 2011; Macintyre, 2016).

לוטננט-קולונל דיוויד סטירלינג (מימין), מייסד ה-SAS ומפקדו במלחמת העולם השנייה⁴

הכוח שהקים היה לכוח ורסטילי ויוזם, שפעילותו מבוססת על הפתעה ועל כוח אש, עם נכונות לספיגת אבדות בנפש ובאמצעים. סטירלינג עמד בראש אנשיו והוביל אותם (וגם נפל בשל כך בשבי), נתן להם דוגמה אישית, וידע איך לשווק את הצלחותיו לפיקוד העליון של הארמייה השמינית. שמעו של הקפטן (ולאחר מכן

⁴ By No 1 Army Film & Photographic Unit, Keating G (Capt) - <http://media.iwm.org.uk/iwm/mediaLib/36/media-36436/large.jpg>This photograph E 21338 comes from the collections of the Imperial War Museums., Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=30887518>

המייג'ור) האמיץ ופורץ הדרך הגיע עד לצ'רצ'יל עצמו. מאיר הר-ציון, לוחם ביחידה 101 ומפקד פלוגה א' של הצנחנים (1934-2014): נולד במושב רשפון, גדל והתחנך בעין חרוד של שנות הארבעים (גבעתי, 2019). החל את דרכו הצבאית בנח"ל ולאחר כשנה הגיע ליחידה 101, שמוזגה חמישה חודשים לאחר הקמתה ותחילת פעולתה עם גדוד הצנחנים 890. ביחידה זו השפיע רבות על אופני הלחימה והטמיע את משמעות הניווט, ההיכרות עם השטח והפעילות הלילית. הר-ציון נחשב ללוחם מופתי, שחתר ללא לאות לשיפור יכולת הלחימה של צבאו ויחידתו ולא היסס לאתגר לצורך כך את מפקדיו, אך במקביל ידע להתנהל כקצין אחראי שאף נכון לתת דוגמה אישית. הר-ציון מגלם את הרוח הבנדיטית שפיעמה בקרב בני הדור שבגרו לאחר תום מלחמת העצמאות ולא זכו להשתתף בה או לשרת בפלמ"ח. תעוזת וחדשנותו שינו הלכה למעשה את תורת הלחימה של צה"ל, ובעיקר את רוחו. כמובן, אי אפשר שלא להזכיר גם את מעשיו השליליים, שהפכו אותו ובצדק לדמות שנויה במחלוקת, דוגמת נקמת הדם הפרטית שביצע ברוצחים של אחותו שושנה וחברה עודד וגמייסטר.

אברהם ארנן, מייסדה ומפקדה הראשון של סירת מטכ"ל (1930-1980) - גדל בירושלים בבית חרדי, ובמלחמת העצמאות התנדב להגנה ולאחר מכן לפלמ"ח (שור, 2008). לאחר תקופה באיראן של מוסאדק גייס והפעיל סוכנים ביחידה 154 (504 של היום). לאחר פרשת אורי אילן ונפילתם בשבי של חמישה לוחמים ישראלים במשימה מודיעינית בסוריה (1954), ומשהבין שהמודיעין שסוכניו⁵ מביאים אינו אפקטיבי מספיק, הגה ארנן רעיון חדש ומהפכני - לשלוח אל מעבר לגבול לוחמים ישראלים, ולא "שכירי חרב" שאמינותם, מהימנותם ונאמנותם מוטלות בספק. בהשראת דיוויד סטירלינג ולוחמיו ביחידת ה-SAS החל ארנן לפעול להקמת סירת מטכ"ל. לאחר ארבע שנות חיפושי דרך ותעיייה במסדרונות המטכ"ל החליט מאיר עמית, ראש אמ"ן הטרי, להטיל על היחידה הצעירה משימת איסוף מודיעין שעד אז ביצעו הסוכנים של יחידה 154. ההצלחה הראשונית של משימה זו סללה את הדרך להצלחות נוספות, שבהן באו לידי ביטוי אישיותו היוזמת, המאתגרת והמארגנת של ארנן.

עמירם לוין, מפקדה התשיעי של סירת מטכ"ל: לוין, בן קיבוץ להבות הבשן, מילא את כל התפקידים בסירת מטכ"ל מחייל-לוחם ועד מפקד, המשיך את דרכו בצה"ל כמג"ד, מח"ט ומפקד של שתי אוגדות שריון, היה אלוף פיקוד הצפון ולאחר מכן סגן ראש המוסד (שור והלוי, טרם פורסם). תעוזתו המחשבתית והפיזית ונטייתו לאתגר הנחות יסוד אפיינו אותו בכל תפקידיו הרבים. למפקד סירת מטכ"ל הוא מונה

⁵ חשוב להבחין בין שני סוגי "סוכנים" שהפעילה יחידה 154: הראשון והאיכותי יותר היו דרוזים תושבי ישראל ששירתו בצה"ל ביחידה 300 וקיבלו משכורת צה"לית וחלקם אף היו קצינים בצבא; הסוג השני, הנחות הרבה יותר, היה מורכב מכל מי שהצליחה היחידה לגייס או שהתנדבו לעבוד עבורה בעבור כסף. הללו כללו, בין השאר, פושעים, פידאינים לשעבר וסתם נצלנים מזדמנים שאיכותם הייתה נמוכה כאמור.

לאחר נפילתו של יוני נתניהו ז"ל במבצע חילוץ החטופים באנטבה, ותקופת הפיקוד שלו על היחידה - עשרים ושניים חודשים בלבד - התאפיינה כולה בשורה ארוכה של פריצות דרך. לוי הוביל הלכה למעשה מהפכה תפיסתית, מבצעית ומחשבתית, שפרצה את כל מעטפות הביצוע ואת גבולות הדמיון של כלל הנוגעים בדבר. את הרוח הזאת הוא הביא עמו גם לחיל השריון, ולמעשה לכל תפקיד שמילא גם לאחר מכן (שור והלוי, 2020).

תכונות וקווים משותפים

לרוב הבנדיטים יש קווי אופי משותפים, ומעניין להצביע עליהם ואף לבחון אותם לאור בית הגידול שבו הם צמחו - משפחה וסביבה גיאוגרפית-תרבותית. רבים מהבנדיטים שנדונים כאן נהנו מעצמאות מחשבתית ואקטיבית כבר בילדותם. ייתכן שהדבר נובע ממה שהיום היינו מכנים "הזנחה הורית", או אולי דווקא מתכונות מולדות שהם קיבלו בירושה מהוריהם, וייתכן שהסיבה העיקרית היא עצם אורח החיים שלהם, למשל, קרבה לטבע והתמודדות עם אתגרים שהמציאות הביאה לפתחם כעניין שבשגרה. כך או כך, התוצאה היא אנשים שכבר בילדותם האמינו ביכולותיהם האינסופיות והבלתי מעורערות לפתור בעיות; הרפתקאות הילדות שלהם הוכיחו להם זאת שוב ושוב. אצל חלקם דומה שקו האופי הבנדיטי היה רדום עד שפרץ בעקבות מקרה מסוים או צירוף של נסיבות, ומרגע שפרץ, לא הייתה אפשרות לעצור אותו.

הבנדיטים מתאפיינים בכך שהם אינם זקוקים לעזר כנגדם. הם נוטים לחשוב לבד, ולשתף אחרים רק כשהם זקוקים להם בבחינת "צוותים אדומים", או לליטוש אחרון של תזה שהבנדיטים עצמם חשבו עליה בכוחות עצמם. גם אם הם אנשים חברותיים, הווייתם כבנדיטים היא לעמוד בראש המחנה, להיות עמוד הענן או עמוד האש שצועד לפנים, ללא צורך להסתכל אחורה ולבדוק מי הולך עמם, אלא מתוך אמונה פנימית חזקה ש"כך נכון לעשות" והשאר יראו את האור, כל אחד בזמנו ובקצב שלו.

הבנדיטים חשים דחף לאתגר הנחות יסוד. הם אינם פועלים מתוך גישה "דווקאית", אלא מונעים מדרך הסתכלות "אחרת" על העולם, על בעיותיו ועל הדרכים לפתור אותן. בעצם הרצון לפתור בעיות יש לפעמים מידה של חתרנות (במובנה החיובי), שכן הסביבה נוטה לאמץ גישה של "אם זה לא שבור, אל תתקן את זה". אבל לפעמים חייבים לתקן גם דברים שאינם שבורים, מפני שהבנדיט משוכנע שאם הם לא יתוקנו, בזמן ובפעולה אגרסיבית, המציאות תתנגש בקיר, גם אם לעת עתה רק הבנדיט עצמו מבין זאת. במילים אחרות, בנדיטים מתבוננים לעתים קרובות באותה מציאות שגם אחרים רואים, אבל בניגוד לאחרים, הם רואים בה בעיות שצריך - ואפשר - לפתור. בנדיטים אינם רואים רק הווה חלופי (איך לעשות טוב יותר את מה שנעשה עכשיו), אלא יודעים לצפות כמה מהלכים

קדימה, כלומר מסוגלים לראות את אותו קיר שהמציאות דוהרת אליו בדרכה להתנגש בו. יש להם ביטחון עצמי מלא בעצמם וביכולתם למצוא פתרון לבעיה שהם מאתרים, גם אם מדובר בבעיה מורכבת שעדיין לא הציגה את עצמה על כל קשייה. הביטחון שלהם נובע מיכולתם לראות מציאות רב ממדית ומשולבת, באופן שלאחרים קשה לתפוס. מעשי הקונדס, שבירת השורות ולקיחת הסיכונים אינם גחמה של רגע או תוצאה של חוסר תפיסת סיכון או הבנה של סיבה-תוצאה; אדרבה, הם נובעים מאמונה עמוקה ביכולתם להתמודד עם כל ההשלכות הכרוכות במעשיהם. הבנדיטים אינם "סתם" אנשים פרועים וחסרי משמעת שמשתוללים ולעתים גם מתרסקים. הם יודעים בדיוק מה הם עושים ובטוחים בדרכם (גם כשזו פחות צודקת, כמו מעשי הקונדס שהיו נהוגים בתקופה מסוימת בידי כמה מאנשי היחידות המובחרות).

סא"ל אברהם ארנן (משמאל), מייסד ומפקד סיירת מטכ"ל, עם אלוף אהרן יריב, 1965, (דובר צה"ל)

לכאורה אמורה להיות סתירה בין קווי אופי בנדיטיים לבין השתלבות במערכות ממוסדות, אבל על פי רוב, הבנדיטים דווקא יודעים להשתלב מצוין במערכות האם שלהם, בלי לוותר על מהותם. בנדיטים ניחנים באינטליגנציה רגשית וסביבתית גבוהה מאוד. הם ערים ביותר לכך שלא ישיגו דבר אם לא יזכו ביחס רציני כלפיהם וכלפי הרעיונות שלהם, ומבינים שאם לא יתאימו את עצמם למסגרת, הם עלולים להיתפס כ"מוזרים" ולהסתכן בכך שיוציאו אותם כליל מכל מערכת ביטחונית. בשאיפתם להיות "מאתגרים מקצועיים", הם מבקשים כבר בתחילת דרכם כבנדיטים להיעזר ב"מטריות" שיכולות להגן עליהם.

לורנס, וינגייט, ארנן, הרציון ולוין גדלו כולם בסביבות משפחתיות אישיות מאתגרות - לורנס כבן להורים לא-נשואים, וינגייט במשפחה אדוקה נוקשה, ארנן

במשפחה מרובת ילדים שבה נדרש להיאבק על מעמדו, הר־ציון כקיבוצניק שדומה שהעדיף את הטבע על חברת בני אדם (פרנקל, 1969), ולוין כבן להורים קשוחים בקיבוץ קשוח. לא זה המקום לניתוח פסיכולוגי של אישיותם, אבל דומה שאין להכחיש שהרקע האישי של כל אחד מהם תרם רבות לעיצובו כבנדיט.

פטרונים מגוונים וסביבה מאפשרת

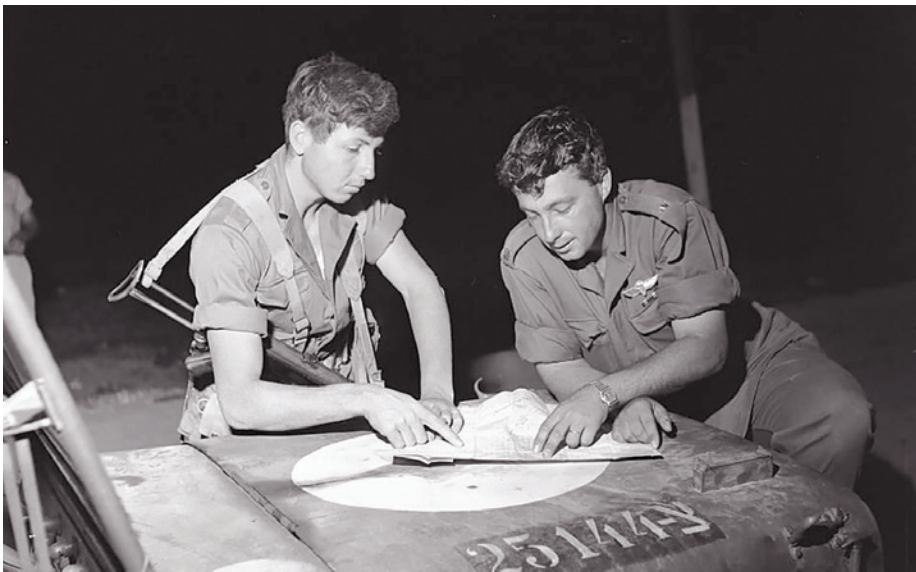
סביבה מאפשרת היא כמעט תמיד תנאי להתקיימותם של רעיונות משני מציאות, אותם רעיונות שנרקחים במוחם של בנדיטים ולא עולים באמצעות תכנון צבאי-ביטחוני שגרת. מטבע הדברים, גם ההפך מכך נכון, ואף ביתר שאת: בהעדרה של סביבה שכזאת אין כמעט סיכוי להתפתחות של בנדיטים ושל הרעיונות שהם מעלים. הסביבה המאפשרת הראשונית והחשובה ביותר היא הפטרונים - מפקדים שבאים במגע ישיר עם הבנדיט, מזהים את מעלותיו ולא כובלים את צעדיו. קשה להגזים בחשיבותם של פטרונים עבור הבנדיטים מחד ועבור המערכת שאותה הם, הפטרונים, מייצגים, מאידך גיסא; בנדיט בלי פטרון עלול להיות שלוח רסן בצורה שהמערכת לא תוכל להכיל אותו, וגם לא יהיה לו מליץ יושר ומגן. במצב זה הבנדיט יוקע, רעיונותיו ימוסמסו או שיתקלו בהתעלמות ולא תהיה לו תקומה, שלא לדבר על יכולת להשפיע. לפטרון, משום כך, יש תפקיד שקשה להגזים בחשיבותו, על אף שהוא אינו נוכח תמיד, ולעיתים השפעתו ונוכחותו מוגבלות לנקודות זמן ספורות לאורך הקריירה של הבנדיט.

פטרונים נוטים להיות בדרגות הביניים ולעיתים בדרגות בכירות ממש במדרג הפיקוד. מפקדים בדרגות אלה מכירים את הסביבה הצבאית הקרבית, הפיקודית ולא פחות חשוב מכך - המנהלתית, ומצד אחר הם עדיין רחוקים מרחק מספיק מאזורי הקיבוען המאפיינים לעתים קרובות את דרגי מקבלי ההחלטות במטות כלליים או בארמיות שדה. עם זאת, קורה גם שמפקדים בכירים - במטות כלליים או במפקדות שדה גבוהות בעתות מלחמה - מספקים את מטריית ההגנה שמאפשרת את פועלם של הבנדיטים שפועלים תחתיהם. כך או כך, פטרוני הבנדיטיות נוטים להיות אנשים שניחנו בעצמם בנטיות אלה - אם נטיות לטנטיות ואם נטיות שהם הדחיקו במודע מפני שהעלייה בסולם הדרגות חייבה אותם לעטות מעטה של קונפורמיזם "מהוגן". אבל למרות ההדחקה, עמוק בתוכם אותם מפקדים מבינים לליבם של הבנדיטים הכפופים להם, שאולי מזכירים להם גרסה צעירה יותר של עצמם, ובעיקר יודעים להעניק להם את התמיכה הנחוצה.

כדי שהפטרון יוכל לעזור לבנדיט להתפתח ולהכות שורשים עליו להיות בעל מהלכים, היכרות וכבוד בקרב חברי המטות הכלליים. מטרייה זו של דמות בכירה הכרחית לבנדיט, כי בלעדיה הוא יוכל לכל היותר להעלות פה ושם רעיון ולהיתקל אך ורק בדחייה. הפטרונים מצדם אינם חייבים להיות אקטיביים בתמיכתם בבנדיט או ברעיונותיו; מספיק שהם יחסמו בעצם קיומם פגיעה אפשרית בו מצד גורמים

שעלולים להיות עוינים ליוזמותיו, ושידאגו לו למשאבים בסיסיים שנמצאים בתחום אחריותם או השפעתם. בסיכומו של דבר, הבנדיט זקוק מצד הפטרון למרחב מחיה ראשוני, קצת מים וקצת דשן.

דייוויד סטירלינג התחיל את דרכו וייסד את ה-SAS תחת פילדמרשל (אז גנרל) קלוד אוקינלק במפקדת המזרח התיכון בקהיר במהלך המערכה בצפון אפריקה. אוקינלק, מפקד מהדור "הישן" שנהנה מניסיון קרבי ומנהלתי עשיר (בעיקר בהודו), נטה להתערב בניהול המסגרות הצבאיות שתחתיו, במיוחד במהלך המערכה של הארמייה השמינית נגד כוחותיו של רומל. אוקינלק החליף את הגנרל ארציבלד וייול, ולא שבע נחת מביצועיהם של מפקדי הארמייה, הגנרלים אלן קנינגהם וניל ריצ'י. משום כך הוא הטה אוזן כשפנה אליו סטירלינג הצעיר והציע לו רעיון חדשני – כוח פשיטה שאינו תלוי בספינות הצי הבריטי. בנכונותו להקשיב לסטירלינג ולאשר לו את תוכניתו, אוקינלק הוכיח בדיוק את סוג הסובלנות והתמיכה שבנדיטים כמו סטירלינג זקוקים להן.

רס"ן אריאל שרון, מפקד יחידה 101, ומאיר הר ציון מעיינים במפה, 1954 (ארכיון צה"ל)

מאיר הר-ציון לא היה יכול להשיג את הישגיו ביחידה 101, וביתר שאת לאחר המיזוג עם גדוד 890 בתחילת 1954, בלעדי שני אנשים: אריאל (אריק) שרון ומשה דיין. שרון היה המפקד הישיר של הר-ציון, והיה אז בדרגת רב-סרן אבל בעל קשר ישיר ללשכת הרמטכ"ל. שרון, שאף הוא כידוע נמנה עם הבנדיטים, ידע לזהות תכונות אלה אצל הר-ציון ואפשר לו להביא אותן לידי ביטוי. משה דיין עודד אף הוא את הר-ציון הצעיר, בתחילה כראש אג"ם ובעיקר כרמטכ"ל מכהן בכל תקופת פעולות התגמול במחצית הראשונה של שנות החמישים. דיין האמין

ביכולות הלחימה של הר־ציון, ועצם העובדה שהר־ציון נהנה מגישה בלתי־ישירה אליו אפשרה לו לבסס את השקפותיו באשר לערך החתירה למגע וחשיבות הניצחון בכל מפגש עם כוחות אויב.

ניסיונותיו של אברהם ארנן להקים יחידה חדשה בחיל המודיעין שייעודה יהיה להביא מודיעין משטח האויב נתקלו בכל קשת התגובות שבין לעג, בוז וחוסר הבנה ועד להבעת עניין מנומסת ללא כוונה לעזור או לייחד משימות רציניות לאותה יחידה. מי שעזר לארנן לקדם את מטרתו היה חברו מהפלמ"ח דוד אלעזר (דדו), שהיה באותה עת סגן מפקד ולאחר מכן מפקד גייסות השריון וחבר המטה הכללי. אלעזר שימש לארנן כמליץ יושר, ועזר לו לזכות להתייחסות רצינית במטה הכללי ובייחוד באגף המודיעין, שנמצא באותם ימים תחת פיקודו של יהושפט (פטי) הרכבי, ולאחר מכן תחת פיקודו של חיים הרצוג. בלעדי אלעזר, ייתכן בהחלט שארנן היה נתקל בקיר אטום ונופל לתהום הנשייה הצה"לית.

גישת הפטרונים המאפשרים היא אחת מאבני היסוד של התרבות הארגונית של סירת מטכ"ל, ועמירם לוין יצא נשכר מגישה זו. שלמה גזית, שהחליף את אלי זעירא בתפקידו כראמ"ן לאחר פרסום דוח הביניים של ועדת אגרנט באפריל 1974, אמר ללוין עם כניסתו לתפקיד מפקד סירת מטכ"ל, "אתה תביא לי רעיונות למבצעים ואני כבר אדאג לאשר אותם". למפקדי סירת מטכ"ל גישה ישירה, תכופה ובלתי אמצעית לראשי מערכת הביטחון - ראמ"ן, הרמטכ"ל, שר הביטחון וראש הממשלה. בניגוד ליחידות אחרות בצה"ל, גם לקצינים זוטרים יותר בסיירת מתאפשרת גישה תכופה יחסית לראש אמ"ן ולרמטכ"ל, והדבר יוצר אמון ושפה משותפת, שמבססים את היכולת להעלות רעיונות מורכבים, חדשניים ויצירתיים.

מעבר לקיומם של פטרונים ישנן לפעמים נסיבות חיצוניות, דוגמת מלחמות או עתות משבר, שמאפשרות ולעתים אף מעודדות העלאה של רעיונות חדשניים ומהפכניים. נסיבות כאלה עשויות לעורר השראה בקרב בעלי האופי הבנדיטי, ויכולות לשכנע גם את המפקדים השמרנים והקונפורמיסטים ביותר לאשר לבנדיטים הכפופים להם לבדוק היתכנות של יוזמות "פרועות", באורח שלדעת המפקדים יצדיק את הסיכון - במירכאות או שלא במירכאות.

כך, למשל, מלחמת העולם הראשונה הביאה את לורנס למלא בפועל תפקיד של שגריר מדינה או פקיד רם דרג מול מנהיגי השבטים הערבים בחג'אז, ולא רק קצין בדרגות הביניים של רב־סרן או סגן־אלוף כפי שהיה. מורכבות המלחמה במזרח התיכון, האינטרסים הצולבים ולעיתים המנוגדים של המעצמות המערבות, כמו גם שליטתו בשפה ובתרבות הערבית ויכולתו ליצור קשר אישי "מחייב", הקלו על לורנס לדלג בין תפקידו הרשמי, "המכובד", לבין רעיונותיו הבנדיטיים, שאפשרו לו להניע מהלכים בפועל במהלך השנתיים האחרונות של המלחמה.

וינגייט ניצל את שהותו בסודאן, בשולי השוליים של האימפריה הבריטית, כדי לגבש את תפיסת העולם ההתקפית שלו ולפתח את גורם "הפשיטה" שבבסיסה,

ובאורח דומה ניצל את שהותו בארץ ישראל בתקופת המרד הערבי, ואת הרוח הגבית של האנגלים ותמיכתם בהקמת "פלגות הלילה המיוחדות", כדי לפרוץ את פרדיגמת "ההגנה הפסיבית" שאפיינה את "השומר" ואת "ההגנה", באורח שהלם להפליא את תפיסתו ואת אופיו של מפקדו הראשון של הפלמ"ח, יצחק שדה.

השלבים הראשונים והכאוטיים של המלחמה בצפון אפריקה עזרו לסטירלינג להשיג את תמיכתו של אוקינלק במפקדת הארמיה השמינית בקהיר. כאשר ביקש סטירלינג להקים את יחידתו, אוקינלק הגיב לכך ברוח של "מה כבר יכול לקרות" ו"כמה זה כבר יעלה לי", במונחים של כוח אדם ומשאבים; מרכיב הסיכון לא עלה כלל לדיון בהקשר זה. סטירלינג ממילא הבטיח לחסוך במשאבים אלה, כי מלכתחילה לא הייתה לו כוונה לבנות ולהפעיל כוח גדול וכבד, וכך הוקצו לו בתחילה שישה קצינים וכשישים חיילים, והוא קיבל את האחריות הבלעדית על איתורם, גיוסם (בהתנדבות) והכשרתם למשימות שאיש לא ידע מהן.

הר־ציון פיקד על כוחות משנה קריטיים בפעולות התגמול, בתחילה ביחידה 101 ולאחר מכן כמפקד פלוגה א' של גדוד 890, בתקופה שהציבה אתגרים רבים לצה"ל של אחרי מלחמת העצמאות - אובדן כושר לחימה, בשל העובדה שרבים מבוגרי המלחמה עזבו את הצבא, חוסר ביכולת התקפית ורוח גייסות נמוכה. במציאות זו היה מקום רב ליוזמות כגון זו שנקט מישאל שחם בהקימו את יחידה 101, בהסכמתו ובעידודו של הרמטכ"ל מרדכי מקלף. חדירות המסתננים - הן אזרחים שביקשו לחזור לשדותיהם ולרכושם והן פדאיון מרצועת עזה ומהגדה המערבית - היו הסיבה הישירה לפעולות התגמול וסיפקו להר־ציון מרחב פעולה וכוך להתנסות מגוונת בתפקידו כמוביל הפעולות.

דוגמה מצוינת לחשיבותן של נסיבות היא הדוגמה של ארנן. ארנן הקים את סירת מטכ"ל בשנת 1958, ובתחילת תקופת "העשור השקט" שלאחר מערכת קדש חיזר על הפתחים בניסיון לקבל אישורים להוציא מבצעים כלשהם מעבר לגבול, אך לשווא. הכוכבים הסתדרו עברו רק לאחר שתי התפתחויות: הראשונה היא כניסת עיקר כוחות הצבא המצרי לסיני בפברואר-מרץ 1960 (פרשת "רותם"), והשנייה היא כניסתו של מאיר עמית לתפקיד ראמ"ן, כשנתיים לאחר מכן. עמית חווה סדרה של תקלות מבצעיות, והטיל על ארנן - סוף-סוף - את המשימה לנסות לתקן את המצב. לזין פעל כמפקד סירת מטכ"ל שלוש שנים לאחר מלחמת יום הכיפורים, וראמ"ן באותם ימים, שלמה גזית, היה מוכן לקבל ולדאוג לאישורים לכל רעיון מבצעי מהפכני ובלבד שיניב מודיעין ויבוצע בפרמטרים שעמירם יתחייב להם. היחסים בין גזית לבין ראש המוסד באותה התקופה, יצחק חופי (חקה), אפשרו גם הם לזין להעלות רעיונות מבצעיים חסרי תקדים בחתרנותם ובתעוזתם - ולהצליח בצורה יוצאת דופן בהוצאתם לפועל.

בבחינה כוללת של חשיבותן של הנסיבות הכלליות ושל דמות הפטרון לצמיחתה של הרוח הבנדיטית כדאי לשים לב לעובדה מעניינת: כמעט כל הפטרונים של

הבנדיטים הישראלים היו יוצאי הפלמ"ח או ההגנה. במקרים של בנדיטים מצבאות אחרים, הם פרחו בעיקר בעתות מלחמה.

הפטרונים אנשי הפלמ"ח היו אמונים על חשיבה פורצת דרך, שהיוותה חלק משמעותי מהפלמ"ח עצמו ומרוחו. גישתם קידשה את העצמאות המחשבתית והתפעולית, עודדה יוזמות מכל הסוגים ובעיקר קידמה את האנשים האחראים להן, שכן הפלמ"ח היה ארגון מחתרתי מעצם קיומו וסבל עקב פריסתו וצורת פעולתו המבוזרת מבעיות תקשורת אובייקטיביות עם ובין מפקדיו. כאשר אנשי הפלמ"ח התקדמו בתפקידים ובדרגות - עכשיו כבר במסגרת צה"ל - הם לא שכחו גירסא דינקותא, ומצאו את עצמם מעודדים את אלה מבין הכפופים להם שגילו נטיות יזמיות ובנדיטיות והעלו רעיונות מאתגרי מציאות שיש להם פוטנציאל להפוך על פיו את העולם הממוסד. בכך החל תהליך חתרנות שמתמסדת ובתורה מעודדות חתרנות נגד עצמה. בין אנשי הפלמ"ח פטרוני החתרנות אפשר למנות את יצחק שדה, יגאל אלון (שכידוע יצא/הוצא בשלב מוקדם מאוד מראשות המערכת הביטחונית), משה דיין, דוד אלעזר, עזר ויצמן, שלמה גזית ועוד.

למרבה הצער, ומטעמים שיוסברו בהמשך, לא הייתה כמעט המשכיות מערכתית (בהקשר זה) ליוצאי הפלמ"ח בצה"ל ובמערכת הביטחון, וכאשר הם יצאו מהמערכת, מסיבות טבעיות של גיל או בריאות, לא נמצאו להם ממשיכים כשיטה, והמטרייה המגוונת שהם סיפקו לבנדיטים שתחתם נעלמה כמעט כליל - לבלי שוב.

הרוח הבנדיטית - התחלה, התקבעות ומורשת

ארנן היה בן עשרים ושבע כשניסה לשכנע את ראשי אגף המודיעין של צה"ל שלאחר מערכת סיני כי יש צורך ואפשרות להקים יחידה חדשה - יחידה של לוחמים כחול-לבן (בניגוד לסוכנים שעובדים תמורת כסף, ראה הערה לעיל) שתפעל מעבר לגבולות ו"תאסוף מודיעין" בצורה אקטיבית. ההתנגדות ליוזמתו של ארנן הייתה גורפת - בכירי המודיעין לא ראו את הצורך שארנן זיהה, וודאי שלא הסכימו להשקיע את המשאבים הנדרשים למימוש היוזמה הזאת. ובכל זאת, הם לא "חיסלו" אותה כליל, ואישרו לארנן להקים יחידה קטנה, חסרת השפעה ודלת משאבים. לארנן התאפשר לטפח במשך שנים אחדות את השתיל הרך ששתל, וכשהגיעה העת להוכיח את צדקתו, הוא כבר היה ערוך ומוכן להוכיח את יכולת היחידה שהקים, ואכן הצליח בכך.

כחודשיים לאחר שהחל לזין את תפקידו כמפקד סיירת מטכ"ל, בדרגת רב-סרן, הוא נדרש לאשר אצל קברניטי הצבא והמדינה מבצע שהיה הגדול, המורכב והחדשני ביותר מכל המבצעים של הסיירת שקדמו לו. במהלך שלב האישורים, ולפני דיון מסכם אצל ראש הממשלה יצחק רבין, קיבל לזין הודעה מראש אמ"ן כי המבצע מתבטל. לזין חש שהביטול נובע מסיבות לא ענייניות, ושמי שאחראי לו הוא הרמטכ"ל מרדכי (מוטה) גור. לאור זאת זימן לזין את עצמו - קצין בדרגת רב סרן! - לביתו של ראש הממשלה רבין ביום שישי אחר הצהריים, יומיים לפני

מועד הדיון המכריע. הוא הציג לרבין את האופן שבו הוא תופס את המבצע והביע את ביטחונו ביכולתה של היחידה לבצע את המבצע בהצלחה ובבטחה. לאחר מכן הוא ביקש לדבר בחופשיות וקיבל את רשותו של ראש הממשלה. "לרמטכ"ל שלנו פשוט רועדות הביצים", טען לוי בלי להסס. רבין השיב לו, "הבנתי, עוף מכאן, והפגישה הזאת מעולם לא התקיימה". יומיים לאחר מכן אישר רבין את המבצע והוא נכנס להיסטוריה. אלה הן דוגמאות למופעים הראשונים של הרוח הבנדיטית בקרב מפקדים צעירים. אבל מרגע שהרוח הזאת מפעמת היא לא מפסיקה לנשוב, ולעתים קרובות מביאה למאבקים קשים.

רעיונותיו הטקטיים של לורנס במערכה על המסילה החג'אזית, כולל - ואולי בעיקר - השתתפותו האישית בפשיטות של השבטים הערבים, היו חלק ממימוש בנדיטיות טקטית. ניסיונותיו חדורי האמונה לעזור לערבים לממש את זכויותיהם הלאומיות בעולם שלאחר המלחמה התנגשו ישירות עם האינטרסים של הבריטים עצמם, של הצרפתים ואפילו של ההודים, שראו בחצי האי ערב חלק ממחוזות השפעותיהם האזורית.

וינגייט הוכיח חשיבה וביצוע של רעיונותיו הבנדיטיים שוב ושוב - בסודאן בתחילת שנות ה־30, לאחר מכן בארץ ישראל במהלך המרד הערבי, באתיופיה לפני המלחמה, וכמובן ברעיון מסעות הצ'ינדיטים בבורמה במערכה נגד הכיבוש היפני. לארנן ניתנה ההזדמנות להוכיח את היכולת של יחידתו לאחר מינויו של ראש אמ"ן מאיר עמית, והוא אכן עשה זאת, בכמה שלבים, והוכיח את התזה שלו במלואה. על אף זאת, נדרש מאבק ארוך לקיבוע התזה שלו ולמיצובה בעיני מפקדי הצבא. אתגור מתמיד של המרכז מכיוון השוליים היה נחלתו של ארנן לאורך עשור שלם, בכל פעם בנושא אחר. בתחילה הוא נלחם על עצם הקביעה שחשוב שלוחמי צה"ל יצאו למשימות מודיעיניות חשאיות מאחורי קווי האויב, בניגוד לכלל שקבע ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון אחרי מערכת קדש, שעל פיו חיילי צה"ל לא יחצו את הגבול. לאחר מכן היה צורך להיאבק על סוגי המשימות שראוי ונחוץ לבצע, ואחר כך נדרש ארנן להילחם על נושאים טכנולוגיים שונים שהיו חלק בלתי-נפרד מהיכולת לקיום מבצעי מודיעין חשאיים. המאבק האחרון שניהל ארנן, בתפקידו כיועץ ראש הממשלה לטרור, היה על מיצובה של הסיירת כיחידת ההתערבות המטכ"לית הראשונה בנסיבות של פיגוע-מיקוח.

הר-ציון דווקא לא נתקל בהתנגדות מצד מפקדיו או מצד בכירים אחרים, אבל כבר בהיותו מפקד זוטר בדרגת סמל ביחידה 101 הוא חולל שינוי עמוק בתפיסות הלחימה של יחידתו ושל צה"ל בכלל. בפעולותיו ובדרך ההתנהלות שלו - התכנון, יכולת הניווט, אומץ הלב, הנחישות, הדבקות במטרה וקיבוע המושג של "לא חוזרים אם לא מבצעים" - בכל אלה הוביל הר-ציון לפרדיגמה מבצעית חדשה, ובפרמטרים רבים שונה אף מזו של הפלמ"ח. הר-ציון נאבק למעשה ברוח הגייסות הבעייתית שפשתה בצבא של תחילת שנות החמישים, ופעל בשני רבדים שונים - ראשית הוא

ביקש לשרש תופעות פסולות כמו אי־ביצוע משימות, מורך לב מול פני האויב ומחסור חמור בדוגמה אישית בקרב, ובמקביל הוא פעל למען השרשת תרבות חיילית חדשה, של לחימה בלתי מתפשרת עד לניצחון, אומץ לב אישי וכמובן דוגמה אישית אל מול אש וביצורי האויב.

בנדיטים מותירים אחריהם מורשת. מורשתו של לורנס, שהונצחה מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה בספרים ובסדרת הרצאות חצי מבוזבזת שמשכה אליה אלפי צופים בלונדון, ושזכתה לאחר כמה עשורים לתהילת עולם ופרסי אוסקר ב"לורנס איש ערב", סרטו של דייוויד לין בכיכובו של פיטר אוטול (1962), היוותה ללא כל ספק חלק ממצע הגידול של רבים מהבנדיטים הבריטים של מלחמת העולם השנייה - ביניהם רלף בגנולד, ולאדימיר פניאקוב ("פופסקי") וכמובן דייוויד סטירלינג. וינגייט, שכבר בחייו נחשב לעוף מוזר, בעיקר בהתנהלותו האישית הקשורה למנהגי אכילה, היגינה ושאר ענייני יום־יום, השאיר אחריו מורשת של אדם שנוי במחלוקת לכל אורך הקריירה שלו, בעיקר בתקופות שבהן היה מוצב בפלשתינה־א"י, באתיופיה ובבורמה (מורשתו בתקופת שירותו בסודאן לא מתועדת, מטעמים מובנים, כמו אלו שבאו אחריה). אפילו לגבי החשיבות והתוצאות של שלושת מסעות הבריגדה 77 (הצ'ינדיטים) היו ונתרו סימני שאלה, הן בצד הבריטי־הודי והן בצד היפני. וינסטון צ'רצ'יל, תומך ידוע במבצעים מיוחדים ובמפקדים מיוחדים, תמך בווינגייט לאורך זמן, אבל בסופו של דבר פסק כי "אינו מתאים לפיקוד הגבוה". הפילדמרשל מונטגומרי אף אמר פעם למשה דיין כי וינגייט היה "לא מאוזן", וכי הדבר הטוב ביותר שעשה היה להיהרג באותה תאונת מטוס בבורמה. עם זאת, וינגייט היה אהוד על חייליו, והם סמכו עליו בשדה הקרב בכל מצב. בין שני הקצוות הללו - האמונה של חייליו ביכולתו כמפקד שדה והנכונות שלהם ללכת אחריו באש ובמים, לבין הזלזול שרחשו כלפיו הממסד הצבאי ונציגי הממשלה הבריטית - יש מתח מובנה, שמתקיים לצד זכרו ומורשתו של וינגייט עד היום.

רוחו ומורשתו של סטירלינג מרחפות עד היום ברחבי מחנה הקבע של הרג'ימנט ה־22, הלוא הוא ה־SAS בהרפורד שבמערב אנגליה. יחידת ה־SAS נסגרה למעשה לאחר מלחמת העולם השנייה, אבל צצה מחדש לאור הצרכים של האימפריה השוקעת, שעדיין היו לה שטחים, מושבות ואויבים להילחם בהם. רוחם של סטירלינג וממשיכיו ברג'ימנט תרמה להכחדת הטרור במלאיה בשנות החמישים ולפעולות דומות בשלל קצוות העולם. לפעולותיו של הרג'ימנט במהלך המלחמה היו השלכות ארוכות טווח על תפיסת עולמם, תפעולם והתנהלותם של כוחות מיוחדים בעולם כולו, כולל בפינה נידחת במדינת ישראל הצעירה, היכן שאברהם ארנן, שקרא ב־1958 את ספרה של העיתונאית וירגיניה קואלס "מפקד הרפאים", הקים את סירת מטכ"ל ברוחו ובצלמו של מייסד ה־SAS סטירלינג.

הר־ציון התקבע במורשת הצבאית־ביטחונית של ישראל כ"גדול לוחמי ישראל מאז בר כוכבא" - קודם כול בזכות יכולתו האישית והאופן שבו הוביל כוחות פשיטה

שוב ושוב במהלך המערכה נגד המסתננים ושולחיהם ממצרים ומירדן באמצע שנות החמישים, עד וכולל פציעתו הקשה בפשיטה על משטרת א־רהווה בספטמבר 1956. מאבקו - כנכה קשה - לבניית חווה באזור שכוח־אל וקשה למחיה הייתה גם היא לשם דבר. מה שתרם רבות לביסוס מורשתו היה פרסום יומניו, שהחל לכתוב עוד בשנותיו בתיכון והמשיך בכתביבתם גם במהלך שירותו בצבא. היומנים האלה הפכו ל"תנ"ך" של צעירי הארץ, שראו בעצמם ממשיכי דרכו הצבאית־לחיתית וקיבעו את מורשתו הצבאית־חקלאית עמוק בתודעת האליטה המשרתת של שנות השישים, השבעים והשמונים של המאה שעברה.

סא"ל עמירם לוין, מפקד גדוד 74 (מימין), וסגנו, רס"ן מאיר גחטן, במלחמת שלום הגליל, יוני 1982 (אוסף חטיבה 188)

על מורשתו של לוין בסירת מטכ"ל לא ניתן להרחיב. נציין רק שהפירות של המהפכות שלוין הוביל בעשרים ושניים החודשים שבהם פיקד על הסיירת ניכרים עד היום, ומשרתים את היחידה בתצורות שונות ובהתאמות למציאות המשתנה. המורשת שהשאיר במלחמת לבנון הראשונה - שבה הצטיין גדוד 74 של חטיבת השריון 188, שעליו הוא פיקד לפני המלחמה ובמהלכה - שרירה וקיימת, ואפשר

לקרוא עליה בהיסטוריה הכתובה והמדוברת של המלחמה היא. כאלוף פיקוד הצפון (1994-1998) הוא שינה את תפיסת המלחמה בארגון החזבאללה בכך שלמד, הפנים והשריש תפיסה של לוחמת גרילה בארגון, כולל הגנה התקפית. לוי אף טיפח קצינים פרואקטיביים שהיוו את התשתית לפיקוד הצה"לי העתידי, והקים מחדש את יחידת אגוז לצורך זה. רבים ממפקדים אלה ירשו ממנו את הרוח הבנדיטית, אבל באווירת שנות התשעים לא תמיד צלחו את הביקורת הפנים-צה"לית והציבורית, שחדלה אקטיבית לעודד לקיחת סיכונים ואתגור המרכז מהשוליים.

יש לדון בשאלה "מיהו בנדיט": איך מגדירים "בנדיטים", מה מבדיל אותם מאנשים אחרים שהם מובילים צבאיים וביטחוניים יצירתיים, מקוריים, נועזים ואמיצים, ולחלופין, מה מבדיל בנדיטים מ"סתם" פורעי חוק. ניתן להגדיר את הבנדיט כנון-קונפורמיסט ההולך מחוץ לתלם, חושב ופועל מחוץ לקופסה. בנדיט הוא כמעט בהגדרה אוונגרדיסט ההולך לפני המחנה, והוא חייב להיות נועז ואפילו סורר. הבנדיט מורד במוסכמות ולא מצייט לנורמות המערכתיות, וכשהוא רואה הכרח בדבר - וזה המאפיין המבדיל בינו לבין הנון-קונפורמיסטים היצירתיים שאינם בנדיטים - הוא גם חוצה את הקווים, כלומר את קווי הנורמה הצבאית או הארגונית, לטובת קידום הרעיון או הפעולה שהוא רואה ואחרים (עדיין) לא. יתרונו הוא במקום שבו נדרשת או מתאפשרת תעוזה מרדנית-סוררת ולא צייתנית על מנת לצאת מהתלם, על מנת לבצע קפיצה התפתחותית לא ליניארית. גם להיקף הבנדיטיות יש חשיבות: לבנדיט, לרעיונותיו ולפעולותיו יש השפעה מערכתית, ולכן לא כל גחמה מקומית של קצין יצירתי פעלתן, יוזם ואפילו חוצה קווים הינה בנדיטיות; במילים אחרות, בנדיטיות ניתן להגדיר בדרך כלל בדיעבד, על סמך מורשת או קנון רעיונותיו ופעולותיו של הבנדיט.

כמתואר לעיל, מאפייניהם הבולטים של לורנס, וינגייט, סטירלינג, הר-ציון, ארנן ולוין ברורים דיים לקורא, ובעיקרם הנכונות "לצאת מהקווים", קרי להפר הוראות, פקודות ונהלים במקרים שבהם הכרח חיצוני או צו פנימי כלשהו מורים להם לעשות זאת. לא מיותר להזכיר שכדי להיחשב לבנדיטים עליהם לעשות זאת יותר מפעם אחת במהלך הקריירה. אבל מי איננו בנדיט?

בפשטות, מי שאינו בנדיט הוא מי שאינו מתאפיין בנטייה קבועה ומודעת להפר נהלים, הוראות או פקודות. מטבע הדברים, יכולים להימצא אנשי צבא מוכשרים ויצירתיים להפליא שאין להם נטייה שכזאת ולפיכך אינם בנדיטים, והדבר כמובן אינו מפחית מכישרונם ומהישגיהם. שתי דוגמאות לכך הם יוחאי בן-ננון ואהוד ברק. יוחאי בן-ננון, מייסד שיטת 13 ואבי ספינות הטילים של חיל הים, עיצב, לצד אחרים, את שיטות הפעולה פורצות הדרך של השייטת, והעלה את הרעיון היצירתי והמקורי להחליף את המשחתות הוותיקות בספינות טילים קטנות ומהירות, רעיון שנחשב בעיני רבים למופרך ובלתי-ניתן ליישום (שור והלוי, 2017). אבל למרות תעוזתו המחשבתית, בן-ננון היה "איש המערכת", ולא פרץ שום קווים מנהלתיים או

מבצעים. הוא הבין את חשיבות הסדר הצבאי ומעולם לא פעל נגדו. בן-נון לא היה בנדיט, בין השאר משום שהצליח להשיג את מבוקשו ולפרוץ את מעטפות היכולות המחשבתיות והמבצעיות בכוח אישיותו, ניסיונו ויכולת השכנוע שלו.

אהוד ברק טיפס בכל דרגי הפיקוד של סיירת מטכ"ל והיה הראשון מבניה שפיקד עליה. בכל תפקידיו – כראש אמ"ן, רמטכ"ל, שר ביטחון ואף ראש ממשלת ישראל – הוא הפגין יצירתיות ומקוריות, ניהל דיאלוג סוער עם המציאות והוביל מהלכים משני מציאות. אבל ברק איננו בנדיט. דרך פעולתו הייתה ליצור מציאות חדשה, ובמקרים הנדירים שבהם הוא חצה קו, הוא חזר מיד לתחום המותר. כמו בן-נון, הוא נסמך על כוח אישיותו ועל טיעונו הסדורים והלוגיים כדי לשכנע את מי שצריך ברצונותיו, ועל כן לא היה זקוק לבנדיטיות. אדרבה, ניתן במידה מסוימת לטעון שברק תרם לאווירה אנטי-בנדיטית בצבא. בעקבות תאונת האימונים הידועה בכינוי צאלים ב', הוא הוביל כרמטכ"ל מהלך של "משפטיזציה" של הצבא, שבמידה רבה הביא לקמילתה והיעלמותה של רוח הבנדיטיות בצה"ל בכלל ובסיירת מטכ"ל בפרט.

ישנו כמובן גם הצד השני של הסקאלה – בנדיטים מהסוג הרע (שלא יפורטו כאן מסיבות מובנות), שאינם אלא פורעי חוק ותו לא. בנדיטים מהסוג הזה מתעלים את הפן הבנדיטי באישיותם להשגת טובות הנאה מסוג זה או אחר, ומעשיהם גובלים בפלילים או אכן פליליים. אצל בנדיטים שכאלה, היחס בין הליכה בתוך הקווים לבין חצייה של הקווים חורג מהתנהלות צבאית-ביטחונית סבירה ומגיע אל מחוזות של פושעים או ארגוני פשע. הם אינם פועלים לשם קידום מהלכים אופרטיביים/מבצעיים אלא לשם נכלוליות וקידום עצמי, או בשם מטרות אחרות שאינן המטרות הנכונות. כמובן, ניתן להתווכח על השאלה מה הן "המטרות הנכונות", אבל אין זה מעניינו של מאמר זה.

למה נעלמו הבנדיטים והאם יש להצטער על כך?

ככלל, כאמור, הבנדיטים המערכתיים נעלמו מצה"ל. ישנה גישה הרואה בכך התפתחות חיובית, בטענה שהרוח הבנדיטית עלולה לשמוט את הקרקע לא רק מתחת להתנהלות הצבא אלא גם מתחת לבסיס הערכי שלו, ודוגמאות לא חסרות לאורך שנותיו של צה"ל. מטבע הדברים, שם המשחק הוא מינונים, ועל כך אחראים בכל רגע נתון מפקדי הצבא בדרגים השונים. ספרו של גיא חזות "צבא ההיי־טק וצבא הפרשים" (חזות, 2024) עורר סדרה של מאמרים המתייחסים לנושא בהרחבה (פרל, 2023).

אבל בהיותו ארגון גדול, הטרוגני ובנוי ברובו המספרי על כוחות המילואים, צה"ל חשוף להלכי רוח שונים, ולכן ישנן פה ושם "הבלחות" של בנדיטים. השנה החולפת הראתה שיש קרקע פורייה למדי לצמיחתם, בעיקר בכוחות המילואים, וראינו זאת ביוזמות לא מעטות של שינויי תו"ל ואימוץ פריטי אמל"ח שבנהלים סדורים לא היה להם כל סיכוי להתקבל ואפילו לא היו זוכים לדיון. כדוגמאות לכך אפשר

למנות את הכנסתן של מצלמות אזרחיות לטנקים, כדי לצפות באזורים המתים שלהם, שימוש מאתגר-תו"ל בכלים אוטונומיים וברחפנים באופן אופרטיבי נרחב בלחימה בעזה, שהתרחש בהובלת אנשי מילואים ולעיתים קרובות בניגוד לעמדה הצה"לית המסורתית, קיצור תהליכי רכש ואפיון של אמל"ח, פיתוחים שונים הקשורים בלחימה במנהרות ועוד ועוד. גם ביחידות המיוחדות של צה"ל נותרו איים של בנדיטיות, אך זו מוגבלת מטעמים מובנים.

אבל – וזה אבל גדול – הבנדיטיות האמיתית עוקרה, החל משנות ה-90 של המאה שעברה, ובמשך שני העשורים שלאחר מכן מהממדים המערכתיים שלה ונכנסה לתבנית יישומית של יזמות/חדשנות, שעומדת בניגוד לרוח הבנדיטית האמיתית – שחותרת לשינוי מן היסוד מתוך תפיסה שמה עבד עד כה כבר לא עובד יותר.

לדיכוי הרוח הבנדיטית בארץ חברו כמה אירועים, שלחלקם השפעה ישירה ולחלקם השפעה עקיפה אך עמוקה מבחינת תרבותית וחברתית. רבים כתבו או התראיינו על כך, בין השאר האלוף (מיל") גרשון הכהן, שפרסם מאמר מכונן בירחון "ישראל דיפנס", וכן נצ"מ (בדימ.) פנחס יחזקאלי, איש חיל האוויר סא"ל (מיל") יורם פלד, רס"ן ד"ר דוד אלקחר וד"ר דן מרום (הכהן ג', 2011; יחזקאלי, 2022; פלד, 2011; אלקחר ומרום, 2022). בוודאי יש עוד דוגמאות, ומה שמשותף לכלל ההתייחסויות לשאלת הבנדיטים והיעלמם הוא שאת כולן אפשר למקם פחות או יותר בחמש-עשרה השנים האחרונות, כשהתבססה ההכרה בכך שמהו מהותי השתנה. למעשה, רק בתקופה זו אובחנה "תופעת הבנדיטים" כזאת, ופירוש הדבר שרק מתוך ה"אין" הוגדר ה"יש" שהיה ואיננו עוד.

הסיבה הראשונה והפשוטה ביותר להיעלמם של הבנדיטים היא שפטרוני הבנדיטיות יצאו לגמלאות, הזדקנו ובסופו של דבר הלכו לעולמם. הרוח הבנדיטית שפיעמה בעשורים הראשונים של צה"ל ומערכת הביטחון בקרב אחדים מאנשיהם הייתה תוצאה של העובדה שרבים מהם הכירו אישית בנדיטים פורצי דרך דוגמת אורד וינגייט או הכירו לעומק את סיפורו של לורנס. מפקדי הפלמ"ח, שהיו שלד הפיקוד של צה"ל הצעיר, נשאו את לפיד הבנדיטיות גם בתפקידים מאוחרים יותר, והשרו את האווירה הזאת סביבם.

דומה שאקורד הסיום של עידן הבנדיטים נשמע בשנת 1983, עם פרישתו של הרמטכ"ל רפאל איתן (רפול), אחרון הפלמ"חניקים שהחזיקו בתפקידים ביטחוניים בכירים. הרוח שהוא ודומיו הנחילו לא נפסקה באחת, והמשיכה לתת את אותותיה פה ושם פחות או יותר עד לסוף אותו עשור, אבל אפשר בהחלט לקבוע שמשנות התשעים ואילך, למעט הבלחות יוצאות מן הכלל, נעלמה הבנדיטיות כעניין מערכתי מן ההווה הצבאית והביטחונית בארץ, שכן פטרוניה לא הותירו אחריהם יורשים.

סיבה אחרת קשורה קשר עמוק לתקלות, הן מבצעיות והן מנהלתיות, ששינו מן היסוד את התייחסות הדרגים הצבאיים הגבוהים, כמו גם את היחס הציבורי-חברתי להתנהלותו של צה"ל ובכלל זה התנהלותם של הבנדיטים בתוכו. הכוויות

שגרמו אירועים טרגיים החל מתחילת שנות ה-90 הטו את ניהול הסיכונים הכולל, והוא קרס לגמרי בסופו של העשור הראשון של המאה ה-21. מדובר באירועים כגון אירועי צאלים א' (1990) וצאלים ב' (1992), שהיו אירועי "יבשה" מהותיים, ולצידם אירוע ואדי סלוקי (1997), שהתרחש רק שישה חודשים לאחר אסון המסוקים מעל שאר ישוב. אירועים אלה גרמו לזעזוע בצבא ומחוצה לו, והיטיב לאבחן גיא חזות, שדיבר בספרו על כך שרק מתקופת מלחמת לבנון הראשונה ואילך החלו אירועים כאלה להיות מכונים "אסונות". שנות הדימום בלבנון עשו גם הן את שלהן ברקע בכל הקשור לעלייה דרמטית של החשש מפני אבידות בנפש שלא במסגרת לחימה או מלחמה.

סיבה שלישית היא השתנות היחס החברתי-תרבותי לאבדות בכלל ולאבדות של חיילים בפרט. נכתב רבות על היפוך התפקידים במהלך שלושים השנים האחרונות, שעד אז היה ברור שתפקידם של החיילים להגן על אזרחים. מאז, מצטייר אובדנם של חיילים בתרבות, בחברה ובתקשורת כדבר שאסור בתכלית האיסור שיקרה, ואפילו טלטלה קולוסלית כמו אירועי השבעה באוקטובר 2023 אינה מנערת את הסדר החדש הזה. הרגישות היתרה לאבדות של חיילים מעקרת ואף יכולה לאיין את צמיחתם ופריחתם של בנדיטים אף יותר משתי הסיבות שהוזכרו לעיל.

תהליך המשפטיזציה ואכיפת המנהל התקין במערכות הציבוריות בישראל בכלל ובצה"ל בפרט הוא גורם משמעותי נוסף בערעור הבנדיטיות והסוררות בצה"ל. ייתכן שתהליך זה החל עם ועדת אגרנט וועדות חקירה אחרות שקמו בישראל לבחינת אירועים מכוננים, דוגמת ועדת כהן וועדות שמגר השונות, בדגש על זו שחקרה את "פרשת הקישון", ובמידה מסוימת גם חקירת רצח רבין. ועדות אלה הטילו על הצבא ועל הגורמים הביטחוניים הבכירים אחריות למחדלים הביטחוניים, ובהכרח הצרו את מרחב הפעולה הסורר ובוודאי את התיאבון לסיכון, כל סיכון. התהליך צבר תאוצה החל משנות ה-90, וייתכן שאירוע רמי דותן, שכופף את כללי המנהל התקין באופן קיצוני לטובת רווחיו האישיים, היה הזרז המרכזי של תהליך זה. לכך התווספו כוויות נוספות למערכת הצה"לית מאירועים מנהלתיים כמו "פרשת הרפז" (2010) או פרשת הדחתם מהשירות של שלושה קצינים מצטיינים ויוצאי דופן במהלך תקופה קצרה יחסית - שמואל זכאי (2004), עימאד פארס (2009) ומשה (צ'יקו) תמיר (2010). גם כאן, הרתיעה הטבעית של המערכת ממעלליהם של הבנדיטים קיבלה גיבוי וחיזוק חיצוניים ופנימיים כאחד ועלתה במהלך שני העשורים שעברו מאז בכמה וכמה מדרגות, כך שלטיעון שהסיכוי עולה על הסיכון לא היה סיכוי.

גורם משמעותי נוסף קשור בשינוי בלתי-תלוי שהתרחש על פני כמה עשורים, והוא העובדה שצה"ל הלך וזנח את הזיקה שלו לחשיבה הצבאית של רוסיה הסובייטית ושל מדינות אירופה והחליף אותה בזו האמריקאית. דומה כי הדורות הראשונים של

⁶ עת נכנסה לפעולה ולתודעה צה"לית המערכה שבין המלחמות (מב"ם).

אנשי הפלמ"ח ויוצאי הבריגדה הושפעו מגישות צבאיות שהכילו ביסודותיהן היבטים של תמיכה בבנדיטיות, תחת כסות של "אצילים-סוררים-הרפתקנים" (בבריטניה) או תחת כסות מהפכנית (ברוסיה הסובייטית). העברת מקור המחשבה המרכזי של צה"ל לארצות הברית - בתחילה כמקור סיוע בכספים ובאמצעי לחימה ולאחר מכן במסגרת תוכניות ההכשרה בארצות הברית, האימונים המשותפים ושיתוף הפעולה הביטחוני הנרחב - הובילה גם לאימוץ דפוסים אמריקאיים, ובראשם קידוש התכנון המקדים ותרבות שמעדיפה חשיבה אסטרטגית על פני התנסות ופעולה (נוה, 2024). מלבד זאת, אך טבעי הוא שככל שהמערכת מבוססת יותר היא גם מקובעת יותר וקשה לה הרבה יותר לזיום פעולות חדשות. בשנים המוקדמות, הבנדיטים זכו ככלל ליחס של כבוד ולא של הוקעה, ועד לשנות ה-90, ניהול הסיכונים ידע להכיל אותם ואת פעולותיהם. אבל המערכת הצה"לית והביטחונית הגדולה והמבוססת של הימים שלאחר מכן מעדיפה לחלוטין שלא יגדלו בה בנדיטים כלל. מאותה סיבה היא גם מוחצת את הבנדיטים הקיימים בתוכה.

עוד גורם דרמטי לדעיכת הבנדיטיות הוא צמצום ההפעלה של כוחות היבשה ועלייתו של הכוח האווירי, שהוא כמעט בהגדרה נטול בנדיטיות. כוח אווירי ומבצעים אוויריים מנוהלים ממוצב שליטה מרכזי (משל"ט), ובאופן המבוסס על מודיעין מפורט ולעיתים קרובות אינטימי ביותר, ועל כן אין בו מקום לבנדיטיות. כך קורה שאנו פוגשים בנדיטים כמעט אך ורק באזורי המודיעין, שהסיכון בהם נמוך יחסית (יש דוגמאות, אך הן לא יפורטו מטעמי סודיות). מהפכת הפיקוד והשליטה (פ"ש) של העידן החדש - לדוגמה, החוזי בזמן אמת שנותן למפקד בחפ"ק מאחור כוח (ידע) רב יותר ממה שהיה לו בעבר, ורב יותר מהכוח בשטח שרואה את המציאות במקום - חונקת לחלוטין את אחרוני הבנדיטים. אי אפשר "לסגור את מכשיר הקשר" ולהמשיך במשימה כאשר מצלמים אותך בחוזי כל הזמן (הכהן י', 2024).

במקביל, ובתנועה שמנוגדת בהגדרתה לשמירה על בנדיטיות ועידודה, מושך אליו המטכ"ל מנגנונים שנועדו ליצור שינוי top down ולא להיפך. קודם הייתה זו רק החטיבה האסטרטגית באג"ת ותוה"ד באמ"ץ, אבל לאחר מכן התפשטה האימפריאליות המטכ"לית גם לחטיבת שילוח ומרכז דדו, שהם כולם בהגדרה ישויות לא בנדיטיות.

תהליך נוסף קשור בהתפתחות כללית במערכת הביטחון ובמדינה כולה. הרוח הבנדיטית של מערכת הביטחון התפתחה בימי טרום-המדינה, תקופה של צורך קיומי דחוף, שאילצה את הדרג הפיקודי לשעות לרעיונות מהפכניים שבאו מלמטה, למשל הצעות ושיטות הפשיטה של יחידה 101 של שרון בהובלתו של הר-ציון, וכן לאמץ דרכי פעולה שהגיעו מלמעלה, למשל הצעתו של יגאל אלון במהלך מלחמת העצמאות לשינוי המצב הבסיסי בחזית המרכז מול הלגיון הירדני.

בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה הוסיפה להתקיים במידה רבה תחושת הנחיצות והדחיפות הזאת. אבל החל מהמחצית השנייה של שנות השמונים התבססה

תחושה של "סוף המלחמות הגדולות" ושל היעלמותם של האיומים הקיומיים. המדינה יצאה מאווירת "המצור" והתפנתה לעסוק בסוגיות של טלוויזיות צבעוניות, מכשירי וידאו, והשאלה אם לבחור ללכת להופעה של "תיסלם" או "בנזין". כל זאת, כמובן, לצד תחילת ההתבוססות בבוץ הלבנוני, בעיקר לאחר הנסיגה לרצועת הביטחון.

נוסף על כך, התאונות הצבאיות שהוזכרו לעיל ותהליך ה"משפטיזציה" של הצבא שהתלווה אליהן זכו להד תקשורתי בעוצמה ובמגוון חסרי תקדים, בשל פריצתה של תקשורת מרובת ערוצים לחייה של מדינת ישראל, והביאו לכך שבנדיטים בכוח או בפועל החלו למצוא את עצמם מחוץ למערכות הביטחוניות, ומימשו את היצירתיות המבעבעת שלהם בתחומים אחרים, שאינם מסכני חיים ושגלומה בהם תקווה אחרת. התינוק, אין ספק, נשפך עם המים, ודומה שגם האמבטיה עצמה נשברה.

במתח שבין הסיכון האינהרנטי שקיים בעצם נוכחותם של הבנדיטים לבין השינוי התרבותי שעבר על החברה הישראלית והצטמצמות הסובלנות שלה כלפי אבדות וכלפי לקיחת סיכונים, בייחוד שלא בשעת קרב, אין ספק שניצח השני מבין השניים. הקברניטים אימצו לעצמם גישה של "עדיף לא להסתכן, וגם לא בטוח שיש בשביל מה", וגישה זו לחלה עמוק ואף זלגה לציבור, בתיווכה של התקשורת. מקבלי החלטות כבר לא ששים עוד להסתכן ולעורר את זעם הציבור, שאינו יודע, אינו מבין ואינו מקבל את משוואת הסיכון/סיכוי שהיא לב לבו של כל תהליך קבלת ההחלטות, ושמסיבות מובנות אין אפשרות להסביר אותה לציבור גם אילו מקבלי החלטות רצו בכך. אבל צריך לומר ברורות: העדרם של הבנדיטים מההוויה הביטחונית-צה"לית מסוכן יותר מאשר הימצאם בה.

נכון, הרוח הבנדיטית עלולה להיות מסוכנת. קודם כול, היא מסוכנת כלפי הבנדיט שהגה רעיון חדשני או מהפכני, ועל פי רוב עומד בראש הכוח שמממש את הרעיון הזה. במקרים של תקלות, הרוח הבנדיטית עלולה להביא לאובדן בנפש. במקביל לכך, היא גם עלולה לסכן את הקריירה לא רק של הבנדיט עצמו אלא גם של הדרג הפיקודי שמעליו.

מטבע הדברים, מקבלי החלטות שוקלים ואף אמורים לשקול את כלל המרכיבים הנחוצים על מנת לקבל החלטה מושכלת, ופעמים רבות משקל הסיכון גובר על משקל הסיכוי או ה"גמול" שלשמו הוצעה תוכנית כלשהי מלכתחילה. אבל חשוב להבין כי במשוואת הסיכון-סיכוי הכוללת, ארוכת הטווח ובעלת ההשפעות בכל הרמות - הטקטית, האופרטיבית ואפילו האסטרטגית - הרעיונות הבנדיטיים, כמו גם הבנדיטים עצמם, הם חיוניים להקטנת הסיכונים שניצבים בפנינו כיום או שיוצבו בפנינו בעתיד.

מדינה, צבא או ארגון ביטחוני (וגם ארגונים אזרחיים, על אף שלגביהם נעדר מרכיב הסיכון הפיזי) לא יכולים להרשות לעצמם את העדרם של הבנדיטים מהווייתם לאורך זמן. אדרבה, אסור להם להדיר מעצמם את הבנדיטים. העדרם של בנדיטים מביא להתרדדות המחשבה, מחסור בתעוזה ודיכוי היצירתיות, ומעודד

אווירה של שימור הקיים וחשש מפני כל מה שעשוי "לזעזע את הסירה". קידוש הנהלים הוא הדרך הקלה של מערכת לדכא יוזמות חדשניות ופורצות דרך ולעקר סיכונים (לדעתה). טענת ה"חריגה מנהלים" היא הדרך החביבה על מדכאי הרוח הבנדיטית, והיא מוצאת אוזן קשבת גם בתקשורת וברחשי הציבור. אבל ללא חריגה מנהלים לא היו לנו הר־ציון או עמירם לוין. לא היו לנו יכולות התקפיות מבית מדרשו של הר־ציון, כפי שהודגמו על ידו בפעולת כנרת או במבצע "כפפות משי", ושיטותיה המבצעיות של סירת מטכ"ל מן הסתם היו סובלות מסטגנציה וחוסר מעוף לולא תעוזתו המחשבתית של לוין. יש עוד דוגמאות למכביר. הפירות שמוכמנים בתוך הרוח הבנדיטית - לרוב, כמובן לא תמיד - מתגלים לפעמים רק בדיעבד. למרות הסיכונים שכרוכים בפעולות בנדיטיות, התועלת שבהן עולה עשרות ומאות מונים על התועלת (במירכאות או שלא) שבהעד לקיחת סיכונים. מערכות צבאיות וביטחוניות, הן מבצעיות והן טכנולוגיות, זקוקות לרוח יצירתית ונועזת, ובלעדיה לא יצליחו לעולם לממש את מלוא פוטנציאל היכולות שלהן.

אפשרות חזרתם של הבנדיטים

המצב כיום - ובשני העשורים החולפים - הוא שהמערכת התקבעה כפי שהיא, כך שקשה עד בלתי־אפשרי להחזיר אליה שוב את הרוח הבנדיטית שנשבה בה בעבר, וגם אם נרצה לעשות זאת, נדמה שמוטב שלא נקרא לבנדיטיות בשמה המפורש. אבל בעקבות אירועים מכווננים כמו הפתעת השבעה באוקטובר 2023 ומלחמת "חרבות ברזל" - שעוד מוקדם לגזור ממנה מסקנות - ניתן לחוש באוויר בסימנים ובניצנים שאולי יאפשרו את צמיחתם מחדש של בנדיטים, מבלי להזדקק להנחיות או עידוד מפורש לעניין. הימצאותם של מילואימניקים רבים במגוון תפקידים, בשדה או במפקדות, ולאורך זמן (לזמן יש חשיבות רבה ביכולת של רעיונות בנדיטיים להיקלט) היא גורם מאפשר רחבי.

מנגנון אפשרי נוסף לעידוד בנדיטיות או למצער, כזה שיאפשר את הישארותה, יכול להיות ניהול, עידוד ופרסום מסיבי של רעיונות משני מציאות, קטנים, בינויים וגדולים, בנוסח "פרס ראש אמ"ן לחשיבה יוצרת". נוסף על כך, יש מקום להערכה כי בדרגי השטח בצה"ל עדיין קיים פוטנציאל רב לבנדיטיות. במקום לדכא ולהרוג אותו, שזמה על מפקדים, בעיקר בדרגי ביניים, לאפשר אותו ולקדם אותו. מי שצריך להשתנות כאן הם בעיקר דרגי הביניים הבכירים (פחות או יותר ברמת סא"ל) והדרגים הבכירים מהם.

ודבר אחרון, כי גם אנחנו חייבים להיות קצת סוררים - יש לזכור שמרכיב עיקרי בסיפורם של הבנדיטים באשר הם הוא עקיפת סמכויות, שממש עומדת בלב הבנדיטיות. משום כך, ולמרות העובדה שכמעט כל חברי המטכ"ל הנוכחי רואים בעקיפת סמכויות סכנה גדולה ביותר ולא יעשו הרבה לעודד בנדיטיות, ולו בשתיקה, הרי שחובה לחזק את היכולת והנכונות הדר־צדדית לחריגה מסמכויות, יכולת שקיימת בצורה תיאורטית

באמ"ן, ולתת לה להתבסס - במידה - בכל חילות הצבא. הצבא צריך לאפשר לאנשיו לקום ולעשות מעשה, ולא לחשוש מעקיפת סמכות לשם קידום רעיון מהפכני, או במילים אחרות, להיות בנדיטים ולו לשעה אחת. זה בנפשנו. הצבא חייב להשתנות כדי לאפשר לבנדיטיות לצמוח מחדש, כדי שהוא יוכל לחזור וליהנות מפירותיה.

סיכום

מאמר זה סקר את עלייתם והיעלמותם של הבנדיטים במערכות צבאיות וביטחוניות, בדגש על אלה של מדינת ישראל, ואת מאפייניו העיקריים של הבנדיט. הבנדיטים, שהיוו חלק אינטגרלי בעשורים הראשונים לחיי המדינה, נעלמו עם יציאתם ופרישתם של בוגרי הפלמ"ח מהצבא והמערכת הביטחונית. במאמר הוצגו כמה דמויות מפתח המייצגות כמה דורות של בנדיטים במהלך המאה ה־20, ונסקר האופן שבו הם פעלו, על פי רוב תחת מטרייה מגוננת של פטרון אוהד. ההכרה בהיעלמותם העלתה את שאלת הצורך בהחזרתם, שאלה שהתשובה עליה - לפחות בעיני כותב מאמר זה - היא כן גורף.

הימצאותם של בנדיטים עשויה לעתים להיות מאתגרת ואולי אף מסוכנת, אבל היעדרותם מסוכנת עשרות מונים. את הסיכונים הכרוכים בהימצאותם של הבנדיטים אפשר למסגר ולהכיל, ואילו היעדרותם גורמת להתרדדות המחשבה היצירתית, לאחדות חשיבה ולחוסר תעוזה שעלולים להמיט על ישראל אסון.⁷

⁷ המחבר מבקש להודות מקרב לב לאנשים הבאים: דנה אלעזר-הלוי, יוסי ביזץ, איתי ברוך, עפרה גרייצר, גרשון הכהן, יותם הכהן, איתי יונת, רוני ינאי, שמעון נוה, גל פרל, אבנר שור.

רשימת מקורות

- אלקחר, דוד; מרום, דן (2022.3.10). "בנדיט, יזם וצ'יינג'ר". אתר **צה"ל**.
- אנדרסון, סקוט (2017). **לורנס בחצי האי ערב**. תרגום: כרמית גיא. עם עובד.
- גבעתי, משה (2019). **ויהי מה: מאיר הר־ציון, חייו ופועלו**. העמותה להנצחת מאיר הר־ציון ופועלו.
- גרייצר, עפרה (2015). **שני צעדים לפני כולם: מלחמת עומק למערכות מיוחדות - וינגייט המצביא**. מודן, מערכות, צה"ל - הוצאת מערכות.
- הכהן, גרשון (2011.9.15). "חניכים מצטיינים מפחידיים אותי". **ישראל דיפנס**.
- הכהן, יותם (2024). מאמרים שונים. **דואלוג**.
- חזות, גיא (2024). **צבא ההיי־טק וצבא הפרשים: כיצד ויתרה ישראל על צבא היבשה**. מודן, מערכות, צה"ל - הוצאת מערכות; משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- יחזקאלי, פנחס (2022.9.6). "סוף עידן הבנדיטים בארגונים הצבאיים". **ייצור ידע**.
- לורנס, תומס אדוארד (2021). **יומן מסע בצפון סוריה, 1911**. תרגום: אפרים הלוי. נהר ספרים.
- נוה, שמעון (2024). מצגת לקראת דיון בנושא המאמר. אוסף פרטי.
- סייקס, כריסטופר (1961). **אורז וינגייט**. תרגום: יעקב גולדמן. מערכות.
- פלד, יורם (2011). "מתי ולמה 'הבנדיטים' נעלמו מצה"ל - מחשבות". **ישראל דיפנס**.
- פרל, גל (אוקטובר 2023). "אחריות ויוזמה" - סקירת הספר 'פיקוד במלחמה'. **בין הקטבים**, גיליון 40, 265-274.
- פרל, גל (11 באפריל 2024). "ייחודו הבולט של צה"ל, שהמפקדים הם סוד כוחו": לקחים מ־1982 ו־2023". **מערכות**. 143-154.
- פרנקל, נעמי (עורכת) (1969). **פרקי יומן: מאיר הר־ציון**. א. לוי אפשטיין.
- קואלס, וירג'יניה (2011). **מפקד הרפאים**. תרגום: יעקב גולדמן. מודן, מערכות, צה"ל - הוצאת מערכות, משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- שור, אבנר (2008). **חוצה גבולות: סיירת מטכ"ל ומייסדה אברהם ארנן**. כנרת.
- שור, אבנר; הלוי, אבירם (2017). **האש והדממה: סיפורו של יוחאי בן־נון, מייסד שייטת 13**. כתר.
- שור, אבנר; הלוי, אבירם (2020). **סיירת מטכ"ל: המבצעים הגדולים**. ידיעות ספרים.
- שור, אבנר; הלוי, אבירם (טרם פורסם), **עמירם לוי: הביורגריה**.
- Macintyre, Ben (2016). *SAS: Rouge Heroes – The Authorized History*. Penguin Books.
- Mortimer, Gavin (2023). *David Stirling: The Phoney Major*. Constable.

הרוח הבנדיטית עודה מנשבת

מאמר תגובה למאמרו של אבירם הלוי: "הבנדיט, קווים לדמותו"

רס"ן (מיל') יותם הכהן¹

מאמרו של אבירם הלוי מציג את ההקשר המערכתי שבתוכו צמחה תופעת הבנדיטיות בצה"ל, ומתוכו השפיעה עמוקות על צה"ל במעלה השנים. עם זאת, הנושא של הובלת שינוי בסביבת המטה בצה"ל לא זכה עד כה לפיתוח מספק. מנגנוני החשיבה המסורבלים הקיימים כיום בצה"ל משבשים את היכולת לייצר 'בנדיטיות במטה' שתחולל חשיבה ופעולות אסטרטגיות חדשניות. כדי לקדם בנדיטיות מסוג זה ראוי לאמץ את עקרונות המנהיגות האדפטיבית ואת הכלים המקדמים אינחת ממוסדת לטובת הנעת שינוי. רושם המלחמה עשוי להוביל לשינוי חיובי בנושא זה, אך כדי להתמודד עם האתגר יש לסגל גישה תוצאתית ולא תהליכית במטה, ולאמץ מתודולוגיה מותאמת לניהול הדיונים במטכ"ל.

מבוא

בשנים האחרונות התבססה בשיח הצבאי קבוצה של "חובבי בנדיטיות" התולים בהיעלמות הבנדיטים חלק משמעותי מתחלואי צה"ל, ובייחוד אלו שנחשפו לעיני כל ב-7.10. הנושא זכה לפיתוח נרחב בספרו של תא"ל בדימוס גיא חזות שהקדיש לנושא פרק שלם עם שלל דוגמאות ודיון בסיבות לדעיכת התופעה (חזות, 2024). בנוסף, הדיון זכה לעדנה מחודשת לאור החיבור בין הרעיונות הפופולאריים של יזמות וחדשנות, בעיקר ממקורותיו העסקיים והטכנולוגיים (אלקחר ומרום, 2022). למרות זאת, רבים עוד יותר בצבא ומחוצה לו לא השתכנעו – התיאור הרומנטי של דמות הבנדיט אינו מצדיקה בעיניהם את הסכנה בשבירת המשמעת ובהתפשרות ערכית (פרל, 2024). צה"ל ביסס בעשורים האחרונים דמות מנהיגותית אחרת: זו של המפקד השקול, החד והמקצועי. כאשר התפיסה המקצועית הזו שלטת קשה מאוד

¹ יותם הכהן הוא המייסד של חברת דואלוג לפיתוח אסטרטגי ומשרת כעמית מחקר במילואים במרכז דדו.

להסביר איזה ערך יימצא מקידום האתוס של מי שמוצגים כפורעי חוק. בעיני רבים דומה שהנוק, למרות הכל, גדול מן התועלת. על כן, המאמר של אבירם הלוי "הבנדיט, קווים לדמותו", הוא ציון דרך משמעותי בהעמקת ההבנה שלנו אודות תופעת הבנדיטיות, מקורותיה והחיוניות שלה עבור המערכת הצבאית הרחבה. שלא כמו הדיון דרך פריזמת היזמות, תכלית הבנדיטיות (לעתים בניגוד למטרות הבנדיט) אינה רק לקדם את היוזמה אלא להזיז את המערכת כולה, היוזמה היא רק התירוץ. הקשר שהלוי מציף בין הבנדיט ופטרונו מצוי בלב המבנה הזה.

מאחר והתפקיד של הבנדיט הוא מערכתי ולא אישי, גם ההסברים במאמר להיעלמות הבנדיטים הם מערכתיים: חילופי הדורות בפיקוד הבכיר בין דור הפלמ"ח לדור שגדל בתוך צה"ל; התבססות הגישה המנהלית-משפטית במערכת הציבורית כולה ובצה"ל בפרט; והמעבר של צה"ל מגישה רוסית ובריטית לגישה אמריקאית. לאלו ניתן להוסיף עוד הסברים רבים – פרטים בעלי אופי מרדני וזמני בחרו בעשורים האחרונים באפיקי פעולה שאינם בצבא – במגזר העסקי והטכנולוגי, במערכות הביטחון החוץ-צבאיות ועוד. בצה"ל עצמו השתנה מאזן העוצמה מן הגופים והיחידות שצורת הפעילות שלהם מבוססת על קבלת החלטות בשדה ליחידות שבהן תכנון מוקפד וקבלת החלטות במטה הוא סוד ההצלחה (ביחידות המיוחדות, בחיל האוויר ובגופים הטכנולוגיים).

מההתנסות המשותפת לי ולרבים אחרים במלחמה אטען כי יש הכרח להשיב את הבנדיטיות לא רק לדרגי השדה, בהם הם לרוב מוצגים, אלא גם בסביבת המטה. הקיום של הבנדיט בסביבה זו אינו רק בגדר אפשרי – הוא חיוני, ובייחוד בזמנים של מלחמה. אלא שאוסף של היבטים מקשים מאוד על קיום בנדיטיות במטה, עוד יותר מאשר ביחידות השדה וביחידות המיוחדות. הבנדיטיות במטה שמורה כיום בעיקר למי שמצויים מחוץ לשליטה המלאה של המערכת – מילואימניקים וקצינים בסוף דרכם המקצועית. אמנם, סביבת המטה הצה"לי היא מרחב סבוך שסמוי מעיניהם של רוב אזרחי ישראל, גם אלו ששותפים במאמץ המילואים. אבל השפעת המטה על תהליכים המבצעיים והתפיסתיים בצה"ל אדירה, ועל כן ראוי לדון באופי התהליכים הללו וביכולת לחולל שם שינוי.

אני סבור שהלוי צודק בתיאורו ובכך שהוא מציב את ליבת השינוי ברמת המערכת ולא ברמת הפרטים. ישראל בוודאי לא הפכה פחות יזמית ב-50 השנים האחרונות. דיון רציני בתופעת הבנדיטיות במטה מחייב להבנתי מסגרת תיאורטית להבנת הערך, מסגרת הקשרית להבנת החסמים וגם דוגמאות. אבל בלב הדיון יש הכרח להתבונן בתרבות הארגונית והצבאית במטה המבצעי של צה"ל. אבקש לדון בה מתוך נקודת המבט של איש מילואים בדרגת רס"ן, במגוון תפקידים שביצעתי במהלך המלחמה בסביבה זו ולספק תשתית לדיון בשאלה שנשאלה בחופזה על ידי אבירם – מדוע ולאן נעלמו הבנדיטים מצבא ההגנה לישראל.

המאמר יתאר את הסימפטומים והסיבות להיעלמות הבנדיטים במרחבי המטה המטכ"לי ומנגד את הגורמים שכן פעלו באופן בנדיטי. בראייתי, מרבית ההישגים ושינויי התפיסה האסטרטגיים במלחמה קשורים לקציני ביניים וקצינים זוטרים שפעלו מתוך תפיסת אחריות מורחבת, שלא עמדה תמיד בהלימה עם צורת החשיבה השגורה במערכת. לאור הבנת הבעיה אבקש להציב מספר כיוונים ראשוניים להשבת של הבנדיטיות למרחבי המטה בצה"ל.

כשהקול קרא

מלחמת חרבות ברזל החלה בפרץ דרמטי ומדמם של חלוציות. ישראל המדינה, נתפסה בשנתה ותחת המערכת שהחלה מתעוררת לאט מדי נחלצו אלפים – חיילים בסדיר ובמילואים, אנשי כוחות ביטחון, אזרחים ואזרחיות לצאת לפני המחנה כדי לעזור לאחיהם. הם עשו זאת עוד לפני הישמע הפקודה ולפני שנשלח צו רשמי. הם נעו מבתיהם בכל הארץ, מבתי הכנסת, מחופשות וטיולים ברחבי העולם. הם יצאו עם או בלי נשק, עם כלי רכב פרטיים שנעו לחלץ בשדות, לא פעם בידיים חשופות, מול צבא אכזרי שפשט ביישובינו ועל מוצבי צה"ל. כל אלו נשמעו לצו קריאה פרטי, לאומי.

באותן השעות לא עמדו לצה"ל יכולותיו – לא גודלו, לא כוחו האווירי, לא עוצמתו המודיעינית ולא תוכניות אופרטיביות שיטתיות ולא מערכת הפרו"ש הסדורה. מסוקי הקרב ניצבו עירומים, המטוסים ללא היערכות המאפשרת להתערב בקרב ההגנה, טייסים ללא פקודת מבצע, טנקים ללא צוותים, והכלים מרוחקים שעות כואבות מהחזית. על הנחיתות בכמות הלוחמים והאמל"ח מול נחיל מחבלי חמאס פיצו לוחמי ישראל ברוח היחלצות.

ב-7 לאוקטובר גילינו שהבנדיטים ורוח הבנדיטיות לא מתו בישראל. הבנדיטים אולי נחו לרגע בצד הדרך, חמקו מעין. רוח הבנדיטיות נשבה אולי במסדרונות אחרים. אבל ברגע הקריאה הם יצאו לפני כולם והוסיפו להוביל את המערכה להישגים משני מציאות. עם זאת, המקום המרכזי ממנו כן נעדרה הבנדיטיות כמעט לחלוטין, אפילו בתוך ימי ושבועות המלחמה הראשונים, היה במרחב המטכ"לי. חלק מהפער הזה נעוץ בכך שאנחנו יודעים איך לגדל חיילים ומפקדים נועזים למול פני האויב, אבל טרם גילינו כיצד ניתן לפתח אומץ להביע אמירה קשה או דעה אחרת.

היעלמות הבנדיטים היא איום קיומי

רבים כבר עמדו על קווי הדמיון בין כישלון ההערכה המודיעינית בערב מלחמת יום הכיפורים ובערב מלחמת חרבות ברזל (הכהן, 2025) אך ההשוואה גם מציפה הבדל עמוק. לאמ"ן עמדו ב-73 מספר לא קטן של גיבורים שסייעו לספר סיפור אלטרנטיבי. במחלקת המודיעין של פיקוד דרום עלה שמו של סגן סימנטוב, שגיבש עמדה המנוגדת לעמדת קמ"ן הפיקוד ואף התעמת איתו (סימנטוב, 1974). בצפון,

קמ"ן הפיקוד סא"ל חגי מן יצא יחד עם אלוף הפיקוד חופי לעימות מול המטכ"ל במטרה להניע כוחות נוספים לרמת הגולן ובכך ושיפרו דרמטית את מוכנות הגזרה (ועדת אגרנט, 1974, עמ' 161). בחטיבת המחקר ראש ענף 2 זוסיא (זיזי) קניאזר וראש המדור המדיני בענף מצרים, אלברט סודאי (סודאי, 1973), נאבקו כדי שעמדתם בדבר המלחמה הממשמשת ובאה תישמע (אדרת, 2016). יחידה 8200 (אז 848) והעומד בראשה, יואל בן-פורת, בנתה את עצמה סביב כשלוך הניסיון לפרוץ את הקבעון של ראשי אמ"ן (בן-פורת, 1991). אפילו בתוך אמ"ן התקיים דיון אינטנסיבי ביחס לשאלה האם פני מצרים למלחמה (ברקאי, 2014). כאשר ביקשו כותבי התסריטים להפוך את המאורע ההיסטורי לדרמה סינמטית הם הרכיבו מכלל הדמויות גיבור-על שנלחם לבדו בקיבעון ("שתיקת הצופרים", 2024).

לעומת זאת, ולמרות המוסדות שנועדו לקדם עמדות אחרות שהוקמו בעקבות מלחמת יום הכיפורים (שטרנברג ושות', 2023, עמ' 26), לא הוזכר עד כה שום דיון רציני בשאלה האם פני חמאס למהלך שובר שוויון. לא עמדו למערכת שום קצינים - זוטרים או בכירים - שישמיעו עמדה אחרת או יקדמו דיון רציני בנושא. אמנם הוזכרה חליפת התכתובות בין קצין המודיעין של אוגדת עזה והנגדת ו' מיחידה 8200 בחמאס (מניב, 2024), אך זהו אירוע המתקיים בשולי המערכת. לתסריטאי שיעמוד לנו בעתיד ויבקש להוציא את "שתיקת הצופרים 2", יעמדו חומרים מועטים מדי. אני סבור כי העובדה שלא התקיים דיון מהסוג הזה קשורה להיעלמות הבנדיטים בצה"ל, ואמ"ן עוד יותר, הפכו לגופים מקצועיים מאוד, שממוקדים בתפוקות מודיעיניות-מבצעיות, מנהלים דיונים תכליתיים, ומקדמים קצינים על בסיס היכולת שלהם לסייע לעמידה ביעדים אלו. אולם, שינוי תפיסתי לא מתקיים לעולם באופן מקצועי, רגוע ושיטתי.

הבנדיט כמנהיג אדפטיבי

הלוי מזכיר בחטף את גישת המנהיגות האדפטיבית כחלק מן התשתית לדיון בהשפעת הבנדיט על המערכת. ההעמדה של הלוי טוענת כי את הערך של הבנדיטיות לא צריך לבחון רק בפריזמה של הפעולה הישירה של הבנדיט, אלא באופן שבו הוא משפיע על המערכת הרחבה. הדוגמה של מאיר הר-ציון ביחידה 101 היא דעה פופולארית למדי - אף שהר-ציון נפצע והפסיק לשרת באופן אקטיבי, השפעתו על צה"ל היתה אדירה והיא ניכרת עד ימינו.

הסולם של גישת המנהיגות האדפטיביות מסייע להעמיק את ההבנה הזו. בלב הגישה הבחנות בסיסיות על ארגונים ומערכות אנושיות ובראשן הקביעה כי גורמי הסמכות בארגון הם הכוחות הפועלים לשימור הסדר הקיים, ואילו המנהיגות היא זו שמאתגרת את הסדר ומניעה את המערכת להסתגל לשינוי בעולם. המנהיג לפיכך אינו זה שאוחז בתפקיד הבכיר ביותר אלא מי שדוחק במערכת להשתנות. לעתים המנהיג הוא גם בעל הסמכות, אך זה לא המצב המצוי על-פי רוב. מאחר וההסתגלות

לשינוי הוא חלק מהותי ממהותן של מערכות צבאיות, היינו מצפים שהן יסגלו לעצמן מנגנונים ותרבות תומכת הסתגלות.

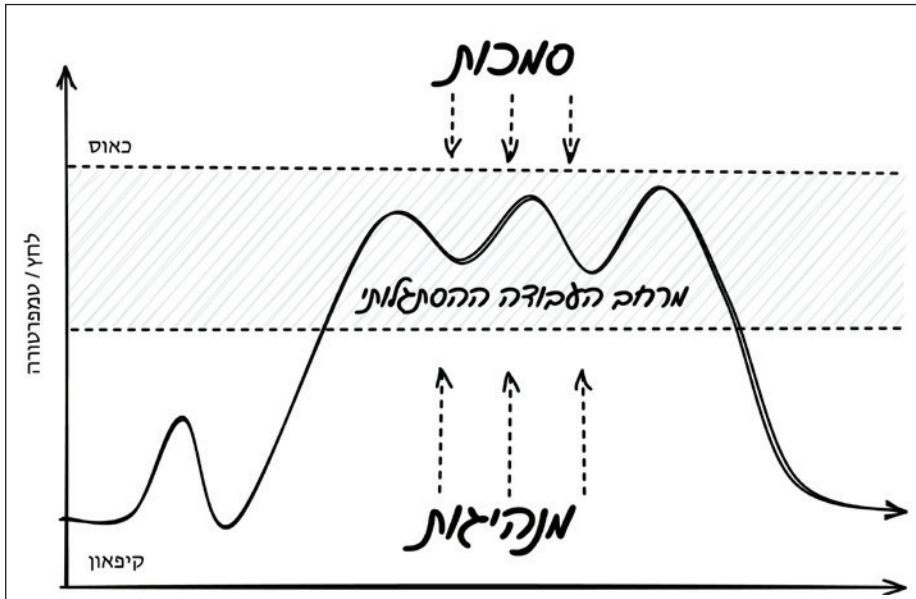
הבנדיט הוא גרסה צבאית, ישראלית, למנהיג האדפטיבי. אחד התיאורים של הפרקטיקה של המנהיגות האדפטיבית היא "לרקוד על סף איזור הסמכות שלך", כלומר "לבצע פעולות בסמוך או מעבר לגבולות הפורמליים והבלתי פורמליים של מה שאתה מצופה לעשות" (Heifetz et al. 2009, p. 245). מאחר והעשייה בתחום הביטחוני תמיד מבוססת על תפיסה של כללי משחק שהיא סמויה ברובה, הריקוד/פריצה של הגבולות (לא פעם גבולות הפיזיים ממש), מאפשר אתגור של התפיסה. כך לפי הלוי עשה אברהם ארנן כמפקד סיירת מטכ"ל כאשר הוא דוחק לפעול חרש מעבר לגבול, כך עשה וינגייט כשהוציא את הישוב מגדרותיו, וכך עשה מפקד אוגדת עזה לשעבר, תא"ל משה "צ'יקו" תמיר, כאשר דרש מן המפקדים בגזרתו לחתוך את גדר הגבול (צורי, 2024).

הפרקטיקה המרכזית של המנהיג ההסתגלותי הישראלי היא לשכנע את המערכת באמצעות פעולות ולא באמצעות מצגות. באותו האופן מתאר חזות את מג"ד 890 יוחננוף במהלך האנתיפאדה השנייה, כמי שמאפשר לחיילים שלו לפרוץ לתוך שטח A בבית ג'אלה, ובכך לשכנע את המערכת שניתן לפעול בעומק שטח A (חזות, 2024, עמ' 121). הבנדיט שחוצה את הקווים תוך נטילת סיכון אישי מאפשר למערכת כולה לחצות את אותם הקווים בביטחה. לא פעם הבנדיט משלם על כך מחיר אישי כבד. ישראלים מעדיפים לחשוב ולהשתנות באמצעות פעולות. אבל לא פעם חדר הדיונים הוא מרחב לא פחות משמעותי בחציית קווים תפיסתיים. לכן לצד ההצגה של מפקד השטח הפורץ את הגבולות הפיזיים רצוי לדון גם בקצין המטה שמניע את פריצת הגבולות התפיסתיים, ואת המערכת שמאפשרת את קיומו. זהו חסר כמעט כל תשתית מתודולוגית ביחס לשאלה כיצד מייצרים שינוי אדפטיבי מתוך חדר הדיונים. הכלי המרכזי של המנהיגות מצוי ביצירת חוסר נחת המניעה פעולה והשתנות. בסלנג הצה"לי ניתן לכנות זאת 'לתקוע סיכה בבלון המבסוטיזם'. במידה רבה, הקצינים שהסתובבו בשנת 2022 עם מסמך חומת יריחו פעלו להעלאת הטמפרטורה באופן הזה. עם זאת, דומה שהם לא עשו זאת למשך זמן מספיק כדי שהמערכת תספיק לזוז.

במובן זה, הבנדיט במטה מנהל מערכה נגד המערכת שלו ולטובת המערכת שלו. הוא פועל לפירוק המאחזים התפיסתיים הקיימים כדי לאפשר או לחייב תנועה לעבר מחוזות חדשים. אבל מופעל מולו לחץ שיטתי כדי למנוע ממנו לעשות זאת. הכלים בידי המערכת רבים: יפעלו להזיז אותו הצידה (למשל על ידי אי-זימון לדיונים), יהפכו את הנושא המדובר לשולי, ידונו בשאלה רק דרך הכלים הקיימים ועוד (Heifetz et al. 2009, p. 85). כדי לאפשר את התנועה המערכת חייבת לנוע למצב של חוסר נחת, כלומר של הכרה בכך שיש בכלל בעיה שאינה טכנית.

אחת מהמטאפורות של גישת המנהיגות ההסתגלותית מגולמת ברעיון של ניהול

הטמפרטורה בארגון (שם, עמ' 30). בהשאלה מעולם התרמודינמיקה, נטען שכאשר הטמפרטורה בארגון נמוכה אין אפשרות לשינוי שאיננו טכני. הטמפרטורה עולה כאשר יש משבר, אך כאשר יש לחץ גדול מדי נוצרת תחושה של כאוס ושוב לא ניתן להוביל שינוי. מנהיגות הסתגלותית נדרשת לשמר את המערכת בתחום החמים, לאורך זמן כדי להוביל שינוי.

דיאגרמה א': ניהול הטמפרטורה (מתוך: הכהן, 2018)

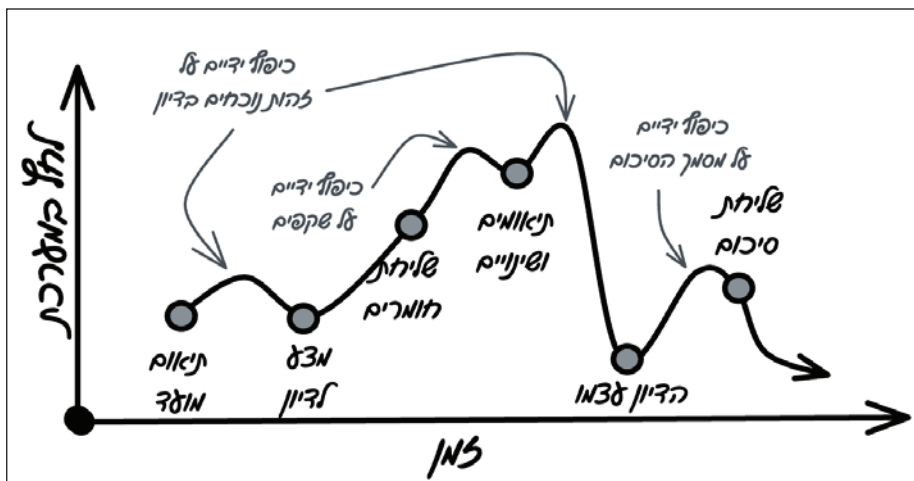
הסמכות בארגון, לעומת זאת, פועלת כל העת כדי להוריד את הטמפרטורה (או לא לתת לה לעלות מראש). חפץ ולינסקי מתארים זאת כ"הימנעות מעבודה" (שם, עמ' 84). יש להימנעות הזו מנגנונים רבים, בתוך הדיון ומחוצה לו. העיקר של ההימנעות היא להסיט את הדיון מן הבעיה. אבל שינוי ארגוני מחייב מוכנות להכיר במשבר ובמבוכה שהוא מייצר לנו. כפי שאטען בהמשך, לטענתי מתודולוגיית הדיון במטה המטכ"ל היא מנגנון מתוחכם המונע כל אפשרות של העלאת טמפרטורה ויצירת שינוי. בניגוד למערכות ממשלתיות ואפילו עסקיות שיש להן את הפריבילגיה להשתנות לאיטן או לא להשתנות בכלל, לצבא ההגנה לישראל אין פריבילגיה כזו. מנגנון השינוי המרכזי שעמד לו בעבר הן יוזמות בנדיטיות מהשטח, ובהעדרן הוא נותר חשוף לקיבעון מסוכן.

תרבות הדיון

"כל מפקד בכיר במטכ"ל היה מעדיף להסתער מול מחבלים מאשר להביע בבניין הזה דעה שאינה בקונצנזוס" (תא"ל במטכ"ל, באחד מן השבועות הראשונים של מלחמת חרבות ברזל).

המיקוד במה שמתרחש ויותר מכך - מה שאינו מתרחש בחדר הדיונים הוא מיקוד חיוני. חדר הדיונים הוא קודש הקודשים של המטה, המקום שבו (וכמובן - בכניסה וביציאה ממנו) מתהוות התפיסות וההחלטות שמניעות את הצבא. אם הפעולה מעבר לקווים היא מרחב המחיה של הבנדיט מן היחידות המיוחדות שמתאר הלוי, הרי שתחום הפעולה של בנדיט המטה מצוי במידה רבה בחדר הדיונים. היעלמות הבנדיט במטה קשורה בהתפרקות כישורי הדיון בצה"ל.

אחת החוויות המפתיעות מבחינתי ביחס לתהליכי החשיבה וקבלת ההחלטות ברמה המטכ"לית במלחמה נוגעת בכמות העיסוק המקדים לכל דיון. כל דיון ברמת תא"ל ומעלה, לעתים אפילו בראשות אל"מ, גרר זנב ארוך ובלתי נצרף של היערכות מקדימה. בתחילה נשלח "מצע" שבו מפורטים נושאי הדיון, ההכנות הנדרשות מצד כל גורם והנציגים הנדרשים לדיון. לאחר מכן נערכת "בציר הלשכות" חליפת הודעות, טלפונים ומיילים, שבהם כל גורם שולח את החומרים שהוא מכין למפגש. החומרים נארזים לתוך מצגת אחודה, שהיא התשתית הבלעדית של הדיון. לא פעם הגורמים השונים המעורבים בדיון מבקשים לראות את מצגות השותפים ימים מספר לפני הדיון כדי להגיע מיושרים לגמרי לדיון.

דיאגרמה ב': ניהול הטמפרטורה בדיון מטה בצה"ל (מקור: המחבר)

הדיון עצמו הוא לרוב הנקודה הכי פחות משמעותית בתהליך הזה - הגורמים כבר עברו על רוב החומרים והם משמיעים בדיון את מה שכולם כבר יודעים. הדיון נערך הוא כמנגנון מתוכנת מראש: מוביל הדיון פותח, המציגים עוברים על המצגת

(לעתים למשך רוב המפגש) המשתתפים מתייחסים לפי סדר דרגתם ו/או ישיבתם, בשלב מסוים מתייחסים גם המשתתפים ב-VC, ככל שהדיון מתקדם גם מבקשים מהנוכחים לקצר, ואז מוביל הדיון מסכם, מכניס את הכומתה לכותפת, מודה לכל המשתתפים ויוצא.

אם חוזרים לגרף של דיאגרמה ב', ניתן לתאר את הטמפרטורה במערכת סביב הדיון באופן הזה:

הלחץ עולה במקומות הלא חשובים, ודווקא בנקודה היחידה שבה יכול להתהוות דבר מה חדש - הדיון עצמו - כמעט ולא קורה דבר. המנגנון המתואר למעשה עיקר לחלוטין את הסיכוי שמתוך תהליך החשיבה תתקיים הארה או הבנה חדשה שתוביל לשינוי כיוון בסיסי. בשפה של גישת המנהיגות ההסתגלותית התהליך הוא מנגנון להימנעות מעבודה, כלומר למניעת אפשרות למבוכה שתחייב השתנות. וכך, למרות שלכאורה מדובר בתהליך הכנה סדור ורציני ומקצועי, הוא הופך בפועל למנגנון שחוסם השתנות.

זה אינו תהליך מופרך - הוא מתאים לסוג מסוים של סוגיות (למעשה הוא היתוך של מתודולוגיית עבודת המטה ודיון הערכת המצב) אך בכל מה שנוגע להיבטים אסטרטגיים ואופרטיביים הוא מייצר השפעה הרסנית - הוא מונע ביקורת והשתנות. יש לו מספר תוצרי לוואי ותוצרים ישירים שליליים שראוי למנות:

1. **אי התאמה של המתודה למצב** - התהליך המפרך אולי מתאים לעתות שגרה אך כאשר יש לקבל החלטות מהירות בזמני חירום הוא קורס. למרות זאת, רוב הדיונים שהייתי בהם במהלך המלחמה נערכו במתכונת הזו.
2. **שחיקה של המערכת** - אם כל נושא לדיון גורר אחריו עיסוק רב כל כך האנשים המעורבים הופכים לציניים, עייפים, התמרץ לייצר תהליכי חשיבה יורד, וכמובן התועלת שלהם פוחתת מאוד.
3. **עיכוב והתארכות של תהליכי קבלת ההחלטות** - חלק מתוצרי הדיונים שהייתי בהם הפכו למהלכים בעלי השפעה, אך אם המלחמה היתה קצרה יותר התהליך לא היה מתכנס לקבועי הזמן הנדרשים.
4. בתחילת שנות השבעים כאשר התחרתה אינטל הצעירה במוטורולה המבוססת על ההובלה בתחום השבבים, היא התניעה אסטרטגיית מכירות מוצלחת ששינתה את מפת השוק למשך עשורים. ברגע של אמת הודה אחד המנהלים במוטורולה ש"במוטורולה לוקח יותר זמן לאשר כרטיס טיסה משיקו לאריזונה משלקח לאינטל לשנות את אסטרטגיית המכירות שלה מהקצה אל הקצה" (Doerr, 2018, p.40). בפרפראזה אפשר לטעון שגם צה"ל הפך לתאגיד גדול ואיטי כמו מוטורולה, וכי בזמן שחמאס הספיקה לשנות את תפיסת ההישרדות שלה מן הקצה אל הקצה במטכ"ל הספיקו לקיים דיון אחד בסוגיית פירוק המשילות.

אבל יש גם השלכות עקיפות שהן לא פחות דרמטיות:

1. עיקור מרכיב ההפתעה מהדיון - האופן הטקסי שבו התהליך נערך נותן משקל רב למה שכבר היה ידוע לפני הדיון על פני אפשרות שיתחדש דבר מה בדיון. האופן שבו צורת הדיון המתוארת הפכה לצורת הדיון הכמעט יחידה מפרק רכיב קריטי ביכולת הלמידה המטכ"לית.
 2. ההיררכיה ושיקולים ארגוניים-פוליטיים מכתביים ומנצחים את התוכן - מבנה הדיון שבו בכל שלב ברור לכל משתתף מה ההיררכיה ויחסי הכוח בין הנוכחים (הרשמית והלא רשמית) מונעת מגורמים זוטרים או גורמים מגופים שאינם בליבת הדיון להוסיף הבנות שעשויות לשנות את התפיסה הרווחת. התנהלות 'לא-פוליטית' בדיון תוביל לכך שהגורם לא יזומן שוב.
 3. הביקורת איננה נסבלת - פועל יוצא מגישת הנציגות (משתתפי הדיון כנציגי הגופים) היא שכמעט לעולם לא תושמע ביקורת רצינית ומשמעותית. יש לכך שתי סיבות מרכזיות - האחת היא העובדה שכל מה שנאמר כבר נכנס למצגת (נסו לספר בדיחה שכבר כולם קראו קודם), הסיבה השנייה היא שהדיון לרוב קצר מאוד, מרובה משתתפים, ואין שום היתכנות לפתח נושא שייצר שינוי של מתווה הדיון. כאשר אין אפשרות כזו, הצנזורה העצמית ברורה - אין טעם להיות משבית שמחות כאשר אין שום תוחלת לנטילת הסיכון.
 4. עוצמת יתר למטה על פני השטח - התהליך נערך לפי שעון המטה, בתנאים ובמיקום הנוחים למטה ומצב זה מקצין בתנאי מלחמה. על כן, כמעט תמיד התהליכים מתקיימים ללא כל קשר למציאות בשטח ולידע שנוצר באמצעות החיכוך הישיר.
 5. למידה מערכתית ואסטרטגית היא אירוע המתקיים במפקדות - גם בתנאי אי וודאות, התחושה שהיא שהרמה המטכ"לית סבורה כי המידע והידע הרלוונטיים מצויים באופן מובהק בעיקר ברמתה, וכי ההתנסות בשטח אינה חיונית להתוויית תהליכי קבלת ההחלטות.
 6. מקצועי משמעו יסודי ומתוכנן - צורת הדיון הזו נערכת תחת אצטלת מקצועיות לפיה מקצועיות צבאית מבוססת על הכנה ותכנון מדוקדקים. בלית ברירה אנחנו גם מאלתרים כשצריך, אבל אין טעם לאלתר כשאפשר להכין. דומה כי יש כאן הכרח לחזור לאמיתות יסוד של המעשה הצבאי לפיהן התכנון אמנם חיוני עד מאוד אך התוכניות אינן שוות כלום.
 7. הזמן של הדיון חייב להיות זהה לקצב החשיבה - מאחר ויש זמן קצוב לדיון שכותרתו דיון למידה, ההנחה היא שניתן לכנס את התהליך לזמן מסוים ולייצר תפוקות ברורות כמו בתהליך הערכת המצב ועבודת המטה. בפועל זה לא עובד כי למידה אסטרטגית מחייבת לרוב שיטוט וגילוי, וסד הזמנים הסגור והקצר לרוב מבטיח שלא נגיע ליעד.
- התוצר של כלל המרכיבים הללו, מעניק עוצמת יתר לתהליכי המטה הסדורים, ואינו מאפשר מפגש בין תהליכים אלו לגורמים יזמיים בדרגי השטח. גבולות הגזרה

הצרים הופכים את הבנדיטיות לכמעט בלתי אפשרית. רבים במערכת מזכירים אירועים שבהם כאשר גורם מארגון אחר התבטא בדיון באופן שאינו תואם את עמדת המערכת, הגורם ננזף, לא פעם עם "מכתב להורים" (טלפון לרמה ממונה). תיאורים דומים נערכו ביחס לסדנאות אסטרטגיות שנערכו לפני המלחמה, שבהם כלל הגורמים נדרשו לעבור ולהעיר כל כלל המצגות והחומרים לפני הסדנה, כך שלא תהיינה הפתעות. צבא שמקדש את הדיון כטקס, פועל לצמצום אי הוודאות בחדר הדיון והופך את הדיון המסורס לתהליך החשיבה המרכזי שלו, בעצם מעקר לגמרי את האפשרות לשינוי מבפנים.

האופן שבו נערכים דיוני המטה בצה"ל איננו סוגיה שולית. על פי מה שפורסם בכלי התקשורת, ב-27 ביולי 2022 התקיים בלשכת רח"ט מבצעים דיון על תוכנית חמאס למתקפה רחבה יזומה שכונתה במערכת "חומת יריחו" (ברגמן, 2024). ניתן להניח שהדיון התקיים בהנעה של גורמים בעלי אופי בנדיטי שראו בתוכנית איתות המחייב השתנות. רח"ט מבצעים הביין בדיון כי לתוכנית "פוטנציאל נזק משמעותי", כי היא תתקיים בהפתעה ועל כן על צה"ל להיערך אליה כראוי. אבל צה"ל מעולם לא נערך לפלישה רחבה בהפתעה. ההנחיות מהפגישה ההיא, ברמת האוגדה, הפיקוד וחטיבת המבצעים כנראה לא בוצעו, ספק אם נערכה איזושהי בקרה על הביצוע שלהן (וסיכום הדיון הרי סובל הכל). יש סיבות רבות לכך שלא נעשה דבר עם התוכנית, אחת מהן היא שלא נמצא בנדיט שישגע את המערכת עד שהיא תתעורר. ספק אם ניתן להעיר מערכת עם ידיעה מודיעינית או עם סיכום דיון ובו"ם בציר הלשכות.

זו לא הבעיה שלהם

הבנדיט מסתובב בעולם בתחושה שהבעיה שהוא רוצה להתמודד איתה, בעיה שאולי המערכת בכלל לא מתייחסת אליה כאתגר שראוי לעסוק בו, היא בעיה אישית שלו. קציני המודיעין אשר חתרו נגד הזרם לפני 2007 בטענה שקיימת אפשרות רצינית לפרויקט גרעין בסוריה האמינו שהבעיה הזו היא שלהם (בן מאיר, 2018). התנגדות המערכת לאפשרות הזו לא מנעה מהם להמשיך ולקדם את הבחינה עד להתבהרות התמונה. הנגדת ו' ראתה בסוגיית תוכנית הפלישה בעיה אישית, גם כאשר קמ"ן האוגדה התבטא באופן בצורה שמקטינה ומזלזלת באיום הנשקף (אורבך, 2023). חגי מן האמין שריכוז הכוחות בצבא סוריה בגזרת רמת הגולן היא סוגיה באחריות מלאה שלו, למרות שאמ"ן מחקר ומחלקת המבצעים לא ראו בה בעיה (מן, 1973, עמ' 62). בנדיטים ניחנים בתחושה המופרכת לפיה בעיה מערכתית שגדולה עשרות מונים ממידותיהם במערכת, היא למעשה בעיה המונחת לפיתחם.

הבעיה בתהליך פיתוח הידע המסורבל המתואר למעלה, היא שהוא גורם למערכת להיות ממוקדת בתהליך על פני מיקוד בפתרון, כלומר בשינוי המצב באופן ממש. המתודולוגיה הפכה חשובה יותר ממה שיקרה. הביטוי שנשמע פעם אחר פעם מצד

המטכ"ל לפיו "אין ספק שחלופה שלטונית לחמאס תייצר לחץ על חמאס, אבל זו שאלה לדרג המדיני" (זיתון, 2024) אמור היה לזעזע את אמות הסיפים בצבא. אבל דומה כי במשך זמן ארוך מדי סברו במטכ"ל שהבעיה הזו אינה מוצבת לפתחו. הדבר דומה לקציני המטכ"ל ערב מלחמת ששת הימים לו בחרו לטעון כי "אין ספק שנדרש מהלך של תקיפה מקדימה על צבא מצרים שיסיר את האיום מעל ישראל אך זו שאלה לדרג המדיני". המטכ"ל ערב המלחמה ההיא הבין שלמרות שהחלטה היא מדינית הוא נושא באחריות מלאה להנעת פעולה עם היגיון אסטרטגי שתואמת את שיקולי הביטחון הלאומי של ישראל (גלוסקא, 2004, עמ' 49). הוא גם אחראי לגרום לדרג המדיני לאפשר את המימוש שלה.

באותו אופן, למרות ההבנה שחלחלה בשלב מוקדם למדי במערכה לפיה חמאס משתמשת בסיוע ההומניטרי ככלי המרכזי לשימור שלטונה, ולמרות שפירוק שלטון חמאס נמצא בלב מטרות המלחמה, לא בוצע שום תהליך משמעותי למניעת השימוש של חמאס בסיוע. רעיונות היו למכביר, פעולות ספורדיות התקיימו פה ושם, אבל אופרציה לא יצאה לפועל לפחות עד סתיו 2024. הסיבה המרכזית לכך היא שזו "לא בעיה של אף אחד". הבנדיט, לעומת זאת, הוא זה שעושה הכל כדי שהמציאות תשתנה גם אם זה לא בהגדרת התפקיד שלו.

יש דרג

גישת העבודה שהבאנו איתנו מהאזרחות לשירות המילואים במלחמה היא שכאשר יש לך בעיה אתה מתחיל להסתובב במעגלים, לפגוש את כל מי שאפשר, לדבר עם כל מי שצריך כדי שיפתח לך מעגלים נוספים או יקרב אותך להבנה מה ניתן לעשות ואיך. די מהר התחלנו לקבל חיוויים שהלכנו רחוק מדי. כאשר דיברנו עם גורמים במל"ל אמרו לנו שזה "דרג מדיני" ושצריך לקבל בשביל זה אישור. כאשר דיברנו עם קצינים בכירים בדימוס קיבלנו חיוויים דומים. לעתים ננזפנו כאשר עבדנו עם גורמים בפיקוד או באוגדות.

ככל שהתקדמנו בתהליך, העניינים הפכו מורכבים יותר. פורום בין-גופי שהקמנו לעיצוב כיוונים ומענים אסטרטגיים נידון כתקלה - אם דבר קיומו ייוודע. התבקשנו להצניע את דבר קיומו. ביקשו מאיתנו להציג אותו כפורום למידה גרידא. פורומים כאלו יכולים להתקיים רק באישור ורק אם מוודאים שהם עוסקים בנושאים שאין להם תוחלת מעשית. מאמרו של הלוי מציג את הבנדיט כמי שמוכן לעקוף את ההיררכיה כדי לקדם מטרה גדולה יותר. בפועל, היחידים שהיו מוכנים להתנסות בעקיפת סמכויות מן הסוג הזה, היו קציני מילואים, קצינים בחופשת שחרור או קצינים המכירים בכך שלא יקודמו עוד. כולם ידעו שעקיפת סמכויות מן הסוג הזה איננה דבר שיעבור בקריצה או בנזיפה קלה אלא בעיכוב קידום עד כדי פרישה או הרחקה מעמדת השפעה.

ציר השלכות

"חלק מהתפקיד שלי זה למנוע זמנים מתים בלו"ז שלו. כשיש לו זמן מת הוא מתחיל לעשות טלפונים ואז מתחילים להיות לו רעיונות ואנחנו צריכים לעבוד יותר קשה" (רל"שית במטה הכללי ביחס למפקדה).

ניהול הזמן הוא הנשק המרכזי של המטה הכללי. מה שנתפס כחשוב מקבל זמן דיון ומה שפחות חשוב נדחק הצידה. השלכות, שלרוב אינן חלק אינטגרלי מהחשיבה, הן הגורם המכריע ביחס ללוח הזמנים, לנושאים הנידונים ולאנשים הדנים. ציר השלכות נועד לשרת את הציר המבצעי, אך לא פעם הוא מקבל קיום עצמאי הפוגע בציר המבצעי. מרכיבי השררה הופכים לעיקר והתוכן לתפל.

עוצמתו של ציר השלכות מובילה לשתי בעיות אשר מעקרות או מצמצמות את האפשרות של שינוי יסודי. הראשונה היא שמדד ההצלחה הוא שהלו"ז מלא תמיד ו"מתקתק" כפי הנדרש. כמובן שיש ערך בעמידה בזמנים אך לא פעם יש הכרח לפרוץ את לוח הזמנים. חמורה לא פחות היא המחויבות של הלשכה לגונן על המפקד ולמנוע ממנו מבוכה. כאשר הלשכה פועלת באופן הזה היא הופכת לחצר, כלומר למנגנון של הימנעות מעבודה, והיא מעקרת את היכולת של המפקד להניע שינוי והסתגלות.

בשיא מבצע חומת מגן נערך חזבאללה להרחבת הלחימה בצפון, תוך שהוא מעלה את הכוונות במערך הפג'רים שאז היה גולת הכותרת של הארגון בתחום התמ"ס. אגף המודיעין מבקש להעלות התרעה אסטרטגית שמחייבת את צה"ל לדון בתקיפה יזומה של המערך. במדרגות בדרך ללשכת הרמטכ"ל (בקומה השנייה בבניין המטכ"ל הישן) מחכה לרמטכ"ל ראש הזירה הצפונית שתופס אותו לרגע ואומר לו - "אל תשכח מה ריכוז המאמץ הלאומי של ישראל כרגע". המעשה הוא מהלך בנדיטי של עקיפת סמכויות ללא ספק. אבל הארכיטקטורה מאפשרת אותו. ספק אם בארכיטקטורת המעליות כיום, עם גורמי הלשכה שימנעו כניסה יחד עם הבכיר לאותה המעלית, יתאפשר הדיון הקצרצר הזה. במעשה הצבאי רגעים מן הסוג הזה חורצים גורלות.

ביקורת

"צה"ל הפך לצבא רוסי - מטילים שררה כלפי מטה ואומרים לרמה הממונה רק את מה שהיא רוצה לשמוע" (רמ"ד אמיץ באחד מגופי המטה המטכ"ל).

לפני כמה שנים הייתי חלק מהסגל של קורס בנושאים של אסטרטגיה ואמנות מערכתית בדרג האל"ם. מופע הסיכום התקיים בנוכחות גורם בכיר ונדונה סוגיה מבצעית אופרטיבית על בסיס התרחיש התרגילי. אחד מחניכי הקורס הציג עמדה חלופית לעמדה שרווחה באותו הזמן. עוד לפני שהוא סיים להציג את עמדתו, נעמד הבכיר נעמד והסביר לו עד כמה הוא טועה. החניכים הבאים כמובן נזהרו יותר באופן שבו הציגו את הדברים. במקום לנצל את ההקשר התרגילי ללמידה הוא הפך למרחב של שררה.

אבל הבעיה אינה רק בתרגילים: במדורי הרכילות הצבאיים הזכירו מספר מקרים שהתקיימו על ידי גורמים שונים בזמנים שונים אבל מתארים את אותה התופעה. מפקד שוטח בפני הדרגים הבכירים שאין לו את הכלים להגן בגזרתו מול איום מתהווה. המפקד בתגובה ננזף למול חבריו כדי "שיפסיק לבלבל בשכל", כי "אנחנו ניתן לך התרעה". הקצינים המרדנים היו מוכנים לקחת את הסיכון ולהתבזות. אחרים, "מערכתיים" יותר, נמנעו מלקחת סיכון אישי. אחד מהם אמר ברגע לפני המלחמה "היום במטכ"ל - 'שונא סד"כ יחיה"'. כך או כך, בבוקר ה-7.10 מדינת ישראל מצאה את עצמה כשהיערכות הכוחות שלה אינה שקולה לאיום שניצב בגבולה ואילו ההתרעה לא ניתנה.

הבנדיט יכול להתקיים במרחב שבו ביקורת לא נחוות כעניין אישי, אלא כמנגנון למידה הכרחי. המרחב של ריבוי דעות והנחות יסוד חיוני ללמידה האסטרטגית שהיא במהותה אתגר אדיר. הבנדיט האופרטיבי-טקטי מביא למערכת ביקורת ארוזה בתצורה מבצעית. הבנדיט ברמה האסטרטגית נדרש לגרום לחוסר נוחות בתפיסה הקיימת כדי לקדם אפשרות לתפיסה חדשה. מציאות שבה ביקורת יסודית נחוות כאיום על שלמות המערכת היא מצב שבו בנדיטים לא יכולים להתקיים וספק אם ניתן לקדם שינוי.

ניהול סיכונים

מהות המפגש בין הבנדיט לפטרון הבכיר שלו היא התנהלות של פיזור סיכונים ברמה המבצעית והפוליטית. כישלון מהלך המובל על ידי גורם זוטא אינו מאיים באופן עמוק על הבכיר או על המערכת. מנגד, הוא מאפשר למערכת להתהלך על הסף תוך יצירת מנגנוני בקרה רכים אך רבי משמעות. צוות פלס"ר גולני שפגש לראשונה מורדים סורים פצועים במרחב החיץ ברמת הגולן לפני מעט יותר מעשור עושה מעשה בנדיטי כאשר הוא מושיט להם מימיה. הקשר הזה יתהווה למהלך עם פוטנציאל אסטרטגי. מפקד האוגדה מזהה את הפוטנציאל ומקדם מאמץ לפיתוח שיתוף פעולה עם המורדים. הוא נתקל בתהליכי קבלת החלטות איטיים ברמות הבכירות. כאשר המהלך כבר יוצא אל הפועל, הוא מונע כמהלך קטן המופעל ברובו מהרמה המטכ"לית והופך לפרויקט בעל אופי הומניטרי ומודיעיני בעיקרו. מדינת ישראל לא הצליחה לבסס שינוי אסטרטגי בגזרה. עם שינוי המגמה במלחמת האזרחים בסוריה לאחר כניסת הרוסים, קרס גם המעט שנבנה בגזרה. תחת זאת, איראן וחזבאללה שבו להיות הגורם המשפיע מעבר לגבול. ההשתנות הנוכחית בזירה מחייבת אותנו ללמוד מכשלונו של הפרויקט הקודם. מי שהיה רמטכ"ל בראשית התהליך תיאר את גישת ניהול הסיכונים האסטרטגיים בה דגל, שבאה לידי ביטוי גם במקרה הזה:

"אפשר לתת בעיטה למשהו, לראות לאן הוא מתפתח ולהתחיל להתגלגל איתו. אלא שאקספרימנטים לא עושים עם מדינות, ובאקספרימנטים עלינו להיות זהירים הרבה יותר, בעיקר כאשר מוטל עלינו לשמור על משהו" (גנץ, 2012).

הבנדיט מציע לרמטכ"ל כאן הצעה מאוד מפתה - תן לי, אני אקח חלק גדול מהסיכון. אתה תיתן לי גבולות גזרה, ומשהו יקרה. ובסביבת ההשתנות הקיצונית של המזרח התיכון ניתן בדיעבד לענות לגישה השקולה ההיא - אם אתה לא עורך אקספרימנט עם המדינה שלך, תהיה כנראה חלק מאקספרימנט של מדינה אחרת.

הלכתי כי קרא הקול

הפתגם לפיו כל חייל נושא בתרמילו את שרביט המרשל מיוחס לנפוליאון, אך מקורותיה בתרבות הרוסית, והיא קנתה לעצמה אחיזה בתרבות הצבאית בצרפת שלאחר המהפכה (Dushenko, 2019). במקורו, הפתגם מציע כי כל חייל רוצה ועשוי להפוך למפקד בכיר וכל מלח - לאדמירל. זו טענה על השוויון הבסיסי בתוך המערכות הצבאיות של העולם המודרני. מי שמספיק מוצלח ועובד קשה יזכה להיות בעל תפקיד בכיר, ללא קשר למשפחה שבה נולד ולמעמדו. אבל בישראל הפכה המשמעות הראשונה של הפתגם למובן מאיליו (ברור שכל חייל יכול להיות רמטכ"ל) ונוצקה בו משמעות חדשה - כל חייל נושא כבר בהווה את שרביט המרשל. התיאורים של יצחק שדה בקשר שלו עם אחרון החיילים מתארים עד כמה עמוקה ההנחה הזו בישראל, המושתת על שותפות זהותית יוצאת דופן בין הדרגים (דרור, 1996, עמ' 348).

לצד החסמים הרבים שתוארו למעלה, פגשתי במלחמה קצינים רבים שפעלו באופן יזמי, עצמי, לעתים אפילו חתרני, כדי לייצר לישראל מציאות אסטרטגית טובה יותר. הפוזיציה של צבא המילואים, בייחוד באזורים הפחות סדורים שלו, מאפשרת לא פעם "כרטיס פתוח" ליוזמה, החל מתחומים טכנו-מבצעיים (למשל בשילוב רחפנים בלחימה) וכלה ביוזמות אסטרטגיות שנושקות לתווך המדיני. אך לא פעם התחושה היא שהצבא הסדיר חווה את ההתארגנויות הללו כאיום ואפילו פועל לסיכול של היוזמות. עם זאת, קצינים רבים גם מצליחים לשמש פטרונים או סמי-פטרונים (קצינים בדרגי הביניים שיכולים לשמש מחבר בין יוזמות שנתפסות כהזיות לבין המערכת המוסדית) ולהפוך את התנועה הבנדיטית לפוטנציאל בעל ערך להשתנות.

בחלק גדול מהמקרים המתוארים, קצין בכיר, לרוב בדרג התא"ל, היה הגורם המאפשר לתהליך לקבל ערך אסטרטגי. ברמה האישית פעלתי מול לפחות חמישה בכירים שהצליחו להפוך רעיונות בנדיטיים למהלך שמקבל את אישור הדרגים הבכירים. לעתים כל מה שהם נדרשו לעשות הוא לאפשר לתהליך להמשיך להתקיים למול הרעשים במערכת. אבל במהלכים המרכזיים הקצינים האמורים לקחו אחריות 'פטרונית' מעבר לאחריות מגוננת, ולמרות שהנושאים לא היו תחת אחריותם הפורמלית הם הצליחו לייצר שינוי מערכתי מתוך היוזמות של השטח.

שיבת הבנדיט

אני סבור כי מאורעות המלחמה יובילו לחזרה דרמטית של הגישה הבנדיטית בישראל כולה וגם בתוך צה"ל. זהו תהליך כמעט טבעי, שצה"ל צריך בעיקר להיזהר שלא לשבש. לאחר עשורים שבהם המדד לקידום היה 'מערכתיות' במובנה הרע, מגיעים כיום קציני השטח עם ניסיון מבצעי תוצאתי שקשה להתווכח איתו. אבל במטה לא קיים על פי רוב מדד חד-משמעי כזה ולכן בנקודות המסיימות את המאמר הזה אבקש לרשום מספר מהלכים שיכולים להאיץ את שיבת הבנדיט למטה. עיקר השינוי נוגע לתפיסות הפיקודיות של דרג הביניים והדרג הבכיר, למתודולוגיות הדיון ולתרבות הארגונית הכללית במערכת הנובעת מהפעולות שלנו:

א. פיתוח תרבות דיון גמישה ותוצאתית

למול תהליכי המטה המסורבלים והאיטיים המתוארים, צה"ל נדרש לסגל מוכנות לתהליכי חשיבה מהירים ואפקטיביים בחלק מהנושאים. אני סבור שניתן להגדיר מספר כללים שיאפשרו דיונים חיוניים מהסוג הזה:

1. דיון פיתוח ידע נועד לפתח ידע, לא לבסס עוצמה. לכן יש להימנע מדיונים אסטרטגיים מרובי נציגים (זה פשוט לא דיון), ורצוי משתתפים שמכירים זה את זה ויש ביניהם אמון ואפשרות לשיחה פתוחה וביקורתית כשנדרש.
2. להימנע מהסבב - יש לתת זמן מספק להתייחסויות של הגורמים השונים בחדר לרעיונות שעולים במהלכו באופן מתפתח ואורגני ולא כסבב התייחסויות.
3. דיון על גבי לוח מחיק ולא למול מצגת - המצגת מעגנת את מה שהיה ידוע לפני הדיון, בעוד שהלוח מעגן את מה שהתחדש. בחדרי דיונים ספורים בקריה יש לוח מחיק (הטכנולוגיה המתקדמת ביותר לחשיבה אסטרטגית הידועה לאדם). גם באלו לרוב מדובר בלוח צדדי וקטן.
4. שום דבר לא נגמר בסיכום - שינוי תפיסתי אינו מסתכם בסיכום דיון, אלא ביכולת של גורמים בכירים במערכת לתת קצב ונוכחות לנושא לאורך זמן (לנהל את הטמפרטורה).

ב. מתן לגיטימציה לצעדים עוקפי סמכות והיררכיה

קשה מאוד לייצר מנגנון שמתגמל באופן שיטתי בנדיטיות, כי מאותו רגע היא חדלה לשמש כבנדיטיות. אבל הדרג הבכיר בתהליכי התגמול והקידום חייב לבחון מהלכים תוצאתיים משמעותיים שקודמו בניגוד לדעת המערכת ולבסוף סייעו לה. יש הכרח לבסס מערכת תמריצים שגם תתגמל קצינים הפועלים באופן הזה. מרכיב משמעותי של הלגיטימציה נוגע לא רק למתרחש בתוך צה"ל אלא למערכת היחסים מול ביקורת מן החוץ. הגיבוי של צה"ל לקצינים שמביעים עמדה שונה חיוני מאוד ליכולת להביע אחת כזו. צה"ל לא הצטיין בכך במהלך המלחמה - קצינים שכשלו במשימתם אותרגו, אך קצינים שהתבטאו באופן שאינו תואם את עמדת המערכת זכו לקיתונות של מים צוננים. בין אלו ניתן להזכיר את הביקורת על התבטאות (אז) מאוג' 98. דוגמה בנאלית ניתן לראות באירוע שבו מסמך פנימי

הודלף. במקום לתת גיבוי לקצין (שכתב מסמך פנימי שמטרתו פיתוח חשיבה במערכת), תגובת צה"ל הביעה ביקורת סמויה על עצם הכתיבה: "מדובר במסמך פנימי ומסווג, שמציג את עמדת הקצין בלבד ואינו מייצג את עמדת צה"ל הרשמית". תגובה אפשרית אחרת היתה מבהירה כי צה"ל נותן לגיטימציה לחשיבה: "זהו מסמך פנימי שנכתב על דעתו של הקצין, הוא אינו משקף את עמדת המערכת אך צה"ל מעודד חשיבה וריבוי דעות".

ג. קידום פטרונים פוטנציאליים

הממד החשוב ביותר הוא להחזיר לדרג הבכיר את ההכרה בכך שהקשר המתמשך שלו עם הבנדיטים במערכת הוא חלק מהתפקיד המקצועי של המפקד הבכיר, והוא הכרחי ללמידה והסתגלות. מי שמסוגלים במיוחד לפתח יכולות כזו הם מפקדים שכקצינים זוטרים ובדרגי הביניים הראו קווי פעולה בנדיטיים אבל זה לא הכרחי. הערך המערכתי של השבת הבנדיטיות לצה"ל עולה על החריקות המסוימות שעלולות לעלות מצורת הפעולה הזו.

אפילוג: שיר ארץ

תופעת הבנדיטיות אינה חדשה. כפי שתיאר הלוי היטב, שורשיה בעת החדשה נטועים בעומק חוויית הפלמ"ח והיישוב טרם הקמת המדינה. דברי עמנו מלאים בעיסוק במתח המובנה של הבנדיטיות - חלקם היו בנדיטים (שודדים) על מלא שהתיישרה דעתם (למשל - יפתח), וחלק נעו כל העת על המתח הבנדיטי (ראש לכולם ניבטת מדמותו של דוד המלך). אבל הבנדיטיות איננה פתרון קסם. הסיכון הוא אמיתי וחייב להיות מנוהל כל הזמן.

רוח הבנדיטיות בצבא היא פוטנציאל אדיר שיש בכוחו לחולל שני תרחישים בעייתיים, ורק אפשרות אחת חיובית. האפשרויות הרעות הן קריסת המשמעת הצבאית המובילה לאנרכיה, ומנגד מאבק או התעלמות של המפקדים מהרוח הבנדיטית שמובילים לאי אמון עמוק בין דרגי השטח לדרג הבכיר. בתרחיש הרצוי מתקיימת בנדיטיות שמסוגלת למתוח את הקווים לטובת קידום המטרות האסטרטגיות ובאופן שמוביל להסתגלות המערכת. העמדה זו חיונית כדי להבין שהניסיון למסגור ועקירת הבנדיטיות טומן בחובו סיכונים לא פחותים מהניהול המושכל שלה.

האירוע הבוטה ביותר של כשלון בניהול בנדיטיות מוכר לכולנו - קבוצת בנדיטים יוצאת לרגל את הארץ, בהנחיה לא מדויקת של הפטרון, ומחוללת נזק תודעתי אדיר לדורות. העימות של משה עם הקבוצה בחזרתה מפרק את האמון של העם בהנהגה ומוביל לאסון. דווקא כלב בן יפונה, ראש לבנדיטים, מנסה לשנות את התוצאה הקשה אך ללא הצלחה.

בעט אומן, מצליח המשורר נתן יונתן להתבונן במבט אחר על האירוע ולהשיב למרגלים מעט מכבודם. הוא מצטט את משפט המחץ של המרגלים - "אָרֶץ

שְׂשׂוּשְׂבִיָּהּ הִיא אוֹכְלֵת". הבנדיט יודע להציף את הבעיה במלוא חומרתה. אבל הוא גם מצרף אל המשפט את התיאור החיובי היסודי של משה על הארץ: "וְזָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ וְתַכְלֵת". השלם הבנדיטי נובע מחיבור חלקי המערכת הרופפים. משה נענש אף הוא על תפקידו באירוע המרגלים. אפשר שגישה נבונה יותר היתה משנה את ההיסטוריה היהודית.

גם ביחס לבנדיט עצמו נתן יונתן מגלה לנו מהו הדבר המפריד בין הבנדיט המצליח לבין התנהלות בנדיטים המועדת לכישלון. הוא לא ידע, אז, בימים שלפני מלחמת יום הכיפורים, עד כמה יהיו אוהביה מוכנים לתת. אבל אמת היא.

"שְׂנַתְנוּ לָהּ אוֹהְבֶיהָ
כָּל אֲשֶׁר יִכְלוּ לָתֵת."

רשימת המקורות

- אדרת, עופר (10 באוקטובר, 2016). "הוא ראה את המחדל מתהווה" קצין המודיעין שהתריע: "היום מלחמה". **הארץ**.
- אורבך, שקד (29 בנובמבר, 2023). "קשה להאמין שהם מתרגלים תרחיש דמיוני": פרטים חדשים על התכתבות אנשי המודיעין לפני המתקפה. **כאן חדשות**.
- אלקחר, ד. ומרום, ד. (2022). בְּנִדִּיט, יָזֵם, וְצִיִּנְגָ'ר: כיצד יכולים תאגידי בטחוניים כמו צה"ל להבטיח את חוסנם ושרידותם? בתוך **אלכימיה - חדשנות להשתנות**. חטיבת השילוח.
- בן מאיר, אלי (21 במרץ, 2018). בלעדי למעריב: קצין המודיעין המוביל בתקיפת הכור משחזר. **מעריב**.
- בן-פורת, יואל (1991). **נעילה: סיפור ההפתעה של מלחמת יום הכיפורים**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברגמן, רונן (25 בנובמבר, 2024). "מפקד פיקוד הדרום הזהיר מתרגיל הונאה של חמאס - ונפל בפח ב־7/10". *Ynet*.
- ברקאי, אבירם (2014). "משק כנפי הטעות" - **מסע עם האלוף (דימ')** אלי זעירא אל מקורות הערכת המודיעין טרום מלחמת יום הכיפורים. המרכז למורשת המודיעין (מל"מ).
- גלוסקא, עמי (2004). **אשכול תן פקודה!** הוצאת משרד הביטחון.
- גנץ, בנימין. (2012). דבר ראש המטה הכללי. בתוך: **עיונים בביטחון לאומי, גיליון מס' 19 - "חלוציות לפני המחנה - חזון, מציאות ומאבק"** (עמ' 105-110). המכללה לביטחון לאומי, צה"ל.
- דרור, צביקה (1996). **מצביא ללא שררה: סיפור חייו של יצחק שדה, "הזקן"**. הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- הלוי, אבירם (2025). הבנדיט, קווים לדמותו, **בין הקטבים** 44.
- הכהן, גרשון (2025). "המלחמה האחרונה במבט השוואתי למלחמת יום הכיפורים" (עמ' 25-13), **בין הקטבים** 43.
- הכהן, יותם (2018). ויסות הטמפרטורה, **מאגר הידע של דואלוג**.
- זיתון, יואב (15 במאי, 2024). דובר צה"ל במסר לנתניהו, בצל הפשיטות החוזרות ברצועה: "חלופה לחמאס תייצר לחץ". *Ynet*.
- חזות, גיא (2023). **צבא ההיי־טק וצבא הפרשים**, הוצאת מערכות ומודן.
- לפיד, אפרים ורפפורט, עמיר (2011). "חניכים מצטיינים מפחידים אותי". **רוח צוות** 98, עמ' 12-10.
- מן, חגי. (18 בדצמבר, 1973). [עדות בפני ועדת אגרנט, ישיבה כ"ו]. **עדויות ועדת אגרנט**, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון
- מניב, עמרי (13 בדצמבר, 2024). "שינוי תפיסתי משמעותי אצל האויב": ההתרעה הנוספת ל-7 באוקטובר נחשפת. **מאקו**.
- סודאי, אלברט (20 בדצמבר, 1973). [עדות בפני ועדת אגרנט, ישיבה ל]. **עדויות ועדת אגרנט**, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון.
- סימנטוב, בנימין. (9 במאי, 1974). [עדות בפני ועדת אגרנט, ישיבה צ"ד]. **עדויות ועדת אגרנט**, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון.
- פלד, יורם (מאי 19, 2011). "מתי ולמה "הבנדיטים" נעלמו מצה"ל - מחשבות". **ישראל דיפנס**.
- פרל, גל (2024). "הסכנה בקיומם של שני צבאות: האחד מתקדם וחדשני; השני, ביבשה, אפור ולא רלוונטי לשדה הקרב" - סקירת ספרו של תא"ל (מיל') גיא חזות", **בין הקטבים** 43.

- ועדת החקירה - מלחמת יום הכיפורים (ועדת אגרנט). (1974). **דין וחשבון חלקי נוסף (כרך א')**. ירושלים.
- צורי, הדס (12 בספטמבר, 2024). לעלות להתקפה. **ערוץ 7**.
- שטרנברג, דוד, סימן־טוב, דוד, ומצא, דורון. (2023). **פרקליט השטן: מסע בנבכי הבקרה המודיעינית הישראלית**. תל אביב: המל"מ - המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין, הוצאת מערכות.
- שתיקת הצופרים. (7 בנובמבר, 2024). בוויקיפדיה. https://he.wikipedia.org/wiki/שתיקת_הצופרים
- Doerr, J. (2018). *Measure what matters: How Google, Bono, and the Gates Foundation rock the world with OKRs*. Portfolio/Penguin.
- Dushenko, Konstantin V. (2019) *Every soldier carries a Marshal's baton in his knapsack*, Institute of Scientific Information for Social Sciences of the Russian Academy of Science.
- Heifetz, R. A., Linsky, M., & Grashow, A. (2009). *The practice of adaptive leadership: Tools and tactics for changing your organization and the world*. Harvard Business Review Press.

"במלחמה הרי אין מועד ב'"

סקירת ספרו של רא"ל (מיל') שאול מופז¹

גל פרל

במסע הישראלי שלי מאת שאול מופז
(ידיעות ספרים, מהדורה שנייה, 2024)

במרץ 2022 יצא לאור ספרו האוטוביוגרפי של הרמטכ"ל והשר לשעבר שאול מופז. מאז פרצה מלחמת "חרבות ברזל" וביוני 2024 יצא הספר במהדורה מחודשת בתוספת פרק שבו ניתח את המלחמה, על כשליה, ליקויה והישגיה. ספרו, **המסע הישראלי שלי** הוא אוטוביוגרפיה מרתקת, כתובה היטב, שנוגעת בקורא ומחברת אותו לאירועים ולכותב.

בשנים האחרונות פרסמו שורה של מפקדים בכירים אוטוביוגרפיות, אבל הזמן שלקח להם להתפנות למשימה הביא לכך שהמלחמות והפשיטות שבהן לחמו עלולות להצטייר לקוראים שטרם חצו את גיל הארבעים, כמשהו מן העבר הרחוק. אבל לצד התובנות והלקחים שהפיק מופז

מניסיונו הקרבי הרי שספרו טומן בחובו רובד נוסף כמפקד הצבא ומכאן חשיבותו הרבה. למעשה, מתוך 24 הרמטכ"לים של צה"ל, רק כעשרה פרסמו את זיכרונותיהם (אם מונים את אסופת הראיונות עם לסקוב ואת עצם כוונתו של דדו לכתוב, שלא צלחה שכן נפטר בטרם הספיק לעשות כן). מופז שירת תחת שלושה ראשי ממשלה וחמישה שרי ביטחון ומשום כך ספרו מעניין במיוחד, שכן הוא הציג, נוכח שינויים

¹ הסקירה פורסמה לראשונה ביוני 2022. לאור יציאת מהדורה חדשה לאור ובה פרק על מלחמת "חרבות ברזל" החלטנו לפרסם סקירה עדכנית.

במדיניות הממשל (שהתחלף), מנעד של שיקולים, של אתגרים, של אילוצים ושל מתחים שעימם נדרש רמטכ"ל להתמודד בבואו לעסוק בבניין הכוח ובהפעלת הכוח ובממשק עם הדרג המדיני, לא כל שכן בעת מלחמה.

הספר בנוי באופן כרונולוגי מראשית חייו ועד לפרישתו מן הזירה הפוליטית, ולאורכו הקפיד על נימה עניינית ביחס לרבים מהאישים שעימם היו לו חיכוכים במעלה הדרך. לא פעם, בניגוד לספרים שכאלו, אף הכה על חטא והודה שטעה בהתנהלותו מול אדם כזה או אחר. הקריירה הפוליטית שלו, כפי שהעיד בעצמו, היתה לא מוצלחת במיוחד. לטענתו, התקשה להבין את רזי העולם הפוליטי ולכן נכשל לא פעם. ייתכן, אבל הקריירה הצבאית שלו היא סיפור הצלחה מרשים שראוי לספרו ומפקדי צה"ל יכולים ללמוד ממנה תובנות רבות.

מלחמת יום הכיפורים, שבה פיקד על סירת צנחנים, מסתכמת בעיניו במילים: "כוננות ומודיעין, מודיעין וכוננות" (עמ' 408). לדבריו, הדור שלו חווה בה "רעידת אדמה, ליקוי מאורות, התמוטטות תפיסות עולם, איבוד עשתונות, כישלון מודיעיני ענק. 50 שנה עברו והנה הגיע העתק-הדבק" (עמ' 408). אכן, ניכר כי ישראל ספגה מכה מפתיעה נוספת, בשל שורה של כשלים שיש בהם דמיון לא מבוטל לכשלי המלחמה ההיא. כדי להבין טוב יותר את פרק הניתוח של מלחמת "חרבות ברזל" יש לעבור על כמה מהתחנות במסלולו הצבאי של מופז שכן הן השפיעו עמוקות על האופן שדרכו בחן אותה.

"המצב נראה נואש"

מופז, שנולד בשנת 1948 בטהרן, עלה ארצה עם משפחתו כשהיה בן תשע. המשפחה השתקעה באילת וחוותה את קשיי הקליטה, המחסור והעוני. הוריו שלחו אותו הרחק מהבית לבית הספר החקלאי בנהלל, כדי לקבל את החינוך הטוב ביותר. תיאור עזיבתו את הבית הוא אולי הקטע המרגש ביותר בספר.

עם גיוסו לצה"ל בשנת 1966 התנדב מופז לצנחנים. "לפני כל ארוחה עשינו שכיבות סמיכה, טיפסנו על חבל ומשכנו בחבל. בלטתי ביכולת שלי לטפס על חבל בגובה ארבעה מטרים בעזרת ידי בלבד. כשהרס"פ שאל אותי מאיפה אני, לא ידעתי מה להשיב לו: מטהרן? מאילת? מנהלל? בסופו של דבר עניתי "מנהלל", כי קישרתי את השאלה ליכולותי בידים. אז נקבע לי השם "נהללי", שהסב לי גאווה כאילו זכיתי בפרס נובל. היש תואר מכובד מ"נהללי?" נהללי הוא הגשמת שני חלומות: להיות בן נהלל - ולהיות ישראלי" (עמ' 30).

במלחמת ששת הימים היה לוחם בגדוד 890 ולחם בכפר שאן נגד הצבא המצרי. במלחמת ההתשה, בשנת 1968, פיקד כמ"כ בצנחנים על מארב בארץ המרדפים ששינה את מסלול חייו. באותה עת כבר נכשל בניסיונו השלישי להתקבל לקורס הקצינים, אך לא התייאש. "עשיתי לעצמי, במוחי, שיחת מוטיבציה אישית ברוח זו: אני לא אוותר; אני עוד אחזור לכאן; אני לא פחות טוב מאף אחד אחר; אני לא פחות

טוב מהקצינים בפלוגה; אני אהיה קצין כמו החבר 'ה מנהלל" (עמ' 40), סיפר. באותו לילה נתקל המארב בחוליה בת שישה מחבלים. בניגוד לתו"ל, כתב, "בהחלטה של רגע, שנועדה לעצור את המחבלים ולא לאפשר להם לברוח, פיצלתי את המארב" (עמ' 41).

בשעתו תיאר הרמטכ"ל אביב כוכבי, שהיה פקוד של מופז בצנחנים, את התו"ל כערץ והדגיש לפקודיו כי אף שעליהם לדבוק בתורה, בתרגולות ובטכניקות, עליהם לדעת כי "במקום שזה צריך שינוי או לזרוק את זה לפח לגמרי ולאמץ גישה אחרת לגמרי, דעו לעשות גם את זה" (לוי, 2021). וזה בדיוק מה שמופז עשה. הכוח בפיקודו הרג את מרבית המחבלים ומפקדיו המליצו לקבלו לקורס קצינים. השאר היסטוריה. מופז היה מ"מ ומ"פ בגדוד 890 במלחמת ההתשה ובפשיטות בלבנון, ובמלחמת יום הכיפורים כבר פיקד על סיירת צנחנים. הפלוגה בפיקודו היתה אחת היחידות הבודדות בצבא היבשה שחוותה את המלחמה בשתי החזיתות,² שכן היא החלה אותה בסיני במרדפים אחר כוחות קומנדו מצרי בראס סודר, המשיכה בפשיטות בעומק סוריה, שבה לחזית הדרום, ל"אפריקה" בשלהי המלחמה ולבסוף לקחה חלק במלחמת ההתשה במובלעת הסורית. במלחמת "חרבות ברזל" לעומת זאת, כבר תהיה דינמיות גדולה יותר ומרבית יחידות צבא היבשה יפעלו ביותר מזירה אחת, וייקחו חלק בתמרון ברצועת עזה נגד כוחות החמאס, בקרב ההגנה בגבול לבנון, בתמרון המוגבל בדרום לבנון ובתמרון בסוריה (סיירת צנחנים, למשל, לחמה במלחמת "חרבות ברזל" בשלוש הזירות הללו).

"עברנו דברים קשים מאוד במלחמה, אבל מראה הבור בקריה הוא הזיכרון החזק ביותר שנותר חקוק במוחי" (עמ' 57), כתב וההתכוון בעיקר למראה הקצינים המבולבלים במוצב הפיקוד העליון ולזעקות החיילים במוצבים בשתי החזיתות שבקעו ממכשירי הקשר, ואיש לא יכול היה להושיעם נוכח כוחות האויב שעלו עליהם עשרת מונים. המצב, כתב, "נראה נואש" (עמ' 57). גם בדברים הללו יש הד למה שהתרחש ב-7 באוקטובר 2023, כחמישים שנים מאוחר יותר. ממש העתק-הדבק, כדבריו. רק גרוע יותר. הפעם היו אלה האזרחים, תושבי העוטף, שזעקו לעזרה.

בליל 11-12 באוקטובר נשלח כוח מסיירת הצנחנים בפיקודו לפשיטה בעומק סוריה, מבצע "כותונת", שמטרתו לארוב לשיירה מחיל המשלוח העיראקי ולפוצץ גשר סמוך לשדה התעופה הצבאי סייקל. "המארב פגע במשאיות, הגשר התרומם, הטנק נדלק והמוביל נפגע. החיילים העיראקים נפגעו ונהרגו" (עמ' 59). לימים התברר שחיל האוויר, שהיה אמור לתקוף את השיירה שהמארב של מופז עיכב, לא עשה כן (בר-יוסף, 2021, עמ' 213).

בלילה הבא יצא הכוח שוב לפשיטה בעומק השטח הסורי. הפעם גילו אותם הסורים והם חולצו בזכות עוז רוחו של טייס המסוק, סא"ל יובל אפרת. משם חזרה

² יחידות אחרות היו בין היתר פלוגת מסיירת מטכ"ל, גדוד 50 של הצנחנים וחיטבת השריון במילואים 179.

סיירת הצנחנים לחזית הדרום והוטסה במסוקים לג'בל עתקה, שמעבר לתעלה, בטרם כיתור הארמייה השלישית. "ממנו צפינו, דיווחנו וכיוונו את הארטילריה" (עמ' 64). לאחר המלחמה, במלחמת ההתשה במובלעת הסורית, נכשלה יחידה מובחרת בפשיטה על מוצב סורי. המשימה הוטלה על סיירת הצנחנים בפיקודו. "הצלחנו להתגנב למוצב הסורי תחת ירי ארטילרי שגרתי, הסתערנו על העמדות, הרגנו כארבעה סורים ופגענו גם בתגבורת שהגיעה, פוצצנו את המוצב וחזרנו על עקבותינו. עמדנו במשימה" (עמ' 66), כתב.

ממלחמת יום הכיפורים למד כי "תוצאות מלחמה אי־אפשר לשנות. צריך לעשות הכול כדי להיות מוכנים וערוכים אליה. במלחמה הרי אין מועד ב'" (עמ' 69). לימים, כרמטכ"ל, קבע כי "בכל עימות צריך לנצח" (עמ' 181). הניצחון, הסביר, במיוחד מול ארגוני טרור וגרילה, כמו גם צבאות טרור, מורכב "מניצחונות טקטיים קטנים; ניצחון האויב בנקודות בכל אירוע" (עמ' 215).

אלוף פיקוד מרכז, רחבעם זאבי, עם הסמל שאול מופז (מימינו) בתום מרדף בבקעה (לע"ס)

"המפקדים קובעים את התוצאה"

לאורך הספר ניכר כי אחד המוטיבים של גישתו כמפקד הוא אמונתו כי, אם להשתמש בקביעתו של מפקד בולט אחר בצנחנים, "המפקדים קובעים את התוצאה" (פינקלמן, 2020). ועל כן הקפיד על רמתם הגבוהה של המפקדים הכפופים לו, והקדיש זמן ומאמצים לבחירתם, לחניכתם, לטיפוחם ולהכשרתם. לאחר מבצע ליטני מונה למפקד גדוד הצנחנים 202, שמפקדו הודח בשל כמה תקלות, ונדרש

לשקם את הגדוד. הוא השקיע מאמץ באיתור, בפיתוח ובטיפול מפקדים טובים ובנה אימון עצים לגדוד ששיאו בתרגיל מוצנח. כמג"ד, נראה היה שידו בכל, "הוא נכח בכל תרגיל, הכיר כל חייל, ירד לסופו של כל פרט" (דרוקר ושלה, 2005, עמ' 45). התוצאות לא איחרו להגיע. אולם המבחן האמיתי היה בינואר 1979, במבצע "מנורה", פשיטה שביצעו כוחות מחטיבות גולני והצנחנים על יעדי מחבלים בלבנון, שבה פיקד על כוח מהגדוד שחצה את נהר הליטני ותקף יעדי מחבלים ברמת ארנון. "כשכל הכוחות נערכו, פתחנו באש. ירינו "מפתחות קיר", טילים שנורים ממרחק של כ-150 מטר ופותחים קירות. אחריהם היינו אמורים לרוץ לכיוון המבנים ולזרוק מטעני גור, חומר נפץ יצוק עם השהיה שמפיל חדר על יושביו. אלא שבטרם הספקנו לעשות זאת, מאחד המבנים החלו לברוח נשים וילדים. עצרנו את האש, הרחקנו אותם למחסה, ורק אז פוצצנו את המבנים" (עמ' 85). הכוחות הרגו 16 מחבלים, פוצצו עשרה מבנים, הרסו אמצעי לחימה ונסוגו.

הוא פיקד על חטיבה בגבול לבנון ובמלחמת לבנון הראשונה, ובשנת 1984 מונה למפקד בית הספר לקצינים. זו הייתה בעבורו סגירת מעגל אישית ומקצועית, כמו גם תפקיד שאותו ראה כאחד המשמעותיים ביותר בקריירה שלו. גם שם השקיע בבחירה ובטיפול של המפקדים.

בשנים 1986-1988 פיקד על חטיבת הצנחנים. נאמן לתפיסתו, שלפיה איכות היחידה "תלויה באיכות המפקדים" (עמ' 107), מינה מופז "את הטובים ביותר לתפקידי פיקוד בחטיבה. השמות מדברים בעד עצמם: בני גנץ, אלעזר שטרן, ג'רי גרשון, ישראל זיו, יחיאל גוזל, אביב כוכבי, גדי שמני, גל הירש, רוני אלשיך, יאיר גולן, מאיר כליפי" (עמ' 107). רבים מהם העידו שמופז היה אחד המפקדים שהכי השפיעו עליהם (גולן, 2011, עמ' 12). החטיבה בפיקודו יזמה וביצעה פעולות רבות בלבנון, דוגמת מבצע "רפואה שלמה" בקיץ 1986, מבצע חוצה קו אדום (גבולה הצפוני של רצועת הביטחון - שאותו היה ניתן לחצות רק באישור המטכ"ל ולעיתים גם למעלה מכך), במסגרתו כוח מפלוגת הנ"ט של הצנחנים, בפיקוד יאיר גולן, ירה טילי נ"ט ופגע בפעילי חזבאללה בכפר צדיקין (גולן, 2020).

כמח"ט הצנחנים, פיקד במאי 1988, על מבצע "חוק וסדר", פשיטה חטיבתית על בסיס החזבאללה בכפר מיידון שבלבנון. "באור ראשון אישרתי למג"ד 202 לפתוח באש טנקים ולהתקדם לתוך הכפר. המלחמה החלה" (עמ' 114). הכוחות פעלו היטב. "הסתכלתי מקרוב על הלוחמים, שלרובם היה זה הקרב הראשון בחייהם. היו שם גילויי אומץ לב מרשימים. הכוחות פעלו בתיאום כמעט מושלם, שבא לידי ביטוי בשפה המשותפת, בשיתוף הפעולה עם השריון בהובלת המ"פ עומרי שדה, בכיוון המסוקים, בארטילריה המדויקת. חשבתני לעצמי, שהבחירה הקפדנית של האנשים וכל האימונים הקשים מוכיחים עכשיו את עצמם. קטפנו את פירות ההשקעה. הייתי גאה בכוח שלי ובטחתי בו" (עמ' 115), כתב.

כוחות הצנחנים והשריון הרגו כ-50 פעילי חזבאללה בפשיטה והוכיחו כי בקרב

משולב יעיל, יש לכוח צה"ל יתרון מובהק וביכולתו "לפרק" מתחם אויב שכזה. עם זאת, חזבאללה למד היטב את הלקח מהפשיטה ומאז נמנע מלפעול מכפרים שאינם מיושבים וממאחזי פעולה קדמיים גלויים, והחל לפעול מלב האוכלוסייה האזרחית השיעית בדרום לבנון, המשמשת לו מקור תמיכה. פשיטות בהיקף גדול הפכו יעילות פחות בלחימה בדרום לבנון. במקומן, לצד פעילות הביטחון השוטף, נשען צה"ל, עד לנסיגה בשנת 2000, בעיקר על הפעלת אש מנגד (אווירית וארטילרית בעיקרה) ועל פעולות יזומות שביצעו יחידות מובחרות וכוחות מיוחדים (ערן, 2007, עמ' 224-225).

הרמטכ"ל, רא"ל שאול מופז, ואלוף פיקוד הצפון, גבי אשכנזי, בביקור במוצב בגבול בגבול הצפון, 1999 (צילום: משה מילנר, לע"ם)

צה"ל חזר לפעול בדפוס של פשיטות חטיבתיות ולמעלה מכך בלבנון רק במלחמת לבנון השנייה, דוגמת קרב מרון א-ראס ומבצע "שינוי כיוון 10", במהלכו כבשה עוצבת הגליל בפיקוד תא"ל גל הירש את העיירה בינת ג'בל (אלרון, 2013, עמ' 139-185, 454-386), וכן במהלך התמרון המוגבל שביצע צה"ל בדרום לבנון למן ה-30 בספטמבר 2024 ועד לשלהי נובמבר אותה שנה. מה שהפך את הפשיטות בהיקף גדול לרלוונטיות שוב היה העובדה שהחזבאללה חיצק את מאפייניו הצבאיים והפך את היישובים בדרום לבנון לבסיסים ולמפקדות לכוחותיו בסד"כ ניכר והפך לפגיע למול חוזקותיו של צה"ל בתמרון ובאש, כשם שהיה בעת פעולת מיידון. מנגד, יש להודות שבניגוד למבצע "חוק וסדר" ואפילו למלחמת לבנון השנייה, לרוב לא הפגינו פעילי חזבאללה (למעט כמה אירועים חריגים) נכונות להילחם בכוחות צה"ל כפי שהפגינו בעבר.

"נגיע לכל מקום"

ב-1998, לאחר שפיקד על אוגדת הגליל ועל אוגדת איו"ש ושימש כמפקד פיקוד הדרום, ראש אג"ת וכסגן רמטכ"ל, בחר בו שר הביטחון דאז, אלוף (מיל") יצחק מרדכי, כמחליפו של הרמטכ"ל אמנון ליפקין-שחק. היתה זו בחירה מפתיעה שכן סגן הרמטכ"ל הקודם, אלוף מתן וילנאי, נחשב לבכיר האלופים ולמועמד ה"בטוח". כרמטכ"ל נדרש להתמודד עם שורה של אתגרים ובהם הנסיגה מלבנון, שצה"ל בפיקודו השלים במהירות וללא נפגעים, וכן עם אתגרי בניין כוח. הוא יזם תהליך רתימה וסוציאליזציה בצבא כדי להשיג הסכמה בין-מדרגית רחבה לתוכנית הרב-שנתית שיזם. התוכנית, "צה"ל 2000", כללה שינויים ארגוניים רבים, ובהם הקמת אגף המבצעים, אט"ל והפיכת המפח"ש לזרוע היבשה, הקמת חטיבת התקשוב ובהמשך את הקמת אגף התקשוב (פינקל, 2020, עמ' 453).

נוסף על כך, בלט בכך שקידם נשים לעמדות מפתח בצבא. "היה חשוב לי לתת הזדמנות לנשים בצה"ל. ידעתי שהתהליך יהיה ארוך, ושייקח זמן לארגון להטמיע אותו ולהבין שמעתה הוא על סדר היום שלנו" (עמ' 202), הסביר ותיאר כיצד החל בתהליך שסופו, ביום מן הימים, הוא שוויון מלא. "אין לזה גבול. אישה יכולה להיות בתפקידי לחימה, בתפקידי מטה, בתפקידים טכנולוגיים, הכול פתוח בפניה. חתרתי לתוכנית מקיפה שמתחילה בתהליך הקליטה של החיילות, נמשכת בפתיחת מסלולי שירות ומסלולי הכשרה פונקציונליים עם אופק, ומסתיימת בתפקידי קצונה בכירים" (עמ' 203).

האתגר המרכזי של כהונתו היה, ללא ספק, האנתיפאדה השנייה. בדומה לספריהם של קצינים בכירים רבים, גם הוא בחר להמעיט בתיאור אירועים פחות מוצלחים, וחבל. גם אי-דיוקים קלים שמהם סובל הספר פוגמים באיכותו. ועדיין, מהאירועים המרכזיים, גם מאלו שבהם נמתחה עליו ביקורת, הוא לא ברח והודה בשגיאות. כך למשל, בכל האמור באירוע קבר יוסף באוקטובר 2000, שבמהלכו תקפו חמושים פלסטינים את מתחם הקבר וצרו עליו. לוחם משמר הגבול מדחת יוסף נפצע מאש צלף פלסטיני ודימם למוות. מפקדי צה"ל התלבטו בין ניסיון חילוץ שעלול היה להביא לנפגעים נוספים מקרב חיילי צה"ל והפלסטינים, או לחלופין, להסתמך על כוחות הביטחון הפלסטיניים שיחלצו את הפצוע. שתי אפשרויות גרועות. האפשרות השנייה נבחרה, אולם עד שיוסף חולץ הוא מת מפצעיו. כל ההסברים, הודה ביושר, לא משנים "את העובדה, שעזבתי את המקום בתחושה שחרב עלי עולמי. לא הצלחנו בפינוי חייל פצוע, ואין דבר שנוכל לעשות כדי לתקן את זה. תיאור של חייל המדמם למוות, בעוד צה"ל מתלבט איך לפנות אותו, הוא פגיעה בערכים הבסיסיים ביותר של הצבא והחברה" (עמ' 251).

את העימות עם הפלסטינים, כתב, צה"ל ראה מגיע. את שנת 2000 הוא הגדיר כשנת המוכנות לעימות. כפועל יוצא השקיע הצבא במיגון, באימון כוחות ובתרגילי מפקדות, וכן ברכש אמצעי לחימה, כדי להיטיב את מוכנותו לחימה. למרות זאת

לקח זמן עד שצה"ל החל לפעול בחופשיות ביהודה ושומרון ובעזה. הקושי לזהות נכון את האיום, להגדיר מצב (גל טרור, עימות מוגבל או מלחמה), לגבש מענה ולפעול – הוא אתגר שצה"ל מתמודד איתו גם כיום.

את הביטחון להפעיל את הכוחות בלב השטח הבנוי קיבל הדרג הצבאי הבכיר ממפקדי השדה שדחפו לפעולה (פינקל, 2020, עמ' 228), ומשורה של הצלחות מבצעיות שרשמו הכוחות בפיקודם (תמיר, 2012, עמ' 4). בסוף פברואר 2002, בזכות תחושת המסוגלות ששידרו מפקדי השדה, שנטעה ביטחון במטה הכללי, "נכנסו כוחות צה"ל למחנות הפליטים: חטיבת גולני בהובלתו של צ'יקו תמיר פעלה בג'נין; חטיבה 35 בפיקודו של אביב כוכבי, בבלאטה; חטיבה 933 בפיקודו של יאיר גולן, בטולכרם ובנור א-שאמס; גבעתי, בהובלתו של עימאד פארס, פעלה נגד המחרטות שייצרו את הקסאמים ברצועת עזה. כל החטיבות פעלו בזהירות, בנחישות ובדרכים יצירתיות, כל אחת בגזרתה ובהתאם למאפייניה. כך, לדוגמה, חטיבה 35 עברה מבית לבית באמצעות דיסקים שפערו פתחים בקירות ודילגה על המלכודות שהוטמנו בדרכים, בעוד גולני הגיעה מכמה כיוונים. בכל אחת מהדרכים הצליחו החטיבות להרוג עשרות מחבלים ולתפוס מעבדות, חגורות נפץ, מטענים, מלכודות וטילי קסאם" (עמ' 283). לדבריו, הפשיטות שידרו מסר ברור: "נגיע לכל מקום, ומחנות הפליטים לא יהיו מסתור לפעולות טרור" (עמ' 283).

ההצלחות במבצעים אלו (כמו גם הפשיטה על ספינת הנשק "קארין איי" שביצעה שייטת 13, שתיאורה בידי מופז פשוט קופץ בין הדפים) סייעו לפיקוד הבכיר של הצבא ולדרג המדיני בקבלת ההחלטה על מבצע "חומת מגן", שהוביל, כמאמר רמ"ח היסטוריה ד"ר אלי מיכלסון "לשינוי תודעתי בתפיסת הפעולה של צה"ל כנגד הטרור הפלסטיני" (לסלוי, 2022, עמ' 12). המבצע היה לנקודה הארכימדית שממנה והלאה הלך צה"ל מפעולה לפעולה עד שהכריע את טרור המתאבדים באנתפיאדה השנייה (סיבוני, 2010, עמ' 96).

לאחר סיום כהונתו כרמטכ"ל פנה מופז לפוליטיקה וכיהן כחבר כנסת, כשר ביטחון וכשר התחבורה. הוא היה חבר קבינט במלחמת לבנון השנייה שלה הקדיש פרק בספר. מפתיע שלא התייחס בספרו גם לתקיפת הכור הסורי ולמבצע "עופרת יצוקה" שגם בהם שימש כחבר קבינט.

"איפה הייתם?"

"7 באוקטובר הוא יום שבר בתולדות המדינה, שכמוהו לא היה. בדיוק 50 שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים שוב הופתענו, והפעם היו אלה האזרחים ששילמו את המחיר. עוד יקומו ועדות וצוותי חקירה שיחקרו את אירועי היום הזה ואת התקופה שקדמה לו, עוד יוסקו מסקנות ויופקו לקחים. בנקודת הזמן הזו, בחודש העשירי למלחמה, אני רוצה להפנות זרקור לתובנות שכבר ברורות – יהיו עוד הרבה נוספות בתחקירים – ולסוגיית היום שאחרי: מה קרה לנו, איך אנחנו צריכים להיערך ליום

שאחרי ומה תהיה דמותה של ישראל בסוף המלחמה הזו" (עמ' 406). המהדורה החדשה כוללת פרק שנכתב ביולי 2024, שבו ניתח את מלחמת "חרבות ברזל". בדצמבר 2023 פנה למופז הרמטכ"ל דאז, הרצי הלוי, וביקש ממנו לעמוד בראש ועדה צה"לית שתחקור את תפקוד הרמטכ"ל והמטה הכללי (רעיון שלבסוף לא הבשיל לכדי ביצוע, אף שמופז הסכים). הפרק הזה הוא בחזקת המסקנות שאולי היה מגבש לו הוועדה היתה קמה.

סיירת צנחנים בלחימה ברצועת עזה במלחמת "חרבות ברזל", (דובר צה"ל)

חלק מתובנותיו, כפי שכתב בעצמו, מובנות מאליהן. כמה מהן (כמו הצורך לתקור תחילה את חזבאללה), שגוי בעיני, אך עיקרן מאיר עיניים וחשוב, וניכר בהן ניסיונו הרב כמפקד וכחבר הדרג המדיני.

מופז לא חסך שבטו מהצבא המוכר לו היטב. "אין ספק שהצבא נכשל ב-7 באוקטובר, אם כי התאושש במהירות" (עמ' 418), סיכם. כמו קציני צבא בכירים נוספים, ניכר כי גם לתפיסתו הכישלון במניעה ובהגנה מפני מתקפת הפתע הרצחנית שביצעה חמאס חונה קודם כול בצבא (חזות, 2024, עמ' 338). לדבריו, חשש "שמכה כזו עלולה ליצור אנדרלמוסיה שייקח זמן רב להתגבר עליה, אבל אחרי היממה הראשונה, הקשה, הצבא הצליח להשתלט על המצב" (עמ' 412). אבל לא רק כוחות פיקוד הדרום, כתב, כשלו ב-7 באוקטובר, אלא גם קהילת המודיעין. כישלון שני ב-50 שנים. ומכאן שאם "ישראל תטעה בכוונות ולא תהיה מוכנה מול היכולות - בלי כל קשר למאמצים להגיע להסכמי שלום - המחיר שתשלם יהיה נורא" (עמ' 414). לגישתו יש לחזור ללקח המוכר לפיו "אם יש ספק, אין ספק" (עמ' 409). נדרש לחבר יכולות וכוונות אויב לכדי הערכת מודיעין שלמה ולא להסתמך על רובד אחד לבדו.

לטענתו, אחת הסיבות לכישלון ה-7 באוקטובר היא דבקות הממשלה והצבא בקונספציה. לדבריו, למרות שקונספציה הוא מושג חיובי שעיקרו תפיסת עולם מבוססת ומעמיקה עמוקה, הרי ש"הקונספציה היא כבר מילה רעה מאוד, שטומנת בחובה כישלון חמור ביותר" (עמ' 407). מדוע? מפני שמי "ששבו בתפיסת עולם מוטעית, מאמין בה, מקדש אותה ומגייס טיעונים לא רלוונטיים כדי לחזק אותה. הוא לוקה בעיוורון מוחלט" (עמ' 407). ואכן, בעוד שישראל "האמינה שחמאס מורתע ודאגה שיועבר לו כסף, הוא בנה מתחת לאדמה, עם אותו כסף, מערכת מנהרות מתוחכמת במיליארדי דולרים, הצטייד והתאמן בסיוע איראני, תכנן את מתקפת אוקטובר לפרטים" (עמ' 407).

מופז, שכאמור צרוב ממלחמת יום הכיפורים, ציין כי לפני שתי המלחמות היו סימנים מעידים, שנדחו בגלל הקונספציה. "היה מידע רב, רק לא חיברו אותו יחד והוא לא התאים לקונספציה. ככל שיעבור הזמן, ניחשף לעוד כשלים באימפריה הזו שבנינו" (עמ' 408). לקונספציה התחברה, במלחמה הנוכחית כמו במלחמה ב-1973, "הונאת האויב ויחד הן בונות חומת בטון. דרך הקונספציה מרדימים את ישראל, ובאמצעות ההפתעה מפרקים סופית את תפיסת הביטחון הישראלית" (עמ' 409).

"ביום כיפור, 1973, חצו חמש דיוויזיות מצריות את התעלה והתייצבו מול כוחות סדירים מצומצמים. בשמחת תורה, 2023, פגשו 3,000 מחבלי נוח'בה כמה מאות חיילים ופחות מגדוד טנקים. חיילים יצאו לחופשות חג, והקו היה מדולל עוד יותר מאשר בשבת רגילה" (עמ' 409). המתקפה התחבולנית שהוציאה החמאס לפועל זיהתה היטב את מרכזי הכובד, את העוצמות ואת נקודות התורפה של צה"ל, מיקדה את מאמציה כדי לנטרל את יתרונות צה"ל וניצלה את חולשותיו.

ואכן, כפי שקבע בצדק, הכישלון ב-2023 היה קשה יותר מהכישלון ב-1973, "כי הפעם הגיעו לאזרחים. אזרחים שנתנו אמון בצבא ובמדינה מצאו את עצמם לבדם. לפני 50 שנה הופקרו חיילים במעוזי התעלה. הפעם הופקרו לגורלם אזרחים, ביניהם תינוקות וקשישים, בבתיהם" (עמ' 409).

בהקשר למטרות המלחמה, כתב כי "השאלה הראשונה שיש לשאול כשפורצת מלחמה, בין שהיא יזומה ובין שנכתפה עליך, היא מה מטרותיה ומה רוצים להשיג ביום שאחרי. המטרות יורדות מהדרג המדיני לצבאי וממנו הלאה. אין תמרון צבאי בלי תמרון מדיני, ולעולם התמרון המדיני צריך להקדים את הצבאי" (עמ' 420). נשאלת השאלה עד כמה המטרות שנבחרו היו בנות השגה וריאליות ובאיזו מידה הופעל הכוח לאורן.

מנגד, קביעתו שלפיה לאחר מתקפת הפתע היה צה"ל צריך לתקוף דווקא את חזבאללה בלבנון מעלה שאלות וכלל לא בטוח שצדק. "בפני מקבלי החלטות עמדו שתי אפשרויות: לתקוף ברצועת עזה או לתקוף את חזבאללה בלבנון. השאלה הראשונה שיש לשאול כשאתה מותקף משני צדדים טרור היא מי החזק יותר. לא צריך להיות איש צבא כדי להבין שחזבאללה חזק יותר מחמאס. ברור שאותו היה

צריך לתקוף קודם, וזה גם מה שהצבא המליץ לעשות. במקום להכות בעוצמה בחזבאללה, שהמטיר אש על הצפון, מדינת ישראל החזקה פינתה חבל ארץ שלם, חיוני ואסטרטגי לה. נתנו לחזבאללה רצועת ביטחון בשטחנו. זו טעות אסטרטגית ותקדים מסוכן מאוד" (עמ' 413).

אפשר להתווכח אם היה נכון ואם לאו לפנות את היישובים, אך אף שחזבאללה היווה את האיום החמור יותר על העורף הישראלי, הרי שעל מנת שאיום זה יתממש במלוא חומרתו הארגון נדרש היה להפתיע את ישראל ולאחר מתקפת החמאס צה"ל תגבר את כוחותיו ונערך היטב להגנה בגבול הצפון (מה גם שללא תושבים חלק ניכר מאפקט ההתקפה של כוחות רצ'ואן התייתר). שנית, למרות חומרת האיום שטמון בחזבאללה, הרי שנוכח המתקפה האכזרית והרצחנית שביצעה החמאס והעובדה שפעיליה חטפו מאות אזרחים וחיילים, הצורך להסיר את האיום בדרום הפך חיוני מאין כמותו. ישראל נאלצה לבחור באיזה אויב ללחום קודם, ובחרה נכון.

ואכן, כתב, "מאז נכנס צה"ל לרצועת עזה, אנחנו מנצחים מדי יום" (עמ' 414). הכוחות המתמרנים, בסדיר ובמילואים, בפקוד מפקד פיקוד הדרום ירון פינקלמן, שפעלו בצפון הרצועה ובמרכזה, הפגינו כושר לחימה מרשים, פגעו באלפי פעילי חמאס וגא"פ, השמידו תשתיות צבאיות (ובכלל זה מנהרות, מפקדות, מחסני תחמושת ועמדות ואמצעי לחימה). אבל מופז הדגיש כי עם כל הכבוד להישגים המבצעיים לפני הכול יש לחתור להחזרת החטופים. יש לציין שהתמרון שצה"ל הוציא לפועל בראשית המערכה ברצועת עזה שימש מנוף חיוני שהוביל לעסקת החטופים הראשונה.

במבצע אנטבה שימש מופז כאחד מסגניו של סא"ל יוני נתניהו בסיירת מטכ"ל. לתפיסתו, "החלטת הממשלה לשלוח לוחמים לחץ בני ערובה במרחק כ-4,000 ק"מ מגבולות ישראל, למבצע שכל כך הרבה סימני שאלה ריחפו מעליו, היא שדרשה אומץ לב" (עמ' 77). מהמבצע למד מהם "אומץ לב מדיני ונועזות צבאית - ומה כוחו של השילוב ביניהם" (עמ' 79). ולא פחות חשוב מכך, סיפר, "בדרכנו לאנטבה חשנו כי אנו נושאים על גבנו לא רק את משקל החגור והנשק, אלא גם את חובתה ההיסטורית של מדינת ישראל - הצלת חייהם של יהודים מכל סכנה ואיום" (עמ' 80). ניכר שאותה מחויבות שהמדינה מימשה במבצע אנטבה, הובילה אותו לקבוע ביחס לחטופי המלחמה כי "אין ניצחון בלי השבתם" (עמ' 414).

במקביל, יש לציין כי בחזית לבנון ישראל אמנם נקלעה למלחמת התשה ממושכת אולם בעת שהמהדורה החדשה של הספר יצאה לאור, אירע שינוי. ישראל הוציאה לפועל מערכה תחבולנית שבכללה שילוב של מהלומות ש"קילפו" והשמידו את יכולות האש של הארגון (ובכלל זה מבצע "זה הרגע" ומבצע הביפרים), פגעו בשורה של מפקדים בכירים ובהם פואד שופר (אל-חאג' מוח'סן), איברהים עקיל, וכמובן מזכ"ל הארגון חסן נצראללה. אז ורק אז, יצאו כוחות היבשה לתמרון מוגבל מאוד נגד אויב, שבדיעבד הפך מצבא טרור בעיקר לצבא, שמערכי הפו"ש שלו נפגעו אנושות

והוא יצא משיווי משקל. צריך להודות גם שזולת כמה אירועים חריגים הקריסה של הארגון התבטאה גם בכך שבמרבית הכפרים הוא נמנע מלהתחכך בכוחות צה"ל. ברצועת עזה, למרות שצבא הטרור של חמאס הוכרע צבאית, הוא התפרק לכדי תאי טרור שהוסיפו לפעול בשטח בלוחמת גרילה (אל"מ ג', 2024, עמ' 42), ומשום שלא בוצע ריכוז מאמץ של כוחות ומשאבים הישגי צה"ל התקזזו, חמאס התאושה במידת מה והוסיפה להילחם.

"האסטרטגיה שהיתה בנויה על הרתעה, התרעה והכרעה קרסה" (עמ' 415), קבע והסיק שורה של מסקנות לבניין הכוח והאסטרטגיה הדרושים לישראל בעת הזו. לתפיסתו, "לישראל דרוש כוח מגן חזק וגדול יותר. ישראל זקוקה לכוח מגן משמעותי, שידע לגשר על כל הפערים, כך שגם אם תטעה בהערכת היכולות של האויב ובכוונותיו, עדיין יהיה לה את הכוח להעניק ביטחון. הפעם היא טעתה גם ביכולות וגם בכוונות. בלי כוח מגן לישראל אין מדינה" (עמ' 415). לשם כך נדרש גם חוק גיוס חדש שיאפשר להגדיל את מאגר הגיוס ואת סך המשרתים בכוחות הביטחון, בסדיר, במילואים ובארגונים תומכים, כמו מגן דוד אדום וכיבוי אש. שנית, כתב, הרי שצה"ל נדרש ליכולת "הכרעה ביותר מזירה אחת: חלק מהחלטת הממשלה לא לפתוח במערכה בזירה הצפונית נבע מבעיית סד"כ ומשאבים כדוגמת כלכלת חימושים. צה"ל ייאלץ להבא להכריע בשתי זירות ויותר, כי המלחמות הפכו לרב-זירתיות. במלחמה הנוכחית אנחנו מתמודדים מול שש זירות: חיבאללה בלבנון, חמאס בעזה, בסיסי טרור באיו"ש, מיליציות סוריות, חות'ים בתימן ומאחורי כולם ניצבת איראן. המשמעות היא הגדלת סד"כ האוגדות המתמרנות של צה"ל וחיל האוויר והכנת תוכניות מפורטות לכל זירה" (עמ' 415). יש בדברים הד למסקנות הצבא לאחר מלחמת יום הכיפורים.

נוסף על כך, להבנתו, תם עידן המלחמות הקצרות. אפשר להתווכח אם אי-פעם היו מלחמות קצרות (ההפרדה בין מלחמת ששת הימים למלחמת ההתשה מלאכותית וקוסמטית, וכך גם ההפרדה בין מלחמת יום הכיפורים למלחמת ההתשה במובלעת הסורית), אבל כך או כך, לדבריו "ריבוי הזירות טומן בחובו מלחמות נוספות וארוכות" (עמ' 415). זה מחייב, קבע, היערכות בשורה של תחומים ובהם יכולת נשימה ארוכה לצבא הסדיר, מערך המילואים, שנשען על סיוע ממשלתי תומך ועורף חזק, מלאים וחלקי חילוף בכמות מספקת ואפילו הגדלה של יכולת הייצור העצמאית של אמצעי לחימה ואמצעים נוספים כדי להקטין את תלותה של ישראל באחרים. נדרשת, הדגיש, חשיבה על כלכלת חימושים. אין בכך כדי לסתור את העיקרון לפיו על ישראל לחתור לקיצור משך המלחמה, גם אם הדבר ייקח ימים ארוכים. ישראל צריכה להשיג את יעדיה (ועל אלה להיות מוגדרים, ריאליים ובני השגה) בזמן הקצר ביותר האפשרי בשל האיום החמור על העורף והנטל על המשק. מופז הוציא מתחת ידו ספר כתוב היטב, שטומן בחובו שורה של תובנות ולקחים רלוונטיים שלמד במעלה הדרך. בכל האמור במלחמת "חרבות ברזל", הרי שביום

שאחרי המלחמה, כתב, "נצטרך להשיב את האמון של החברה הזו בכוח המגן שלה, וזו תהיה משימה קשה ביותר. השאלה "איפה הייתם?" תלווה אותנו עוד הרבה זמן. תחושת הערבות תשתקם רק לאחר שהחטופים יחזרו, אבל לאמון של האזרחים שצה"ל יגיע בזמן, יגן ויציל, יידרש עוד זמן רב" (עמ' 424). עצוב ונכון.

הדרך להחזיר את האמון עוברת דרך אימוץ גישתו שלפיה הלקח המרכזי הוא שבמלחמה אין מועד ב', ולכן יש להיערך מול שילוב בין כוונות ויכולות האויב ולחתור לניצחון בכל מפגש עימו. נוסף על כך, כפי שכתב, יש להשקיע באנשים, לטפח מפקדים ולקדם את הטובים ביותר, ולערוך אימונים קשים, יעילים, מבוססי תו"ל ומדמי מציאות ומחברים למתארים ולתוכניות האופרטיביות ככל שניתן. שיפור כושרו המבצעי של הצבא יסייע גם להגברת אמון הציבור בו.

ולבסוף, לאורך שירותו, בין כמפקד שדה ובין בפיקוד על הצבא כולו, ניכר שמופז הבין והאמין בחשיבותו של צבא היבשה, סדיר ומילואים כאחד, ובחיוניותו להכרעה בשדה הקרב, ולאורה גם הפעיל את הכוח בהצלחה באנתיפאדה השנייה. גם במלחמת "חרבות ברזל" מימש צה"ל, למרות הזנחה ארוכת שנים של צבא היבשה, תמרון יעיל שכלל שילוב בין צוותי קרב חטיבתיים לבין יכולות מודיעין מתקדמות ואש מדויקות ועוצמתית מן היס, מן האוויר ומן היבשה, שהביא, בזכות המפקדים הבכירים ומפקדי השדה, והלוחמים שהלכו אחריהם, להכרעה טקטית ואופרטיבית של החמאס. התמרון היה גם נדבך קריטי בהכרעה הטקטית, האופרטיבית והאסטרטגית של החזבאללה (פינקל, 2025, עמ' 5). מכאן, כפי שעלה מספרו של מופז, יש לשמר את יכולות התמרון היבשתי ככלי כשיר וחיוני להשגת הכרעה.³

³ המחבר מבקש להודות לתא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל, לאל"ם (מיל') בעז זלמנוביץ, לסא"ל ד"ר איתי חימיניס ולסא"ל (מיל') אבירם רינג על הערותיהם הטובות למאמר.

רשימת המקורות

- אלרון, זאב (2013). **האבירות מחייבת: חטיבה 35 במלחמת לבנון השנייה**. המחלקה להיסטוריה – תזה"ד.
- בר-יוסף, אורי (2021). **מלחמה משלו**. כנרת זמורה-דביר.
- אל"ם ג' (דצמבר 2024). "צבא טרור – קווים לדמותו". **מערכות**, גיליון 504, עמ' 38–43.
- גולן, יאיר (2011). **על הפיקוד**. אמ"ץ-תזה"ד.
- התכתבות עם אלוף (מיל") יאיר גולן, 15 בדצמבר 2020.
- דרוקר, רביב ושלח, עפר (2005). **בומרנג**. כתר.
- חזות, גיא (2024). **צבא ההיי-טק וצבא הפרשים**. מערכות ומודן.
- לוי, שי (25 ביוני 2021). "מההיתקלות הראשונה כלוחם ועד היום: הלקחים של הרמטכ"ל מלבנון", **מאקו**.
- לסלוי, אהד (2022). **מבצע "חומת מגן" מהכלה להכרעה**. המחלקה להיסטוריה ומשרד הביטחון.
- סיבוני, גבי (אוקטובר 2010). "הבסת טרור המתאבדים ביהודה ושומרון 2002-2005". **צבא ואסטרטגיה**, כרך 2 גיליון 2, עמ' 95–104.
- ערן, אהוד (2007). **תמצית געגוע**. ידיעות ספרים.
- פינקל, מאיר (2020). **המטכ"ל**. מודן ומערכות.
- פינקל, מאיר (אפריל 2025). "הכרעה צבאית במלחמת 'חרבות ברזל' מצע לדיון מחודש". **מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים** (בס"א).
- פינקלמן, ירון (25 בפברואר 2020). הרצאת מפקד עוצבת האש בכנס מפקדים של עוצבת חיצי האש. מכון וינגייט, נתניה.
- תמיר, משה (אוגוסט 2012). "דילמות בלחימה בשטחים צפופי אוכלוסייה". **צבא ואסטרטגיה**, כרך 4 גיליון 2, עמ' 3–9.

על הכותבים

- **אלוף (מיל') מוטי ברוך** - שירת בחטיבת הצנחנים מלוחם ועד מג"ד. פיקד בין היתר על יחידת מגלן, חטיבת הנח"ל, עוצבת הפלדה, חטיבת התורה וההדרכה, פיקוד ההכשרות והאימונים והגיס המטכ"לי. בעל תואר ראשון במדעי המזרח התיכון מהאוניברסיטה העברית בירושלים, תואר שני במדעי המדינה מאוניברסיטת חיפה ותואר שני נוסף מאוניברסיטה לביטחון לאומי (NDU).
- **רס"ן (מיל') יותם הכהן** - יותם הכהן מייסד של חברת דואלוג, ושותף ב־OpenFox העוסקת בפתרונות ידע טכנולוגיים לארגונים. משמש יועץ במל"ן באגף המודיעין וכמדריך (במילואים) במרכז דדו. בעבר שימש ראש צוות הביטחון הלאומי במכון ראות ואנליסט בצוות המדעי־טכנולוגי במכון. בעל תואר שני לתולדות המדעים והרעיונות מאוניברסיטת תל אביב.
- **סא"ל (מיל') אבירם הלוי** - לשעבר סגן מפקד סיירת מטכ"ל, מחבר־שותף של הספר "סיירת מטכ"ל: המבצעים הגדולים של היחידה" וספרים נוספים.
- **ר' - סגן ראש אגף במשרד ראה"מ.**
- **פרופסור בני מילר** - פרופסור ליחסים בין־לאומיים באוניברסיטת חיפה וראש המרכז לביטחון לאומי באוניברסיטה. בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת קליפורניה, ברקלי. היה עמית מחקר באוניברסיטאות הרווארד, פרינסטון, מקגיל סיאנס'פו בפריז והמכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT) ולימד באוניברסיטאות דיוק, קולורדו, פרינסטון, דרטמות' ובאוניברסיטה העברית. מילר לחם בקרב תל־סאקי במלחמת יום הכיפורים; ושירת במילואים בשריון ובהמשך בחטיבה לתכנון אסטרטגי. הוא בוגר קורס צוערים של משה"ח והיה חבר משלחת ישראל באו"ם.
- **תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל** - מפקד מרכז דדו בשנים 2014-2019 וכיום ראש תחום המחקר במרכז דדו לחשיבה צבאית בירתחומית. בתפקידו האחרון שימש כמפקד המרכז וקודם לכן, במלחמת לבנון השנייה, פיקד על עוצבת "מרכבות הפלדה". בעל תואר דוקטור בביולוגיה אבולוציונית מאוניברסיטת חיפה ותואר דוקטור נוסף במדעי המדינה מאוניברסיטת בר־אילן. ב־2019 קיבל תואר דוקטור נוסף בארכאולוגיה פרה־היסטורית. בוגר המכללה לביטחון לאומי.

- **גל פרל** - חוקר בכיר במרכז דדו ועורך כתב העת **בין הקטבים**. מרבה לכתוב בנושאי צבא וביטחון. משרת כקצין צנחנים במילואים, בין היתר במלחמת "חרבות ברזל".
- **נבו שפיגל** - דוקטורנט לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, עמית קרן עזריאלי וחוקר במכון מולד.
- **אל"ם (מיל')** **ד"ר גדי ישעיהו** - חוקר ומרצה באוניברסיטת לונדון המתמחה בתחום המשברים הבינ"ל. חוקר בכיר בפורום המזרח התיכון וצפון אפריקה בקיימברידג' ועמית מחקר במכון לחקר הטרור באוניברסיטת רייכמן.

גיליון זה ממשיך את סדרת הגיליונות של כתב העת **בין הכתבים**, המתמקדת בבחינה ביקורתית של היבטים שונים של מלחמת "חרבות ברזל".

הגיליון מתפרסם בסמוך לאחת מנקודות השיא של המלחמה, מבצע "עם כלביא" נגד איראן, המשלים את התהליך של פירוק הציר האיראני שהחל לאחר מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023.

השינוי במאפייני המלחמה, כמעט שנתיים לאחר שהחלה, מאפשר לנו להמשיך ולהרחיב את היריעה לטובת התבוננות ביקורתית בהיבטים נוספים של המלחמה בהם לא עסקנו, אך גם לשוב לסוגיות שמצריכות בחינה נוספת. גיליון זה לכן שב לעסוק בשאלות יסודיות באסטרטגיה הצבאית שלנו, למשל מקומם של מושגים מכוננים כגון ההרתעה והתחבולה, ובה בעת דן בשאלות בהן לא עסקנו עד כה, כגון מה מלמדת המלחמה על המצביאות הצה"לית בעת הנוכחית?

מאמרי גיליון זה, כמו גם גיליונות קודמים של כתב העת העוסקים במלחמה, נועדו להוות תשתית לדיונים הצפויים במהלך ובעקבות המלחמה, בראש ובראשונה על זהותו ועל צורות התפקוד של צה"ל בשנים הבאות.

בין הקטבים ימשיך ללוות את הדיון התפיסתי בצה"ל ולספק לכם, הקוראים והקוראות, לא רק הזדמנות למבט ייחודי על הנעשה אלא גם הזדמנות להצטרף לשיחה!